

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

2(25)'2019

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2019**

Юридична психологія

2
(25)
2019

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «В» (наказ МОН України від 15 січня 2018 року № 32) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, доцент;

Кришевич О. В., кандидат юридичних наук, доцент;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, доцент;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, доцент;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паста-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. – № 2 (25). – 122 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (097) 851-72-96
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

2(25)'2019

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2019**

Legal Psychology

2
(25)
2019

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПР dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 32, dated January 15th, 2018) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskyi M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchych O., Ph.D in Law, Associate Professor;

Kuderman O., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pasta-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2019. – No. 2 (25). – 122 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (097) 851-72-96

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ВОЗНЮК А. А. Психологічні теорії пояснення корупції.....	7
VOZNIUK A. Psychological Theories of Explanation of Corruption	
АНДРОСЮК В. Г. Методологічне підґрунтя професіографії в Національній поліції України в сучасних умовах	16
ANDROSIUK V. The Methodological Foundation of the Professiography in the National Police of Ukraine in Modern Conditions	
БЕРЕЗЕНКО В. В. Детермінанти формування громадянської свідомості виборців	23
BEREZENKO V. Determinants of Forming of Civil Consciousness of Electors	
МАРТЕНКО О. Л., ПАВЛИШИН О. В. Взаємозв'язок мислення, свідомості та мови в концепціях античних мислителів.....	31
MARTENKO O., PAVLYSHYN O. The Interaction of Thought, Consciousness and Language in the Concepts of Ancient Thinkers	

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Т. І. Дослідження взаємозв'язку характерологічних особливостей поліцейських із розвитком їхньої правосвідомості	39
YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA T. Research of the Interconnection of the Characteristic Features of Policemen with their Law Awareness Development	
ЖУК Н. А. Психолого-комунікативні конструкти поведінки патрульного поліцейського в професійній діяльності.....	46
ZHUK N. Psychological Communicative Structures of Patronal Police Behavior in Professional Activity	
СУДЕНКО Ю. А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу.....	54
SUDENKO Yu. Actual Juridical-Psychological Problems of Response on School Bullying	
ДІДУХ М. М. Проблеми та основні напрями адаптації студентів до умов навчання в закладах вищої освіти	61
DIDUKH M. Problems and Basic Directions of Adaptation of Students to the Conditions of Training in Higher Education Institutions	

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ОХРИМЕНКО І. М.

Актуальні психологічні проблеми управління персоналом
сучасної поліцейської організації70

OKHRIMENKO I.

Actual Psychological Problems of Staff Management
of a Modern Police Organization

ВОЛОШИНА О. В.

Сутність організаційно-управлінської компетентності
у психологічній структурі професійної діяльності слідчого78

VOLOSHYNA O.

The Essence of Organizational and Managerial Competence
in the Psychological Structure of the Investigator's Professional Activity

ПРОЦЕНКО О. О.

Верифікація показань під час допиту
неповнолітнього підозрюваного86

PROTSENKO O.

Verification of Testimonies during the Interrogation of a Suspected Minor

ЛИТВИН В. В.

Комунікація поліцейського патрульної поліції зі ЗМІ93

LYTVYN V.

Communication of Patrol Police Officers with the Media

ЄВТУШЕНКО В. І.

Характер у структурі детермінант індивідуального стилю
діяльності поліцейського 100

YEVTVSHENKO V.

Character as a Structural Determinant of Personal Style
of Police Officers' Activity

РІВЧАЧЕНКО О. А.

Формування комунікативної толерантності в поліцейських
Національної поліції України за допомогою
інтерактивних засобів навчання..... 109

RIVCHACHENKO O.

Formation the Communicative Tolerance of the Policemen in the National Police
of Ukraine through the Interactive Learning Tools

ДО УВАГИ АВТОРІВ 117

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.01+343.35

doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.7>

Вознюк А. А. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-5626>

Психологічні теорії пояснення корупції

Метою статті є дослідження потенційних можливостей різних психологічних теорій у поясненні корупційної поведінки для подальшого використання отриманих результатів під час розробки тактики і стратегії протидії корупції. **Методологію дослідження** становить комплекс наукових методів, а саме: термінологічний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий. Теоретичним підґрунтям дослідження є праці іноземних учених, у яких висвітлено окремі теорії та концепції інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що в ній систематизовано та проаналізовано переваги, недоліки та потенційні можливості окремих сучасних теорій і концепцій, що пояснюють корупційну поведінку, та сформульовано пропозиції щодо необхідності формування комплексної теорії, здатної охопити різні детермінанти, які провокують це негативне соціальне явище. За результатами здійсненого дослідження сформульовано **висновки** щодо: 1) існування вчень (теорій, концепцій) інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй (теорії психічної залежності від неправомірної вигоди (хабароманії), теорії зручності, символічного інтераціоналізму, когнітивної психології, теорії кореляції корупції та довіри, теорії «принципала-агента», теорії «колективних дій», теорії інституційної множинності, теорії морального розкладу; 2) недоліків сучасних підходів до пояснення корупції за допомогою психології (їх однобічний характер: кожен дослідник обґрунтовує переважно одну теорію та заперечує другу або будь-яку іншу); 3) необхідності поєднання елементів різних учень, що пояснюють корупційну поведінку, і створення теорії, спроможної найбільш оптимально та повно пояснити корупцію з психологічної позиції.

Ключові слова: корупція; психологічна теорія; когнітивна психологія; соціальна психологія; психологічний механізм корупції; хабарництво; символічний інтераціоналізм; інституційна множинність; протидія корупції.

Вступ

Вияви корупції мають різний ступінь негативного впливу на суспільство. Якщо корупція серед службових осіб, які мають відповідальне й особливо відповідальне становище, та інших представників політичної еліти держави руйнує економічний та політичний розвиток суспільства, то «дрібна» корупція (наприклад, надання незначних коштів для одержання швидшого доступу до державних послуг) є менш згубною для суспільства, хоча саме з неї зароджується корупція в глобальних масштабах. Варто погодитися з тим, що коли корупція стає нормою – її наслідки калічать. Широко розповсюджена корупція унеможлиблює встановлення та підтримання міжнародно прийнятних правил гри, є однією з головних причин того, що найменш розвинені частини нашої планети залишаються такими (Klitgaard, 1998). Корупція збільшує операційні витрати, знижує інвестиційні стимули та, зрештою, призводить до зниження економічного росту (Seligson, 2002), суспільної довіри, обумовлює менш продуктивну соціальну та політичну економіку й призводить до великої нерівності (Rothstein, 2011), є одним з найбільш серйозних факторів, які підбивають якість державного управління (Nathanson, 2013). Високий рівень корупції та низький рівень державного

управління, які ми спостерігаємо в більшості сучасних країн, руйнує добробут суспільства, здоров'я і задоволеність життям і, звичайно, суспільну довіру (Rothstein, 2013).

Безрезультативні заходи з протидії корупції можуть мати подальший негативний розголос та серйозні наслідки як зовні, шляхом заморожування або відведення донорського фінансування, так і всередині країни, шляхом скорочення доступності державних коштів та підриву довіри до урядів і державних установ (Hawthorne, & Magu, 2018).

У зв'язку з цим важливими є дослідження проблем протидії корупції, які мають міждисциплінарний характер, що обумовлює необхідність для їх розв'язання використання знань з різних наук, зокрема з психології. Адже частково прорахунки у протидії корупції обумовлені недостатніми знаннями психологічних теорій, що пояснюють корупційну поведінку.

У психології проблемам корупції приділялася незначна увага, на що неодноразово вказували вчені (Zaloznaya, 2014; Agbo, & Iwundu, 2016; Rabi, 2019; Kazmirenko, & Kudermyna, 2018). Мізерність наукових праць із психології, присвячених такій важливій темі, як корупція, вражає, зважаючи на існування у психології теоретичних моделей, які є цікавою відправною

точкою для розуміння цього негативного явища (Julián, & Bonavía, 2017).

Психологічні аспекти розуміння сутності корупції та особливостей протидії їй досліджували такі вчені, як: Т. Бонавія, Р. Гаріфулін, П. Готшалк, К. Дюпюї, М. Залозна, Л. Казміренко, Р. Клітгаард, О. Кудерміна, Х. Маркетт, Д. Михайленко, С. Несет, К. Пайфер, Т. Рабл, Б. Ротштайн, Р.-М. Хуліан та ін.

Більшість зазначених вчених є прихильниками переважно якоїсь однієї теорії, що пояснює корупційну поведінку. Однак такі однобічні підходи не дають цілісного уявлення про психологічні основи корупційної поведінки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження потенційних можливостей різних психологічних теорій у поясненні корупційної поведінки для подальшого використання отриманих результатів під час розроблення тактики і стратегії протидії корупції.

Виклад основного матеріалу

У психології для пояснення корупції загалом і корупційної поведінки певних суб'єктів використовують низку теорій.

I. Відомий фахівець у боротьбі з корупцією Р. Клітгаард ще 1988 року представив формулу корупції: «*Corruption = Monopoly + Discretion – Accountability*», тобто «*Корупція = Монополія + Дискреція (свобода дій) – Відповідальність (підзвітність)*». На його думку, незалежно від того, чи є діяльність публічною, приватною чи некомерційною, чи здійснюватиметься вона в Уагадугу¹ чи Вашингтоні, людина, як правило, вдається до корупції, коли організація чи особа має монополю владу над товаром чи послугою, має право вирішувати, хто і яким чином отримає цей товар чи послугу і не несе за це відповідальності (Klitgaard, 1998). Зазначена теорія має неочіненне значення щодо розуміння сутності корупції, оскільки вказує на окремі елементи, які її утворюють, і на які слід акцентувати увагу під час розробки відповідних заходів протидії корупції. Корупція насамперед існує там, де є монополія держави, яку реалізують органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Тобто, влада породжує корупцію. А тому саме на ній слід акцентувати увагу під час протидії корупції. Водночас ініціатором значної частини корупційних дій є не представники влади, а члени суспільства, які самі звертаються з корупційними пропозиціями до представників державної влади, щоб зекономити час чи покращити якість отримання певної послуги, або й взагалі отримати незаконну послугу. Відтак

корупція ще є там, де члени суспільства ініціюють корупційну поведінку з боку представників влади.

Об'єктивним явищем є й свобода дій осіб, що володіють певною монополією. З одного боку, таку свободу дій обмежують чітким встановленням правил і закріпленням їх у нормативно-правових актах. З іншого боку, зовсім без дискреції теж неможливо, оскільки навіть у сучасному інформаційному суспільстві ще не існує достатніх механізмів, здатних в автоматизованому порядку замінити фізичних осіб, які володіють монополією на певні дії. Однак, безумовно, у правилах надання насамперед державних послуг необхідно закласти механізми, які максимально унеможливають вчинення корупційних дій. З цим пов'язаний останній компонент, який виділяє Р. Клітгаард – відповідальність (підзвітність). Саме вона дає можливість контролювати монополю дії. Водночас її відсутність найбільше породжує корупцію. Для протидії корупції, обумовленої насамперед монополією та дискрецією, необхідна відповідальність (підзвітність). Тому й не дивно, що держави вживають низку заходів щодо розробки механізмів підзвітності фізичних та юридичних осіб, які володіють певною монополією, а також притягнення їх до різних видів юридичної відповідальності за корупційну поведінку. Там, де зазначені механізми працюють ефективно, – корупція в нормі, і навпаки, в тих державах, де такі механізми відсутні, недорозвинені або обтяжені штучно створеними перешкодами, – корупція процвітає.

Однак зазначена формула корупції Р. Клітгаарда не є універсальною. Адже одна частина службових осіб, які володіють певною монополією і свободою дій, перебуваючи в умовах, коли загроза притягнення їх до відповідальності мінімальна (з огляду на корупційну корозію усієї системи кримінальної юстиції та штучно створені перешкоди функціонування правоохоронної системи) вдається до корупційних дій, а інша – ні. Окрім того, вчений не розглядає інші компоненти корупції або фактори, що її породжують. Тому, очевидно, необхідно звернутися й до інших теорій, що пояснюють корупцію, насамперед, у сфері психології.

II. Корупційна поведінка певних індивідів, що має систематичний характер, може перетворитися на *психічну залежність* від неправомірної вигоди, яку в психології називають хабароманією. Це прагнення службової особи постійно одержувати неправомірну вигоду, що приносить задоволення (у разі позитивного результату) або пригнічення, чи психологічний дискомфорт (у разі негативного результату). Відтак, в особи виникає нагальна потреба в постійному одержанні неправомірної вигоди.

¹ Столиця Буркіна-Фасо.

За результатами досліджень вчені дійшли висновку, що отримання хабаря деякими особами набувало форми «хабароманії». Це відображалось в стійкій психологічній залежності, яка за своїми характеристиками аналогічна іншим залежностям. Хабароманія має ті ж характерні етапи, ті ж психічні процеси, які мають місце за інших залежностей. Якщо хабарник перестає брати «мзду», то часто виникає депресивний синдром, тобто синдром «відміни», коли через відсутність дози з'являється високий рівень тривожності, стан невдоволення. З іншого боку, настає стан ейфорії та радості, коли ця «доза» отримана (Garifullin, 2012). Хабароманія – це складна суперпозиція установки й психологічного контексту, в результаті якого утворюється таке неадекватне сприйняття корупційної угоди, за якого блокується страх покарання за злочин (Garifullin, 2012).

Водночас Р. Клітгаард свого часу висловлював дещо іншу позицію, зазначаючи, що корупція – це злочин розрахунку, а не пристрасть. Щоправда, є як святі, які протистоять усім спокусам, так і чесні чиновники, які протистоять більшості. Але коли хабарі великі, шанси бути спійманими невеликі, а штрафи, у випадку, якщо спіймають, мізерні, тому багато чиновників піддаються спокусі (Klitgaard, 1998).

Оцінюючи позицію Р. Клітгаарда та інших вчених, можна припустити, що одні індивіди, які вчиняють корупційні дії, можуть мати психічну залежність чи пристрасть до одержання неправомірної вигоди, а інші скоюють такі протиправні дії, покладаючись на чіткий розрахунок.

Д. Г. Михайленко з «хабароманією» пов'язує відсутність політичної волі протидіяти корупції (Mikhailenko, 2017), з чим, безумовно, варто погодитися. Хабароманія може дати часткову відповідь іноземним вченим, які слушно намагалися знайти пояснення, чому в Україні не вистачає політичної волі щодо розв'язання проблеми корупції (Khmelko, & Bonnal, 2019). Якщо навіть гіпотетично вона була в окремих керівників держави, то системна корупція не дає змоги її реалізувати взагалі чи бажаним чином, або ж суттєво перешкоджає цьому процесу. Частково це обумовлено психічною залежністю політиків від неправомірної вигоди.

Хабароманії сприяє відсутність в Україні ефективного механізму протидії корупції на найвищому рівні. Членам громадянського суспільства за останні п'ять років відомо багато випадків корупції у вищих ешелонах влади, що, як правило, завершуються або повним ігноруванням цих фактів правоохоронною системою, або гучним затриманням чи обранням запобіжних заходів. Однак важко назвати хоча б один справедливий вирок у таких справах.

III. Деякі вчені слушно пов'язують корупцію з *теорією зручності*. П. Готшалк представляє детермінанти злочину, що ґрунтуються на основі теорії зручності. У теорії зручності зазначено, що ступінь індивідуальної орієнтації на зручність визначає, наскільки добросовісна та високого соціального статусу людина в процесі своєї діяльності прийме рішення про порушення закону, коли альтернативні рішення є менш зручними. На думку вченого, більш напружений і жадібний фінансовий мотив, покращена організаційна можливість вчинення та приховування злочину та сильніша особиста готовність до девіантної поведінки впливають на масштаби злочинних намірів у сфері службової діяльності білих комірів (Gottschalk, 2019).

Безумовно, люди інколи вдаються до корупції, коли їм це зручно. Корупційні послуги в певних випадках дозволяють розв'язати проблеми, які в правомірному полі не вирішуються. Корупція надає можливість скоротити час, отримати більший прибуток, якісніші послуги, ухилитися від відповідальності тощо.

Водночас М. Залозна стверджує, що припущення стосовно того, що корупція трапляється через те, що девіантні індивіди вирішують порушити формальні правила задля особистої вигоди, багато в чому протилежні основним принципам соціальної психології, яка історично орієнтувалася на інтерактивні² детермінанти дії. Дослідниця стверджує, що значна частина корупції, особливо в незахідних суспільствах, є результатом групових процесів та взаємодій, а не проявом розрахунку на індивідуальному рівні. Тому вона закликає до соціально-психологічного вивчення взаємодії, що впливає на прийняття рішення вчинити корупційні дії, та вважає, що *символічний інтеракціонізм* пропонує особливо потужний інструмент для вивчення корупції в незахідних суспільствах (Zaloznaya, 2014).

Основним аргументом символічного інтеракціонізму є те, що, згідно з численними дослідженнями, зв'язок людей з правилами часто визначається культурною схемою, набутою у групах однолітків, сім'ях, організаціях та інших інтерактивних контекстах. Дослідження різних дисциплін показують, що суб'єкти формують свої переконання щодо дотримання правил за допомогою неформальних та формальних процесів соціалізації. Основна ідея символічного інтеракціонізму полягає в тому, що значення різних соціальних об'єктів узгоджуються колективно через символи, керовані враження та інтерактивні

² Interaction в перекладі з англійської означає «взаємодія». Тобто поняття «інтерактивний» означає такий, що розкриває взаємодію між об'єктами (її характер і ступінь).

підказки в групових контекстах. Саме через групову взаємодію окремі суб'єкти приходять до розуміння світу та їх ролі в ньому.

Тому, на думку М. Залозної, дивно й прикро, що цей напрям соціально-психологічних досліджень не стосується корупції безпосередньо. Незважаючи на безліч знань щодо контекстуальних та інтерактивних детермінант порушення правил, науковці продовжують прирівнювати корупцію до стратегічної, самозацікавленої поведінки, що ґрунтується на раціональному підході.

Соціальна психологія може дати багато корисного для обговорення глобальних відмінностей у корупції, якщо вчені відмовляться від припущень «аморального розрахунку» і замість цього зосередяться на змістовних детермінантах корупції та інтерактивних процесах, завдяки яким люди розвиваються та діляться сприятливими для корупції логічними схемами.

Більше того, культурно чутливе соціально-психологічне пояснення корупції є найбільш обґрунтованим проектом, оскільки інструменти, необхідні для такої діяльності, добре розвинені та доступні.

Інтеракціоністська соціальна психологія корупції може запропонувати високоефективну альтернативу політиці, заснованій на моделі «аморального розрахунку» корупції, яка не передбачає спроб змінити багатовікові національні культури. Оскільки цей підхід зосереджений на ситуаційних детермінантах виникнення та передачі сприятливих для корупції переконань, він може допомогти розробникам політики визначити контекстуальні характеристики інтерактивних моментів, які сприяють корупції. Ці характеристики, ймовірно, будуть набагато простішими для доступу та зміни, ніж сама корумпована поведінка (Zaloznaya, 2014).

Аналізуючи можливості концепції символічного інтеракціонізму в поясненні корупції, запропонованою М. Залозною, варто погодитися з тим, що певним чином особа, одержує навички корупційної поведінки в результаті взаємодії з іншими суб'єктами.

ІV. К. Дюпюї та С. Несет стверджують, що традиційні теорії корупції часто базуються на припущенні про мотиви, які не завжди є правильними. Тому вони дослідили можливості альтернативної теоретичної парадигми для пояснення корупційної поведінки – *когнітивної психології* та виявили докази психологічного впливу влади, особистої вигоди та самоконтролю, неприйняття збитків і прийняття ризику, раціоналізації та емоцій на схильність до корупційних дій (Dupuy, & Neset, 2018).

На думку вчених, основні положення цієї теорії полягають у тому, що:

1. Люди, які мають владу, більш схильні до корупційних дій.

2. Люди більш схильні до корупції, коли вони намагаються одержати особисту вигоду, мають нижчий самоконтроль, усвідомлюють, що корупція спричинить лише непряму шкоду, і коли вони працюють в організаціях, де неетична поведінка не карається.

3. Люди, найімовірніше, будуть більше схильні до ризику, щоб компенсувати збитки, однак не схильні до ризику, щоб зберегти прибутки. Невизначеність, як правило, збільшить ймовірність корупційних дій.

4. Раціоналізаційні розповіді роблять корупцію прийнятнішою.

5. Такі емоції, як вина, можуть змусити людей діяти менш корупційно.

6. Для пом'якшення цих когнітивних впливів, практики повинні підтримувати заходи, які покращують потоки інформації щодо наслідків корупції, заохочують етичну поведінку та встановлюють основні стандарти доброчесності, а також покращують прийняття організаційних рішень.

7. Потрібні додаткові дослідження щодо того, як, які та коли конкретні когнітивні психологічні механізми роблять корупцію більш-менш вірогідною; соціальної психології корупції та взаємозв'язку соціальної та когнітивної психології; психологічного впливу корупції на осіб; тематичні дослідження політичних еліт (Dupuy, & Neset, 2018).

Використання положень когнітивної психології у протидії корупції дає можливість виявити певні корупціогенні чинники та причини корупції (наприклад, вибачальне чи схвальне ставлення до корупційної поведінки в певних організаціях), зосередити увагу на певних заходах з протидії корупції (як от зменшення потоку раціоналізаційних розповідей про корупцію).

В. Б. Ротштайн виокремлює *теорію кореляції корупції та довіри*, яка ґрунтується на припущенні, що, коли йдеться про формування уявлень щодо суспільної довіри, люди спираються на поведінку службових осіб, з якими їм доводилося стикатися. Оскільки неможливо знати заздалегідь, чи заслуговує на довіру «більшість членів суспільства», люди змушені покладатися на «неповну інформацію». Через те, що суспільну довіру можна інтерпретувати як моральну оцінку людьми суспільства, в якому вони живуть, дослідник вважає виправданим, що, вирішуючи питання щодо того, як можна довіряти іншим, люди оцінюють поведінку службових осіб як один із основних параметрів (Rothstein, 2011; Rothstein, 2013). В експериментальній теорії некооперативних ігор цей феномен відомий як

евристика. Тут ідеться про особливий рід ідей, які використовують люди в умовах браку інформації, коли їм необхідно вирішити, чи слід довіряти іншим людям, з якими вони змушені взаємодіяти (Ostrom, 2005).

Теорія кореляції корупції та довіри полягає в об'єднанні трьох взаємопов'язаних каузальних механізмів:

1. *Думка про державних службовців*. Якщо в суспільстві побутує думка про те, що чиновники є корумпованими, нечесними або такими, що не заслуговують на довіру, то громадяни будуть переконані в неможливості довіряти навіть тим людям, яким законом передбачено служити інтересам суспільства. З цього вони зроблять висновок, що іншим людям також не можна довіряти.

2. *Думка про людей загалом*. Громадяни будуть бачити, що більшість членів суспільства, в якому державні службовці вражені корупцією, змушені брати участь в корупційних та інших подібних практиках, щоб отримати те, що, як вони вважають, їм належить по праву. Таким чином, вони дійдуть висновку, що більшості інших людей не можна довіряти.

3. *Думка про себе*. Індивід дійде думки, що для того, щоб вижити в такому суспільстві, він також буде змушений вступати до корупційних та клієнтських практик. Таким чином, той факт, що сам індивід є тим, кому не можна довіряти, веде до того ж висновку, що і в першому, і в другому випадку, а саме, що більшості людей не можна довіряти (Rothstein, 2011; Rothstein, 2013).

VI. Виокремлюють також теорії «*principal-agent*» (*принципала-агента, головного агента, основного суб'єкта*) та «*колективних дій*».

Прихильники принципал-агентської моделі виходять з того, що до корупційних відносин вступають два основних наявних суб'єкти. Одного називають принципалом чи довірительом, іншого – агентом або виконавцем. Принципал й агент укладають свого роду контракт, відповідно до якого принципал формулює задачі, які повинен реалізувати агент; передає частину своїх ресурсів на виконання вказаних задач; встановлює винагороду за роботу; визначає санкції за порушення «контракту». Агент зі свого боку зобов'язаний забезпечити реалізацію поставлених завдань і раціонально використовувати довірені йому ресурси. Але найчастіше в умовах корупційних домовленостей агент стає корупціонером, поводить опортуністично, використовує ресурси принципала не для вирішення поставлених задач, а для реалізації перш за все власних інтересів (Levakin, Okhotskiy, Okhotskiy, & Shedyi, 2018, p. 56).

Незважаючи на значні інвестиції в антикорупційну роботу протягом останніх

15 років, більшість системно корумпованих країн вважаються настільки ж корумпованими, як і до антикорупційних втручань. Усе більше авторів стверджують, що антикорупційні зусилля не спрацювали, оскільки вони були засновані на неадекватній теорії, що дозволяє припустити, що теорія колективних дій пропонує краще розуміння корупції, ніж теорія головного агента. Х. Маркетт та К. Пайфер стверджують, що обидві теорії насправді є цінними, але вони пропускають третю: корупція може виконувати важливі функції, вирішуючи складні проблеми, з якими стикаються люди, особливо у слабких інституційних умовах. Ефективних антикорупційних ініціатив важко досягти, оскільки вони часто потребують розуміння усіх трьох цих теорій.

1. *Корупція як проблема головного агента*. Теорія головного агента підкреслює роль розрахунків окремих осіб щодо того чи брати участь в корупції чи протидіяти їй, а також вплив прозорого моніторингу та санкцій на ці розрахунки й технічні проблеми моніторингу та покарання за корупційну поведінку.

2. *Корупція як проблема колективних дій*. Теорія колективних дій підкреслює актуальність індивідуальних рішень щодо групової динаміки, включаючи довіру до інших та (реальну чи сприйнятту) поведінку інших. Коли корупція розглядається як «нормальна», люди можуть бути менш готовими до утримання від корупційних дій або до перших кроків у реалізації санкцій чи реформ. Ця теорія висуває на перший план проблеми координації антикорупційних зусиль.

3. *Корупція як вирішення проблем*. Корупція іноді може бути способом вирішення глибоко вкорінених соціальних, структурних, економічних та політичних проблем. Антикорупційні заходи повинні враховувати функції, які може виконувати корупція, особливо у слабких інституційних умовах, та знайти альтернативні шляхи розв'язання реальних проблем, з якими стикаються люди задля успішності антикорупційної роботи (Marquette, & Peiffer, 2015).

Х. Маркетт та К. Пайфер стверджують, що заснований на теорії колективних дій підхід до корупції фактично доповнює підхід головного агента, а не суперечить йому. Однак теорія головного агента та колективних дій не враховують той факт, що корупція зберігається тому, що вона функціонує з метою вирішення проблеми (Marquette, & Peiffer, 2018). У відповідь на дослідження Х. Маркетт і К. Пайфер інші вчені – А. Перссон, Б. Ротштайн, Я. Теорелл стверджують, що хоча корупція може розв'язувати проблеми індивідуального рівня в коротко-терміновій перспективі, вона все ще є фактичною проблемою на загальному рівні. Інструменти, отримані з теорії принципала-агента, не вирішать

проблему колективної дії системної корупції, а еліти з найменшою ймовірністю будуть впроваджувати реформи (Persson, Rothstein, & Teorell, 2019).

Д. Карсон і М. М. Прадо пропонують перспективний підхід до розв'язання проблеми корупції як проблеми колективних дій під назвою «*інституційна множинність*». Структура колективних дій вказує на те, що одним із основних питань у боротьбі з корупцією є подолання проблеми колективних дій другого порядку: ті, хто перебуває на керівних постах і отримує зиск від наявного стану, як правило, не мають або майже не мають стимулів змінити правила гри. Концепція інституційної множинності пропонує можливу стратегію для подолання цих укорінених бар'єрів на шляху інституційних змін, оскільки вона не ґрунтується на прямому й різкому інституціональному переміщенні – заміні однієї інституції іншою. У короткостроковій перспективі інституційна множинність залишає недоторканими нинішні інститути й просто забезпечує альтернативні шляхи щодо досягнення тих самих чи аналогічних цілей.

Інституційна множинність може боротися з корупцією шляхом обмеження можливостей корупції (проактивна інституційна множинність) або шляхом збільшення ймовірності виявлення та покарання корупційної поведінки (реактивна інституційна множинність).

Приклади проактивної інституційної множинності для обмеження можливостей корупції передбачають усунення монополій у наданні послуг (Carson, & Prado, 2016). Наприклад, С. Роуз-Аскерман стверджувала, що кільком посадовим особам повинно бути надано право видавати певну ліцензію або надавати іншу послугу, щоб приватна сторона, яку один агент попросив дати хабар, могла просто звернутися до іншої, щоб чесно отримати послугу (Rose-Askerman, 1978).

Інституційна множинність як реактивний інструмент боротьби з корупцією, своєю чергою, передбачає створення альтернативних напрямів, за допомогою яких влада може виявляти, розслідувати та карати корупцію. Можливість декількох установ контролювати, розслідувати й переслідувати адміністративні, цивільні та кримінальні звинувачення, засновані на підозрах або виявлених порушеннях, збільшує ймовірність того, що, залучені до корупції, притягують до відповідальності (Carson, & Prado, 2016).

Кожна позиція: корупція як проблема головного агента, корупція як проблема колективних дій та корупція як вирішення проблем – доповнює розуміння викликів, з якими стикаються

антикорупційні зусилля. У зв'язку з цим Х. Маркетт та К. Пайфер висловлюють такі міркування.

1. Ефективні антикорупційні ініціативи залежатимуть від контексту, а не теорій. Різні погляди на корупцію можуть бути найбільш корисними в конкретних умовах та обставинах. Наприклад, теорії, що базуються на принципах головного агента, таких як моніторинг, прозорість, і санкції можуть мати значний вплив в умовах, за яких корупція є відносно ізольованою, але за інших обставин вони можуть спричинити негативні наслідки, посилюючи уявлення громадськості про те, що корупція є всеохопною, ризикуючи викликати почуття «втоми від корупції» серед потенційних реформаторів.

2. Проблеми колективних дій іноді цілеспрямовано розробляються та підтримуються, щоб підірвати ефективність інституцій, спрямованих на боротьбу з корупцією.

3. Ефективні антикорупційні ініціативи повинні враховувати реальну політичну динаміку, яка лежить в основі корупції, а також враховувати сприйняття корупції як «нормальної», коли вона існує.

4. Усвідомлення функцій, які корупція виконує для тих, хто займається нею, та намагання запропонувати альтернативні рішення, імовірно, будуть важливими першими кроками для будь-якого ефективного антикорупційного втручання.

5. Для подолання корупції важливими є скоординовані дії коаліції реформаторів, а тому корисно розглянути, як може виникнути така коаліція: найактуальнішою проблемою колективних дій може бути не сама корупція, а формування сильної коаліції, яка може координувати зусилля щодо її подолання (Marquette, & Peiffer, 2015).

VII. Виокремлюють також теорію «*морального розкладу*», відповідно до якої існує когнітивний механізм, який переосмислює мораль в людині так, що моральна саморегуляція блокується або навіть не працює (Abraham, Suleeman, & Takwin, 2018). Люди, як правило, не бажають поводитися неетично (вчиняти корупційні дії) за винятком випадків, коли вони знаходять виправдання для своєї поведінки. Відбувається психологічний процес, який полягає в тому, що суб'єкти вважають, що ця поведінка, як і раніше, несе моральні цінності, наприклад, вона корисна для організації (Barsky, 2011).

Висновки

1. Незважаючи на те, що в сучасній психології спостерігається дефіцит досліджень стосовно проблем корупції, є чимало вчень (теорій, концепцій) щодо інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй. Серед них заслуговують на увагу:

1) теорія психічної залежності від неправомірної вигоди (хабароманія);

- 2) теорія зручності;
- 3) символічний інтеракціонізм;
- 4) когнітивна психологія;
- 5) теорія кореляції корупції та довіри;
- 6) теорія «принципала-агента»;
- 7) теорія «колективних дій»
- 8) теорія інституційної множинності;
- 9) теорія морального розкладу.

2. Недоліком сучасних підходів до пояснення корупції за допомогою психології є зазвичай їх однобічний характер: кожен дослідник, як правило, обґрунтовує одну теорію та заперечує другу або будь-які інші. Однак такий підхід є апіорі неправильним. Не можна сказати, що корупція пов'язана лише з психічною залежністю певних осіб від неправомірної вигоди або

виникає лише в результаті формування уявлень про суспільну довіру з поведінки корумпованих службових осіб, з якими доводилося стикатися, або існує винятково тому, що є зручним інструментом для розв'язання певних проблем.

3. Нині не існує універсальної теорії, яка надавала б можливість охопити усі детермінанти, які провокують корупцію. Кожна теорія зорієнтована здебільшого на певну категорію індивідів та/або певні різновиди ситуацій, які обумовлюють корупційну поведінку. Водночас зазначимо, що лише поєднання елементів різних вчень, які пояснюють корупційну поведінку, надасть можливість створити теорію, здатну найбільш оптимально та повно пояснити корупцію з погляду психології.

REFERENCES

- Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*, 11(4), 587-604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Agbo, A., & Iwundu, E. (2016). Corruption as a Propensity: Personality and Motivational Determinants Among Nigerians. *The Journal of Psychology*, 150(4), 502-526. doi: 10.1080/00223980.2015.1107523.
- Barsky, A. (2011). Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*, 104(1), 59–75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Carson, L.D., & Prado, M.M. (2016). Using institutional multiplicity to address corruption as a collective action problem: Lessons from the Brazilian case. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 62, 56-65. doi: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.07.009>.
- Dupuy, K. & Niset, S. (2018). The cognitive psychology of corruption. *Micro-level explanations for unethical behavior*, 4(2). Retrieved from <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption>.
- Garifullin, R.R. (2012). Vziatkomaniiia kak odna iz prichin vziatochnichestva: psikhologicheskii analiz (psikhologicheskie i psikhoterapevticheskie podkhody k probleme vziatochnichestva i vziatkomanii) [Bribery as one of the reasons for bribery: psychological analysis (psychological and psychotherapeutic approaches to the problem of bribery and bribery)]. *Aktualnye problemy ekonomiki i prava, Actual problems of economics and law*, 4(24). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vzяткоманија-как-одна-из-причин-взяточничества-психологический-анализ-психологические-и-психотерапевтические-подходы-к> [in Russian].
- Garifullin, R.R. (2013). Osobennosti lichnosti vziatkomana [Characteristics of a bribe-taker personality]. *Aktualnye problemy ekonomiki i prava, Actual problems of economics and law*, 4(28), 20-24 [in Russian].
- Gottschalk, P. (2019). Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*, 1-9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Hawthorne, O.E., & Magu, S. (2018). *Corruption scandals and their global impacts*. O.E. Hawthorne, S. Magu (Eds.). Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315142722>.
- Julián, M., & Bonavía, T. (2017). Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*, 26(2), 231-243. doi: <http://dx.doi.org/10.15446/rcp.v26n2.59353>.
- Kazmirenko, L.I., & Kudermina, O.I. (2018). Teoretyko-metodolohichni pidkhody do doslidzhennya koruptsii yak psykholohichnoho fenomenu [Theoretical and methodological approaches to the study of corruption as a psychological phenomenon]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(23), 9-19. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302> [in Ukrainian].
- Khmelko, I., & Bonnal, M. (2019). Corruption and Legislatures: Exploring Perceptions of Ukrainian Legislators. *Public Integrity*, 1-16. doi: 10.1080/10999922.2019.1596724.
- Klitgaard, R. (1998). International Cooperation against Corruption. *Finance & Development*, 3-5. Retrieved from <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/fandd/1998/03/pdf/klitgaard.pdf>.
- Levakin, I.V., Okhotskiy, E.V., Okhotskiy, I.E., & Shediya, M.V. (2018). *Protivodeystvie korruptsii [Counteracting Corruption]*. E.V. Okhotskiy (Eds.) (3rd ed.). Moscow: lurayt [in Russian].
- Marquette, H., & Peiffer, C. (2015). *Corruption and collective action' Developmental Leadership Program*. University of Birmingham. Retrieved from <https://www.u4.no/publications/corruption-and-collective-action.pdf>.
- Marquette, H., & Peiffer, C. (2018). Grappling with the "real politics" of systemic corruption: Theoretical debates versus "real-world" functions. *Governance*, 31(3), 499-514. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12311>.
- Mykhailenko, D.H. (2017). *Protydiia koruptsiinym zlochynam zasobamy kryminalnoho prava: kontseptualni osnovy [Criminal law enforcement: a conceptual framework]*. Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].
- Nathanson, S. (2013). Why good government matters. *Crime, Law and Social Change*, 1(60), 107-114. doi: <https://doi.org/10.1007/s10611-013-9438-x>.

- Ostrom, E. (2005). *Understanding Institutional Diversity*. Princeton; Oxford: Princeton University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7s7wm>. doi: 10.2307/j.ctt7s7wm.
- Persson, A., Rothstein, B., & Teorell, J. (2019). Getting the basic nature of systemic corruption right: A reply to Marquette and Peiffer. *Governance*, 32(4), 799-810. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12403>.
- Rabl, T. (2019). *Korruption aus der Perspektive der Psychologie*. P. Graeff, J. Grieger (Hrsg.). Was ist Korruption? Begriffe, Grundlagen und Perspektiven gesellschaftswissenschaftlicher Korruptionsforschung. doi: <https://doi.org/10.5771/9783845289847-77>.
- Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A study in political economy*. New York: Academic Press.
- Rothstein, B. (2011). *The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*. Chicago, IL: University of Chicago Press. doi: 10.7208/chicago/9780226729589.001.0001.
- Rothstein, B. (2013). Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. *Social Research*, 4(80), 1009-1032.
- Seligson, M.A. (2002). The impact of corruption on regime legitimacy: A comparative study of four Latin American countries. *The Journal of Politics*, 64(2), 408-433. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2508.00132>.
- Zaloznaya, M. (2014). The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*, 8(2), 187-202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abraham J., Suleeman J., Takwin B. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*. 2018. No. 11(4). P. 587–604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Agbo A., Iwundu, E. Corruption as a Propensity: Personality and Motivational Determinants Among Nigerians. *The Journal of Psychology*. 2016. No. 150 (4). P. 502–526. doi: 10.1080/00223980.2015.1107523.
- Barsky A. Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*. 2011. No. 104 (1). P. 59–75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Carson L. D., Prado M. M. Using institutional multiplicity to address corruption as a collective action problem: Lessons from the Brazilian case. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. 2016 No. 62. P. 56–65. doi: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.07.009>.
- Dupuy K., Neset S. The cognitive psychology of corruption. *Micro-level explanations for unethical behavior*. 2018. No. 4 (2). URL: <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption>.
- Гарифуллин Р. Р. Взяткомания как одна из причин взяточничества: психологический анализ (психологические и психотерапевтические подходы к проблеме взяточничества и взятокмании). *Актуальные проблемы экономики и права*. 2012. № 4 (24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzyatkomaniya-kak-odna-iz-prichin-vzyatochnichestva-psihologicheskij-analiz-psihologicheskie-i-psihoterapevticheskie-podhody-k>.
- Гарифуллин Р. Р. Особенности личности взяточмана. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2013. № 4 (28). С. 20–24.
- Gottschalk P. Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*. 2019. P. 1–9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Hawthorne O. E., Magu S. Corruption scandals and their global impacts / Edited by O. E. Hawthorne, S. Magu, Routledge, 2018. 274 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315142722>.
- Julián M., Bonavía T. Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*. 2017. No. 26 (2). P. 231–243. doi: <http://dx.doi.org/10.15446/rcp.v26n2.59353>.
- Казміренко Л. І., Кудерміна О. І. Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 9–19. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302>.
- Khmelko I., Bonnal M. Corruption and Legislatures: Exploring Perceptions of Ukrainian Legislators. *Public Integrity*. 2019. P. 1–16. doi: 10.1080/10999922.2019.1596724.
- Klitgaard R. International Cooperation against Corruption. *Finance & Development*. 1998. P. 3–5. URL: <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/fandd/1998/03/pdf/klitgaar.pdf>.
- Левакин И. В., Охотский Е. В., Охотский И. Е., Шедий М. В. Противодействие коррупции : учебник / под общ. ред. Е. В. Охотского. 3-е изд. М. : Юрайт, 2018. 427 с.
- Marquette H., Peiffer C. Corruption and collective action' Developmental Leadership Program. University of Birmingham. 2015. URL: <https://www.u4.no/publications/corruption-and-collective-action.pdf>.
- Marquette H., Peiffer C. Grappling with the «real politics» of systemic corruption: Theoretical debates versus «real-world» functions. *Governance*. 2018. No. 31(3). P. 499–514. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12311>.
- Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи : монографія. Одеса : Гельветика, 2017. 582 с.
- Nathanson S. Why good government matters. *Crime, Law and Social Change*. 2013. No. 1 (60). P. 107–114. doi: <https://doi.org/10.1007/s10611-013-9438-x>.
- Ostrom E. *Understanding Institutional Diversity*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2005. 355 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7s7wm>. doi: 10.2307/j.ctt7s7wm.
- Persson A., Rothstein B., Teorell J. Getting the basic nature of systemic corruption right: A reply to Marquette and Peiffer. *Governance*. 2019. No. 32 (4). P. 799–810. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12403>.

- Rabl T. Korruption aus der Perspektive der Psychologie / P. Graeff, J. Grieger (Hrsg.). Was ist Korruption? Begriffe, Grundlagen und Perspektiven gesellschaftswissenschaftlicher Korruptionsforschung. 2019. P. 77–102. doi: <https://doi.org/10.5771/9783845289847-77>.
- Rose-Ackerman S. Corruption: A study in political economy. New York : Academic Press, 1978. 258 p.
- Rothstein B. The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective. Chicago, IL : University of Chicago Press, 2011. doi: 10.7208/chicago/9780226729589.001.0001.
- Rothstein B. Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. *Social Research*. 2013. No. 4. Vol. 80. P. 1009–1032.
- Seligson M. A. The impact of corruption on regime legitimacy: A comparative study of four Latin American countries. *The Journal of Politics*. 2002. No. 64 (2). P. 408–433. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2508.00132>.
- Zaloznaya M. The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*. 2014. No. 8 (2). P. 187–202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.

Стаття надійшла до редколегії 14.08.2019

Vozniuk A. – Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Scientific Laboratory on the Problems Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-5626>

Psychological Theories of Explanation of Corruption

The purpose of this article is to explore the potential use of different psychological theories in explaining corrupt behavior in further use of the results obtained in the development of tactics and strategy of counteraction of corruption. Methodology is a set of scientific methods, namely: terminology, systematic and structural, formal-logical, comparative-legal. Theoretical grounds of research include the works of foreign scientists, which take up some of the theory and concepts of interpreting psychological foundations of corruption and measures to counter it. The scientific novelty of the article lies in the fact that it has systematized and analyzed the advantages, disadvantages and the capabilities of a single modern theories and concepts that explain corrupt behavior and formulated the need for the formation of a comprehensive theory able to cover the various determinants that cause this negative social phenomenon. According to the results of the conducted research, have been formulated the following conclusions: 1) the existence of the doctrine (theories, concepts) of the interpretation of the psychological bases of corruption behavior and measures to counter it (the theory of psychic dependence on undue benefit (bribery), the theory of convenience, symbolic interactionism, cognitive psychology, the theory of correlation of corruption, theory of the "principal-agent", "collective action" theory, institutional multiplicity theory, moral decay theory; 2) the disadvantages of modern approaches to explaining corruption through psychology (their one-sided nature: each researcher usually justifies one theory and denies the other or any other); 3) the need to combine elements of different doctrines that explain corruption behavior and to create a theory capable of explaining corruption most optimally and fully from psychological point of view.

Keywords: corruption; psychological theory; cognitive psychology; social psychology; psychological mechanism of corruption; bribery; symbolic interactionism; institutional multiplicity; counteracting corruption.

Андросюк В. Г. – кандидат психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>

Методологічне підґрунтя професіографії в Національній поліції України в сучасних умовах

Мета статті полягає в обґрунтуванні принципово нового теоретико-методологічного підходу до розв'язання проблеми професійно-психологічного добору персоналу до Національної поліції України. Проаналізовано сучасний стан професіографії в поліції, визначено її основні методичні недоліки й технології здійснення професійного психологічного добору. **Методологія.** Методологічна основа формування змісту публікації зумовлена базовими принципами психологічного дослідження – детермінізму, науковості, єдності свідомості й діяльності. Зокрема, історико-компаративістський метод використано під час здійснення аналізу наукових джерел професіографії, порівняння теоретичних і методичних засад професійного добору до міліції-поліції в різні історичні періоди розвитку держави. Системно-структурний метод застосовано для обґрунтування дієвої системи професійного добору, що надає можливість оптимізувати процес формування професіоналізму та професійного поліцейського середовища. Логіко-діалектичний метод використано для пояснення закономірностей взаємодії різних методологічних підходів – професіографічного, компетентнісного, системного й акмеологічного на окремих етапах становлення професійної майстерності поліцейського. **Наукова новизна** публікації полягає в здійсненні вперше в українській професіографії критичного аналізу сучасного стану професійного добору до лав Національної поліції та доведення необхідності системних перетворень як у принципових підходах добору, так і щодо оцінки перспективності професіоналізації майбутніх поліцейських. **Висновки.** Сучасний етап реформування Національної поліції України потребує суттєвих змін у теоретичних підходах і методологічних засадах створення професійного та культурного персоналу. Ретельна робота з кандидатами до Національної поліції, змістовність їх навчання, окреслення перспектив професійного зростання та формування професійної майстерності передбачає створення цілісної системи професійного визначення на засадах взаємодії та взаємообумовленості таких ґрунтовних методологічних підходів, як професіографічний, компетентнісний та акмеологічний. Перспектива досліджень і впровадження їхніх результатів у практику професіографії в Національній поліції полягає в опрацюванні ефективного методичного апарату професійного добору та забезпечення освітнього процесу.

Ключові слова: професіографія; особистість; психограма; професійний добір; компетентність; акмеологія; професіоналізм діяльності; професійна культура.

Вступ

Проблема діагностики професійної придатності завжди була і дотепер залишається вельми актуальною в будь-якій сфері трудової діяльності. У контексті «дитячих хвороб» реформування Національної поліції України – люстрації колишніх міліцейських посадовців, першого набору поліцейських на підставі національно-патріотичних уподобань і, як результат, небувалої плинності кадрів, гострота проблеми та наукова аргументація її теоретико-методологічного та методичного підґрунтя постає нині особливо виразно. За роки незалежності в роботі з формування професійного ядра Національної поліції накопичилась низка принципових недоліків, які потребують певного теоретичного переосмислення та виразних організаційно-методичних ревізій.

Мета і завдання дослідження

Незважаючи на декларацію принципово нових ідеологічних і функціональних засад реформування правоохоронних органів України, зокрема поліції, практика свідчить про відсутність

радикальних змін в ефективності її діяльності, несуттєве підвищення рівня довіри населення, критичну оцінку професіоналізму правоохоронців. Саме тому виникла необхідність детального аналізу чинної системи професійно орієнтованого відбору на роботу до органів Національної поліції, організаційно-методичного забезпечення професійного навчання та оцінки рівня майстерності поліцейських. Завдання дослідження полягають у розгляді сучасного стану роботи з персоналом Національної поліції, визначенні перспектив використання новітніх й апробованих методологічних підходів щодо становлення професіонала-поліцейського, обґрунтуванні критеріїв формуального впливу на особистість та створення сприятливих умов щодо самореалізації майбутнього поліцейського в плинні професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Професійно-психологічний добір як предмет професіографії – міжгалузевого науково-практичного напрямку досліджень, сформувався на підставі досліджень Т. Рібо, Г. Мюнстерберга,

О. Ліпмана та В. Штерна, набув подальшого розвитку в нашій країні роботами І. Шпільрейна, С. Геллерштейна та Б. Теплова й остаточно сформувався дослідженнями К. Платонова (Platonov, 1970), Є. Клімова (Klimov, 1996), О. Іванової (Ivanova, 1987), В. Бодрова (Bodrov, 2006) та Є. Мілеряна (Milerian, 2013). Таким чином були опрацьовані підходи щодо методології професійного психологічного добору на міліцейські спеціальності, а перші професіограми на деякі спеціальності (служба пожежогасіння, карний розшук, дільничні інспектори міліції) були розроблені наприкінці 80-х років зі створенням у м. Москві Центральної науково-дослідної медико-психологічної лабораторії МВС СРСР. Тоді ж були проведені психологічні тестові іспити для абітурієнтів, що вступали до навчальних закладів МВС, зокрема і до Київської вищої школи міліції. У матеріалах Всесоюзної науково-практичної конференції «Організація та методика психологічного добору до органів внутрішніх справ» (1987) зазначалося, що питання раннього виявлення профнепридатності, методичні й організаційні принципи профдобору до органів внутрішніх справ не опрацьовані, необхідна також розробка психологічних критеріїв успішності кандидатів для основних видів діяльності органів внутрішніх справ і, найбільше, інформативних методик психологічного обстеження з урахуванням різних регіонів. Доволі вагомим було дослідження авторського колективу Київської філії Всесоюзного науково-дослідницького інституту МВС СРСР (1988–1989), у якому було розроблено нормативно-параметричну модель діяльності працівників за основними фаховими напрямками ("Архів НИЛ НАВД", 1988–1989).

За часів незалежності України й становлення держави на нових політичних, ідеологічних та соціально-економічних засадах виникла нагальна необхідність розбудови методологічного підґрунтя для формування (добору, навчання та виховання) професійного кадрового середовища національної міліції (теперішньої Національної поліції). У Законі України «Про міліцію», Положенні про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС України 1991 року, Положенні про наставництво в органах внутрішніх справ України, затвердженого наказом МВС України від 12 червня 1992 року № 367, перераховано базові якості співробітника органів внутрішніх справ, які він повинен мати і за якими оцінюватиметься як професіонал. Основні недоліки зазначених документів – абстрактний, занадто загальний характер формулювань (наприклад, непідкупність, діловитість, ретельність, справедливість, людяність тощо), відсутність чітких шляхів і засобів визначення й оцінки професійно значущих особистісних якостей

кандидата на посаду атестованого працівника, невизначеність фахівців, які повинні здійснювати оцінку цих якостей. Спробою радикального розв'язання проблеми формування професійного ядра міліції України, усунення наявних недоліків було рішення Колегії МВС від 5 лютого 1997 року «Про затвердження Концепції розвитку системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України», яким чітко визначали основні напрями роботи з особовим складом міліції та її суб'єктність. Зокрема, першим з напрямів було визначено професійний психологічний добір, який мали здійснювати професійні психологи – представники нової психологічної служби в МВС України. Надалі було здійснено низку спрямованих (ініціативних та замовних) психологічних досліджень, результатом яких стали професіограми практично усіх фахових напрямів діяльності працівників МВС України: В. Барко (Barko, 2002; Barko, Zarosynskiy, & Shmatko, 1996), Ю. Ірхін (Irkhin, 2007), С. Ірхіна (Irkhina, 2007), О. Шаповалов (Shapovalov, Barko, Irkhin, & Neshcheret, 2007), Л. Гуменюк, І. Сулятицький (Humeniuk, & Suliatytskyi, 2011), Г. Юхновець, Л. Казміренко (Yukhnovets, Kazmirenko, & Androsiuk, 2002), М. Корольчук, В. Крайнюк (Korolchuk, & Krainiuk, 2006), О. Скакун та ін.). Розроблені формально за єдиною структурою, запропонованою ще К. Платоновим у 70-х роках минулого сторіччя, професіограми відрізняються деякими змістовними характеристиками основних розділів, математичним апаратом обрахування інтегративних та парціальних особистісних якостей, критеріальними їх частинами та наявністю додаткових (до базового комплексу) методик.

Нині відсутні суттєві суперечності як стосовно понятійного апарату професійно-психологічного добору (професіограма, психограма, професійно важливі якості, критерії професійної придатності), так і щодо його методичного забезпечення (кваліметрія, апаратурні, тестові методики тощо). Разом з тим, професіографічному підходу як підґрунтя професійно-психологічного добору притаманна й низка недоліків. По-перше, він має виразну описову рису – «професіографія – зображення професії», «працєграма – опис професії» (Humeniuk, Suliatytskyi, 2011), «психограма – опис моделі фахівця», аж ніяким чином не даючи можливості уявлення про особистість потенційного професіонала. По-друге, цей підхід поглиблює протиріччя між професіоналізмом діяльності – моделлю функціонального змісту й умов діяльності та професіоналізмом особистості – моделлю абстрактного професіонала (психограмою). Зазначене породжує непоодинокі феномени непрофесіоналізму в діях поліцейських,

абсолютно придатних до діяльності за параметрами психограми. Натомість особи, призначені на посади з показниками відносною придатності, виявляють з набуттям професійного досвіду спроможність вирішувати не лише повсякденні, але й креативні, особливо складні екстремальні службові завдання високоякісно та відповідально. Крім того, некритичні показники параметрів профпридатності не стають на заваді в просуванні поліцейських по службі й посадових ротаціях. Таким чином, традиційне визначення професійної придатності (готовності) до оволодіння професії та професіоналізації особистості за результатами профдобиру на підставі професіограми є безпідставним, оскільки не враховує низку детермінант усунення вищезазначеного протиріччя – дії індивідуальних компенсаторних механізмів усунення недоліків сформованості професійно-важливих якостей, реального впливу мотиваційної сфери особистості та, найсуттєвіше, врахування одного з наріжних понять професійної педагогіки – здатності, спроможності навчитися, засвоїти (рос. «обучаемости»). У зв'язку з цим декларація притаманності професіографічному підходу системності, комплексності залишається декларацією, його виключно застосування не має суттєвої практичної дієвості, а відтак він підлягає теоретико-методологічній ревізії.

Тому вважаємо за необхідне професіогенез сучасного українського поліцейського обґрунтувати та здійснювати на засадах низки супутніх методологічних підходів – професіографічного, компетентнісного, системного та акмеологічного. Професіографічний підхід забезпечує формування адекватного модельного уявлення щодо змісту, умов та чинників професійної діяльності та професійно орієнтований психологічний профіль спеціаліста. Наріжним поняттям компетентнісного підходу (Karpushyna, 2018; Parshukova, 2006) є поняття компетентності – інтегративної характеристики особистості фахівця, яка відображає систему внутрішніх ресурсів особистості та свідчить про його здатність і готовність виконувати професійні функції в межах фахової діяльності, а також є вагомою детермінантою становлення професійної культури та професійної самореалізації поліцейського. Компетентність розглядається, по-перше, як обізнаність у предметі, функціях та технологіях професійної діяльності, по-друге, як орієнтованість у наявних та перспективних, щодо розвитку, особистісних якостях. Стосовно особистості поліцейського та функціонального змісту його діяльності, діагностика профпридатності має передбачати розвиток таких компетентностей: інформаційної, комунікативної, організаційно-управлінської та емоційно-регулятивної, кожна з яких складається з низки ключових (загальних) та фахових компетенцій, які

містять конкретний перелік умінь та навичок, сформованих на основі відповідних професійно-важливих якостей. Так, ключова комунікативна компетенція є підґрунтям розвитку інформаційної (вивідування інформації); організаційно-управлінської (розпорядчі дії поліцейського) та суто комунікативної (налагодження контакту з різними категоріями громадян) компетентності.

Залучення системного підходу (Andriianova, 2017; Lomov, 1996; Blauberg, & Iudin, 1973), зокрема, методології системного пізнання в професіографії поліцейської діяльності дозволяє:

- вважати особистість складною системою, психіка якої є засобом забезпечення переходу суб'єктивного (якості та стани людини) в предметний професійний світ і зворотного руху світу до свідомості особи, тобто наявності здатності до саморозвитку та реалізації компенсаторних механізмів;

- розуміти компетенцію в єдності характеристик суб'єкта діяльності, умов та алгоритмів виконання професійних завдань, як особистісного та знаннево-навичкового новоутворення, що зумовлює успішність конкретної професійної функції.

Акмеологічний підхід, який стосується проблем умов та чинників досягнення вищих рівнів майстерності (Kashapov, 2011; Derkach, & Zazykin, 2003), сприяє:

- диференціації мотиваційних тенденцій майбутнього поліцейського на досягнення професіоналізму та його орієнтації на саморозвиток і самовдосконалення;

- визначенню умов та особливостей професійної діяльності та особистісних якостей, які стають на заваді досягненню майстерності в процесі професіогенезу.

Наукова новизна

Методологічне підґрунтя практики професіографії в МВС України обмежене постулатом екстраполяції узагальненого профілю професійно важливих якостей абстрактного фахівця на реальний психологічний профіль кандидата на посаду і констатації на цій підставі ймовірної успішності виконання ним професійних функцій. Новизна запропонованого в статті підходу полягає в обґрунтуванні системного визначення профпридатності, у якому діагностований психологічний профіль є лише підставою щодо реальної оцінки спроможності особи здійснювати вмотивовану професійну діяльність через опанування нею конкретними компетенціями й усвідомлення акме-потенціалу саморозвитку та самореалізації. Окрім вищезазначеного, сучасний професійний добір до МВС України потребує урахування деяких інших чинників успішності професійної діяльності, яким, зазвичай, у професіограмах не приділяється

належної уваги. Ідеться, передусім, про сомато-психічний компонент профпридатності, медико-біологічне обстеження кандидатів, скероване на виявлення соматичних (органічних) та психічних патологій як протипоказань до діяльності. Однак діагностика анатомо-соматичної розвиненості, параметрів станової та динамічної м'язової сили майбутнього працівника поліції (патрульна та кримінальна поліція, служба превенції), його фізіологічної та психічної витривалості не здійснюється, хоча, враховуючи своєрідність роботи на вулиці, зокрема, ризиковість та непередбачуваність розвитку соціальних ситуацій і поведінки правопорушників (здійснення фізичного опору, захоплення заручників, переслідування транспортного засобу тощо), надання фізичної допомоги у випадках природних і техногенних аварій, припинення побутового конфлікту – ці властивості особистості повинні їй обов'язково бути притаманні. Врешті, у професіограмі вочевидь необхідно виокремлювати доволі розгорнутий розділ психофізіологічних та психологічних протипоказань до фаху й обійманої посади, який нині відсутній. Аналіз процесу службових розслідувань, системних помилок у некваліфікованих діях поліцейських та причин правопорушень дозволяє констатувати наявність у структурі їхньої особистості низки якостей, що не становлять предмет обстеження в процесі здійснення професійного добору та просування по службі, і не формалізуються як протипоказання під час призначення на посаду. Це призводить до виникнення своєрідного психологічного парадоксу – цілком можлива побудова професіограми за

принципом антагоністичності, тобто на підставі формулювання достатньо повного переліку якостей-протипоказань до діяльності з відповідними критеріальними їх частинами. Цей парадокс долається шляхом організації професійного психологічного добору на засадах вищезазначених науково обґрунтованих підходів.

Висновки

Наразі очевидно, що класичний професіографічний підхід потребує суттєвого переосмислення, оскільки панівна нині парадигма та практика розбудови професіограм та кваліфікаційних характеристик не передбачає урахування критеріїв становлення професіонала-поліцейського в контексті спрямованого професійно-формувального впливу, можливостей системного розвитку особистості та її професійного самовизначення. Урахування вищезазначених методологічних підходів спроможне радикально покращити стан і процедури роботи з персоналом Національної поліції виключно за умови принципової зміни рольового ставлення до майбутнього поліцейського з принципу безособової функціональності на принцип професійної самореалізації.

Подальші теоретико-експериментальні розвідки стосуються методології комплексного професіографічного обстеження кандидатів на посади до Національної поліції України на засадах вищезазначених підходів, окреслення шляхів формування та розвитку фахових компетентностей і критеріїв оцінки професіоналізму.

REFERENCES

- Andrianova, M.V. (2017). Sistemnyy podkhod k ponimaniyu kontseptsii upravleniya personalom [A systematic approach to understanding the concept of personnel management]. *Tendentsii razvitiia nauki i obrazovaniia, Trends in the development of science and education*, 2, 34-38. doi: doi.org./10. 18411/lj.28-02-2017 [in Russian].
- Arkhiv NIL NAVD MVD Ukrainy (1988-1989 gg.). Delo No. 13 [Archive of the Research Laboratory of the Internal Affairs Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (1988-1989). Case No. 13] [in Russian].
- Barko, V.I. (2002). *Profesyni vidbir kadriv do orhaniv vnutrishnikh sprav (psykholohichniy aspekt) [Professional selection of personnel to law enforcement agencies (psychological aspect)]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Barko, V.I., Zarosynskiy, Yu.L., & Shmatko, I.O. (1996). Doslidzhennia indyvidualno-psykholohichnykh osoblyvostei dilnychnykh inspektoriv militsii [Investigation of individual-psychological features of district police inspectors]. *Naukovyi visnyk Ukrainскоi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Ukrainian Academy of Internal Affairs*, 2, 199-204 [in Ukrainian].
- Blauberg, I.V., & Iudin, E.G. (1973). *Stanovlenie i sushchnost sistemnogo pokhoda [The formation and essence of the systems approach]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Bodrov, V. (2006). *Psikhologicheskie problemy professionalnoy prigodnosti [Psychological problems of professional suitability]*. Moscow: Per-Se [in Russian].
- Derkach, A., & Zazykin, V. (2003). *Akmeologiya [Acmeology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Differentsirovannyi psikhofiziologicheskii otbor kandidatov na uchebu v spetsializirovannye VUZy MVD SSSR i ikh dalneyshaia proforintatsiia: Otchet o NIR. No. GR 0386.0187 [Differentiated psychophysiological selection of candidates for study at specialized universities of the USSR Ministry of Internal Affairs and their further career guidance: Report on research. No. GP 0386.0187]*. (1990). Moscow: VNII MVD RF [in Russian].
- Humeniuk, L.Y., & Suliatytskyi, I.V. (2011). *Psykhohihiia profesiinoi diialnosti pratsivnykiv OVS [Psychology of professional activity of police officers]*. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].
- Irkhin, Yu.B. (2007). *Psykhohihiina pidhotovka pratsivnykiv operativnykh pidrozdiliv [Psychological training of employees of operational units]*. Kyiv: KNUVS; Druk. MVS [in Ukrainian].

- Irkhina, S.M. (2007). *Proforiientatsiia ta profesiino-psykholohichniy vidbir v OVS Ukrainy [Orientation and professional-psychological selection in the police department of Ukraine]*. Kyiv: KNUVS; Druk. MVS [in Ukrainian].
- Ivanova, E.M. (1987). *Osnovy psikhologicheskogo izucheniia professionalnoy deiatelnosti [Fundamentals of the psychological study of professional activities]*. Moscow: MGU [in Russian].
- Karpushyna, N.B. (2018). Informatsiina kompetentnist v profesiinii diialnosti slidchoho [Information competence in the professional activity of the investigator]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kashapov, M.M. (2011). *Akmeologiya [Acmeology]*. Iaroslavl: IarGU [in Russian].
- Khorzhevskaya, I. (2016). Professionalism and an Individual's Professional Development. *Nauka ta vykhovannia, Science and education*, 11, 55-60. doi: doi.org/ 10.24195/2414-4665.
- Klimov, E.A. (1996). *Psikhologiya professionala [Professional Psychology]*. Moscow: In-t prakt. Psikhologii; Voronezh: NPO MODEK [in Russian].
- Kolodkin, L.M. (1975). Problemy professiograficheskoy raboty v sisteme organov vnutrennikh del [Problems of profession work in the system of internal affairs bodies]. *Model rukovoditelia organa vnutrennikh del, Model of the head of the internal affairs body: Proceedings of the Interagency Workshop*. (p. 149). Moscow: Akad. MVD RF [in Russian].
- Korolchuk, M.S., & Krainiuk, V.M. (2006). *Teoriia i praktyka profesiinoho psykholohichnogo vidboru [The theory and practice of professional psychological selection]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Kozlovskaya, S.N. (2017). *Professiogramma sotsialnogo rabotnika [Social worker professionogram]*. Moscow: Informa. doi: doi.org./10.12737/21177 [in Russian].
- Lomov, B.F. (1996). *Sistemnost v psikhologii [Consistency in psychology]*. Moscow: MODEK [in Russian].
- Milerian, E.A. (2013). *Psikhologiya truda i professionalnogo obrazovaniia [Consistency in psychology]*. Kiev: Interservis [in Russian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Polozhennia pro nastavnytstvo v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy": vid 12 cherv. 1991 r. No. 367. [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "Provision on Mentoring in the Internal Affairs Bodies of Ukraine" from June 12, 1991, No. 367] [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii pro vidbir kandydativ na sluzhbu v orhany vnutrishnikh sprav Ukrainy": vid 31 sich. 1996 r. No. 60 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On Approval of the Instruction on the Selection of Candidates for the Service of Internal Affairs of Ukraine" from January 31, 1996, No. 60] [in Ukrainian].
- Organizatsiia i metodika psikhologicheskogo otbora v organy vnutrennikh del [Organization and methodology of psychological selection in the internal affairs bodies]. *Materialy Vsesoiuznoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Materials of the All-Union Scientific and Practical Conference*. (p. 174). Rostov n/D [in Russian].
- Parkulab, O. (2017). Ekzystentsiina pozytsiia konsultanta yak profesinnyi vybir [The consultant's existential position as a professional choice]. *Psykholohiia osobystosti, Psychology of personality*, 1(8), 206-214. doi: doi.org/10.15330/ps.8.1.206 [in Ukrainian].
- Parshukova, G.B. (2006). Informatsionnaia kompetentnost lichnosti [Informational competence of a person]. *Diagnostika i formirovanie, Diagnostics and formation*. Novosibirsk: NGTU [in Russian].
- Platonov, K. (1970). *Voprosy psikhologii truda [Labor Psychology]*. Moscow: Meditsina [in Russian].
- Polozhennia pro prokhozhdennia sluzhby riadovym i nachalnytskym skladom OVS Ukrainskoi RSR [Provision on the passing of the service of the rank and file staff of the ATS of the Ukrainian SSR]. (1993). *Zbirnyk normatyvnykh aktiv Ukrainy z pytan pravoporiadku, Collection normative acts of Ukraine on law and order*. Kyiv [in Ukrainian].
- Rosha, A.N. (1989). *Professionalnaia orientatsiia i professionalnyy otbor v OVD [Professional orientation and professional selection in the Internal Affairs Organ]*. Moscow: Akad. MVD SSSR [in Russian].
- Shapovalov, O.V., Barko, V.I., Irkhin, Yu.B., & Neshcheret, T.V. (2007). *Profesiohrafichniy opys osnovnykh vydiv diialnosti v OVS [Professional description of the main activities of the Internal Affairs Bodies]*. Kyiv: KNUVS; Druk. MVS [in Ukrainian].
- Shcherbakova, T.N. (2005). Psikhologicheskaia kompetentnost uchitelia kak professionalnyy resurs [The psychological competence of the teacher as a professional resource]. *Psikhologicheskii zhurnal, Psychological Journal*, 2(4), 66-83. doi: doi.org/10.21702. rpg/2005 [in Russian].
- Sherman, M.I. (2008). *Profesiina kompiuterno-informatsiina pidhotovka maibutnikh slidchykh u vyshchyykh navchalnykh zakladakh MVS Ukrainy [Professional computer-information training of future investigators in higher educational establishments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]*. Kherson: Oldi-plus [in Ukrainian].
- Stoliarenko, A.M. (1984). *Professionalno-psikhologicheskaia podgotovka sotrudnikov okhrany [Professional and psychological training of security personnel]*. Moscow: Akad. upr. MVD RF [in Russian].
- Stratton, Dzn. (1980). Psikhologicheskaia sluznba v politzii [Psychological service in the police]. *Sbornik referatov zarubezhnykh publikatsiy, Collection of abstracts of foreign publications*, 55, 41 [in Russian].
- Tolochek, V.A. (2018). Professionalnyy otbor: istoriia i perspektivy postanovki tseley [Professional selection: history and prospects of setting goals]. *Pedagogicheskaya akmeologiya, Pedagogical Acmeology*, 2, 118-128. doi: doi.org/10.18500/2304-9790. [in Russian].
- Yukhnovets, H.R., Kazmirenko, L.I., & Androsiuk, V.H. (et al.). (2002). *Psykholohichne zabezpechennia operativno-sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv OVS [Psychological support for the operational activity of the employees of the Internal Affairs Bodies]*. Kyiv: NAVSU [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андриянова М. В. Системный подход к пониманию концепции управления персоналом. *Тенденции развития науки и образования*. 2017. № 2. С. 34–38. doi: doi.org./10.18411/lj.28-02-2017.
- Архив НИЛ НАВД МВД Украины (1988–1989 гг.). Дело № 13. 124 с.
- Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2002. 296 с.
- Барко В. І., Заросинский Ю. Л., Шматко І. О. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей дільничних інспекторів міліції. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. Вип. 2. С. 199–204.
- Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М. : Наука, 1973. 274 с.
- Бодров В. Психологические проблемы профессиональной пригодности. М. : Пер-Сэ, 2006. 288 с.
- Деркач А., Зазыкин В. Акмеология. СПб. : Питер, 2003. 256 с.
- Дифференцированный психофизиологический отбор кандидатов на учебу в специализированные ВУЗы МВД СССР и их дальнейшая профориентация: Отчет о НИР. № ГР 0386.0187. М. : ВНИИ МВД РФ, 1990. С. 10.
- Гуменюк Л. Й., Сулятицький І. В. Психологія професійної діяльності працівників ОВС : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 648 с.
- Ірхін Ю. Б. Психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів : навч. посіб. Київ : КНУВС ; Друк. МВС, 2007. 108 с.
- Ірхіна С. М. Профорієнтація та професійно-психологічний відбір в ОВС України : навч. посіб. Київ : КНУВС ; Друк. МВС, 2007. 92 с.
- Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности : учеб. пособие. М. : МГУ, 1987. 196 с.
- Карпушина Н. Б. Інформаційна компетентність в професійній діяльності слідчого : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2018. 210 с.
- Кашапов М. М. Акмеология. Ярославль : ЯрГУ, 2011. 112 с.
- Khorzhevskaya I. Professionalism and an Individual's Professional Development. *Наука та виховання*. 2016. № 11. С. 55–60. doi: doi.org/ 10.24195/2414-4665.
- Климов Е. А. Психология профессионала. М. : Ин-т практ. психологи ; Воронеж : НПО МОДЭК, 1996. 400 с.
- Колодкин Л. М. Проблемы профессиографической работы в системе органов внутренних дел. *Модель руководителя органа внутренних дел* : материалы межведом. семинара. М. : Акад. МВД РФ, 1975. С. 149.
- Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Теорія і практика професійного психологічного відбору. Київ : Ніка-Центр, 2006. 532 с.
- Козловская С. Н. Профессиограмма социального работника. М. : Информа, 2017. 174 с. doi: doi.org./10.12737/21177.
- Ломов Б. Ф. Системность в психологии. М. : МОДЭК, 1996. 384 с.
- Милерян Е. А. Психология труда и профессионального образования. Киев : Интерсервіс, 2013. 290 с.
- Положення про наставництво в органах внутрішніх справ України : наказ МВС України від 12 черв. 1991 р. № 367.
- Про затвердження Інструкції про відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України : наказ МВС України від 31 січ. 1996 р. № 60.
- Организация и методика психологического отбора в органы внутренних дел. *Материалы Всесоюзной научно-практической конференции* (20–22 окт. 1987 г.). Ростов н/Д, 1987. 174 с.
- Паркулаб О. Екзистенційна позиція консультанта як професійний вибір. *Психологія особистості*. 2017. № 1. Т. 8. С. 206–214. doi: doi.org/ 10.15330/ps.8.1.206.
- Паршукова Г. Б. Информационная компетентность личности. *Диагностика и формирование*. Новосибирск : НГТУ, 2006. 253 с.
- Платонов К. Вопросы психологии труда. М. : Медицина, 1970. 264 с.
- Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС Української РСР : зб. нормативних актів України з питань правопорядку. Київ : 1993.
- Роша А. Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в ОВД. М. : Акад. МВД СССР, 1989. 76 с.
- Шаповалов О. В., Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В. Професіографічний опис основних видів діяльності в ОВС : практ. посіб. Київ : КНУВС ; Друк. МВС, 2007. 100 с.
- Щербакова Т. Н. Психологическая компетентность учителя как профессиональный ресурс. *Психологический журнал*. 2005. № 2. Вып. 4. С. 66–83. doi: doi.org/10.21702. rpg/2005.
- Шерман М. І. Професійна комп'ютерно-інформаційна підготовка майбутніх слідчих у вищих навчальних закладах МВС України. Херсон : Олді-плюс, 2008. 416 с.
- Столяренко А. М. Профессионально-психологическая подготовка сотрудников охраны. М. : Акад. упр. МВД РФ, 1984. 234 с.
- Страттон Дж. Психологическая служба в полиции. *Сборник рефератов зарубежных публикаций*. 1981. № 55. С. 41.
- Толочек В. А. Профессиональный отбор: история и перспективы постановки целей. *Педагогическая акмеология*. 2018. Вып. 2. С. 118–128. doi: doi.org/10.18500/2304-9790.
- Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників ОВС / [Г. Р. Юхновець, Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк та ін.]. Київ : НАВСУ, 2002. 106 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2019

Androsiuk V. – Ph.D in Psychology, Professor, Leading Research Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Psychophysiological Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>

The Methodological Foundation of the Professiography in the National Police of Ukraine in Modern Conditions

*The **purpose** of the article is to substantiate a fundamentally new theoretical and methodological approach to solve the problem of professional and psychological selection of personnel to the National Police of Ukraine. The current state of the profession in the police is analysis, its main methodological shortcomings and the technologies of professional psychological selection are determined. **Methodology.** The methodological basis of the content of the publication is determined by the basic principles of psychological research - determinism, science, unity of consciousness and activity. In particular, the historical-comparative method was used to analyze the scientific origins of the profession, to compare the theoretical and methodological foundations of professional selection in the police-police in different historical periods of state development. The system-structural method is used to substantiate an effective system of professional selection, which allows to optimize the process of formation of professionalism and professional police environment. The logical-dialectical method was used to explain the patterns of interaction between different methodological approaches - professional, competent, systematic and acmeological at certain stages of becoming a police officer. The **scientific novelty** of the publication is to carry out for the first time in the Ukrainian profession a critical analysis of the current state of professional selection in the ranks of the National Police and to prove the need for systematic changes both in the principle approaches of selection and in assessing the prospects of professionalization of future police officers. **Conclusions.** The current stage of reforming the National Police of Ukraine requires significant changes in the theoretical approaches and methodological foundations of the creation of professionally educated and cultural staff. Careful work with candidates for the National Police, the content of their training, defining the prospects for professional growth and the formation of professional skill imply the creation of a coherent system of professional determination on the basis of interaction and interdependence of sound methodological approaches, which need professional and competent. The prospect of research and the implementation of their results in the practice of the profession in the National Police is to develop an effective methodological apparatus for professional selection and to ensure the educational process.*

Keywords: professiography; personality; psychogram; professional selection; competence; acmeology; professionalism of activity; professional culture.

Березенко В. В. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-1703>

Детермінанти формування громадянської свідомості виборців

Метою статті є узагальнення наукових поглядів стосовно детермінант формування громадянської свідомості виборців. Методологічний інструментарій представлено сукупністю загальнонаукових і психологічних принципів, а також теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) методів. Теоретичним базисом дослідження є роботи провідних вітчизняних та іноземних вчених – психологів, юристів, політологів, соціологів. Наукова новизна. Визначено чинники конструктивності громадянської позиції особи, сформульовано поняття громадянськості як інтегративної властивості особистості. Обґрунтовано засадничі позиції процесу формування громадянської свідомості: забезпечення прав і свобод громадян на підставі ладу в соціумі, який встановлює справедливий державний устрій, сприяє розвитку особистості; гнучка та практична система соціальної підтримки, правила користування якою створюють вигідність дотримання норм поведінки, що знижує або зовсім унеможливує напруженість між різними верствами населення; високий рівень народного господарювання та його прогресивна організація, що спрямована на забезпечення матеріального добробуту всіх членів суспільства й дає змогу вдосконалювати засоби реалізації цього процесу. Висновки. На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що формування громадянської свідомості становить складний процес усвідомлення особистістю себе не лише як громадянина, а і як виборця. Саме через участь у виборах як у масштабній соціально-політичній події переважна більшість громадян має змогу виявити свою соціальну активність. Окрім того, атмосфера виборів – це той унікальний момент, коли суспільство згадує, відчуває й активно впливає на якість своїх прав, свобод та обов'язків.

Ключові слова: громадянська свідомість; громадянська позиція; права і свободи громадян; соціальна підтримка; норми поведінки; соціальна напруженість.

Вступ

Розвиток в Україні правової демократичної держави передбачає відповідні зміни в політичній, економічній, правовій та інших сферах суспільства. Ці зміни, на жаль, супроводжуються низкою «побічних» явищ – ускладненням економічної ситуації, зростанням рівня безробіття, політико-ідеологічною та соціальною напруженістю, поглибленням нерівності між різними верствами населення, зростанням злочинності тощо. Такого роду перехідні періоди супроводжуються протистоянням політичних сил, кожна з яких прагне досягнути своєї основної мети – прийти до влади, що фактично можливо за допомогою виборчого процесу. Це, у свою чергу, робить інститут виборів одним із основних в умовах розбудови нової державності.

Слід зауважити, що перехідні періоди завжди пов'язані з нестабільністю, суперечливістю громадських позицій і світоглядів, протистоянням різних політичних сил. Останні президентські та парламентські вибори в Україні показали, що значна частина населення не бажає повернення старого державного ладу та його цінностей. Однак наявність ряду глибинних проблем в організації та функціонуванні нашої держави, нестійкість політичної свідомості неминуче призводять до ускладнення та уповільнення демократичних перетворень. Причому зазначені проблеми виявляються як після виборів, так і на етапі їх організації та проведення, прямо можуть впливати на

свідомість виборців, які реалізують право обирати та бути обраним до органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні.

Водночас громадянська свідомість виборців суттєво впливає на результати виборів, їх взаємодію з народними обранцями з позицій реалізації можливостей впливу на державу та формування її інституцій.

Незважаючи на той факт, що в межах сучасних реформ не приділяють достатньої уваги ідеологічним, моральним і психологічним аспектам виборів, актуальними залишаються питання формування та реалізації громадянської свідомості виборців в Україні.

На проблематиці свідомості виборців акцентували увагу провідні вітчизняні та іноземні вчені – психологи, юристи, політологи, соціологи. Серед них М. А. Бучин, М. В. Костицький, Р. П. Князевич, Ю. Б. Ключковський, М. І. Козюбра, В. П. Колісник, І. Б. Коліушко, Я. В. Любивий, Г. М. Петрова, А. В. Тігаренко, А. А. Чемшит, В. М. Шаповал, Н. М. Ямко та ін. Попри досягнення зазначених науковців, вважаємо за можливе запропонувати й обґрунтувати авторський підхід до формування теоретичного підґрунтя громадянської свідомості виборців, покращення її реалізації.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – визначити та схарактеризувати детермінанти формування громадянської свідомості виборців. Завдання: 1) викласти історичні

передумови формування громадянської свідомості; 2) висвітлити психологічні засади розвитку громадянськості як інтегративної властивості особистості; 3) сформулювати перспективи та ймовірну динаміку сучасних детермінант громадянської свідомості.

Виклад основного матеріалу

З огляду на стрімкі соціально-політичні зміни державоустрою незалежної України, сьогодення виставляє нові, стосовно попередніх поколінь, вимоги до формування громадянської свідомості виборців. Одночасно з вимогами змінюються й детермінанти цього формування (Arutiunian, 2019). Наприклад, якщо у середині ХХ ст. був популярним образ виборця як слухняного виконавця, то поточна історична епоха висуває більш витончений його портрет.

Такі зміни обумовлені, зокрема, технічним прогресом, доступ до якого має переважна більшість населення розвинутих країн. Так, для перевірки тих чи інших передвиборчих лозунгів як окремих кандидатів на державні пости, так і партійних блоків, пересічному громадянину достатньо лише звернутися до Інтернету. Відповідно, сучасного виборця вже не легко ввести в оману.

Також історичні зміни громадянської свідомості виборців ґрунтуються й на сучасних методах забезпечення таємності голосування, валідності підрахунку наданих голосів тощо.

Залишилася в минулому ситуація, коли черги радянських громадян дружно голосували за одного кандидата, оскільки іншого вибору у широкому сенсі цього поняття не було. Проте залишилися старі методи впливу на виборців – це утвердження бажаної виховної парадигми для молоді, що відповідає поточним і прогнозованим потребам країни (Kozlovska, 2006, p. 110; Chemshit, 2004, p. 312).

Ми поділяємо позицію дослідників (Verbytska, 2010; Rashydov, 2012), які наголошують, що громадянське виховання – це складна, планомірна діяльність, спрямована не лише на формування потенційного електорату певного вектора, а й на те, щоб:

– забезпечити екологічний розвиток свідомості громадян;

– сприяти становленню почуття власної гідності, мужності й патріотизму громадян не лише як окремих особистостей, але і як членів суспільства.

Отже, виховати повноцінного громадянина (особу, яка усвідомлює й керується власними правами та обов'язками) й виборця (особу, яка критично й виважено оцінює кандидатів на державні пости) – рівнозначно вихованню сформованої зрілої особистості. Неоднозначне

поняття «повноцінний громадянин» має характеризувати особу, яка активно та конструктивно бере участь у соціальних процесах.

Водночас варто означити контекст «конструктивності». Ми вважаємо, що це дії, вчинки, висловлювання, які спираються на почуття відповідальності громадянина перед суспільством, до якого він належить. Відповідно, особа має надавати високого значення цінностям не лише загальнолюдським, але й святиням свого народу. Наприклад, разом із дотриманням чинного законодавства, основні диспозиції якого порівняно схожі у багатьох країнах (заборона вбивати, красти, ґвалтувати тощо), свідомий громадянин України з пошаною буде ставитися до національних символів та національного одягу.

У сукупності це сприяє гармонізації особистих і суспільних цінностей, тобто призводить до соціальної гармонії загалом. На підставі цього можемо розглядати як окрему та, водночас, інтегративну властивість особистості – громадянськість, котра дозволяє оцінювати, наскільки людина є та відчуває себе дієздатною в юридичному, соціальному, моральному та політичному сенсі.

Тому *основною детермінантою формування громадянської свідомості виборців* можемо назвати опікування держави розвитком громадянськості кожного члена суспільства, тим паче що принципи громадянськості подібні до патріотизму та моральних принципів загалом (Semikolenov, 2006, p. 84; Sazonova, 2018; Sokolov, & Khaneev, 2002, p. 115).

У наукових джерелах надано низку чинників формування громадянськості, що ґрунтуються на підвищенні відчуття спільності нації, народу (Titarenko, 2007, p. 49; Poltorakov, 2004, p. 64). На прикладі України культивування громадянськості з боку держави може мати такий вигляд.

1. Свідома підтримка громадянином державної незалежності України через *участь у виборах* як можливість вільно творити політичне, соціальне, духовне теперішнє та майбутнє українського народу.

Безпосереднім засобом впливу з боку держави на таке ставлення громадян може бути соціальна реклама, наприклад, надання певних віртуальних привілеїв, знаків подяки в соціальних мережах. Нині така реклама стосується у першу чергу переваг та обіцянок тієї чи іншої політичної партії. У населених пунктах України можна побачити безліч білбордів на вулицях, автотрасах із закличками, за кого саме слід голосувати й чому. Те ж саме – у виступах на телебаченні та по радіо: політики декларують свої досягнення та пропонують нові проєкти, спрямовані на «світле майбутнє» суспільства та надання привілеїв окремим категоріям населення.

Здається, що така реклама взагалі не є соціальною, вона суто політична, тобто комерційна. У контексті підвищення громадянськості українського суспільства доречніше було б заохочувати виборців самостійно оцінювати заяви політиків про: а) реальності вже нібито досягнутого; б) можливості зробити обіцяне в майбутньому.

2. Об'єднання всіх українців незалежно від їх відмінностей (територіальних, соціально статусних, релігійних тощо) в *єдину спільноту*, яка, зберігаючи різні особливості (наприклад, різні мови), керується загальними морально-етичними та психолого-правовими принципами. На наш погляд, саме цей чинник викликає багато непорозумінь.

Так, нещодавно прийнятий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» ("Закон про мову") гарантує панівну позицію української мови в державному управлінні, сфері послуг, освіті й медіа. Він також передбачає відповідальність посадовців за незнання мови. Приписи закону стають чинними лише через три роки від дати ухвалення, проте його впровадження вже розпочалося.

Закон дублює ст. 10 Конституції України, у якій зазначено те саме, проте наголошується на неприпустимості утисків інших мов на території нашої країни («...в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування»). Затвердження нового закону про державну мову, що передбачає зменшення можливостей використання інших мов, є прикладом політичних маніпуляцій, конструктивність яких викликає сумніви.

Ілюстративно тут може бути практика США – країни, яка очолює низку бажаних економічних і соціальних перетворень: «...країна не має офіційної мови на федеральному рівні, хоча, через наростання питомої ваги іспанської мови (наприклад, на телебаченні) та досить обмежену асиміляцію мігрантів з Азії та Латинської Америки, багато штатів оголосили англійську мову офіційною на місцевому рівні. Разом з тим ряд мов (іспанська, французька та гавайська) визнані офіційними в ряді штатів і територій» (Shevchenko, 2004, p. 74).

Деякі й більше мов використовуються як офіційні в багатьох розвинутих державах (Chuhrina, 2006, p. 147). Це заслуговує на посилену увагу як приклад підвищення комфортності в суспільстві, аніж введення обмежень у цій площині.

3. Державне сприяння розвитку духовної культури українського народу (науки, мистецтва, освіти), тобто надання, розширення та примноження можливостей для талановитих громадян реалізовувати свої *творчі здібності*.

Зазначимо, що серед проблем цього спектру увагу привертає стереотип, що допомагати слід лише молоді. Проте багато осіб середнього та похилого віку також можуть запропонувати цікаві творчі здобутки, хоча й можуть не знати, як саме повідомити про них світу. Відповідно, є сенс розширити державні програми розвитку талантів на осіб будь-якого віку.

Нині серед державних нормативів цієї площини все ще чинною є постанова про «Стратегічні завдання реформування освіти в Українській державі» (редакція від 29.05.1996 р.) ("Postanova Kabinetu Ministriv", 1993). У ній наголошено на вагомості відродження та розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків тощо. Проте пройшло вже понад двадцять років, але потужного розквіту наданих державою можливостей для творчості громадян допоки не помічено.

Безумовно, в становленні громадянськості українців є певні досягнення. Зокрема, національний одяг має попит як сучасний та модний зовнішній етнічний вияв зв'язку поколінь. Українці, незалежно від статі та віку, вдягають національний стрій як на свята, так і в повсякденному житті. Національна символіка країни (прапори, орнаменти) також має велику популярність і може бути прикрасою на автомобілях, будинках, навіть у татуваннях. Ми не можемо стверджувати, що держава сприяє такій динаміці, хоча констатуємо, що й не заважає.

4. *Утвердження ідей здорового способу життя* і практична підтримка здоров'я українського народу, боротьба з хворобами тощо. Серед кроків, що робить держава в цій сфері, помітною є медична реформа, зокрема, згідно з Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», з 2020 року заклади охорони здоров'я всіх рівнів переходять на нову модель фінансування (медичні послуги будуть оплачуватися за договорами громадян з медичними закладами) ("Medychna reforma").

Попри це, нині недостатньо уваги приділяє держава профілактиці проблем зі здоров'ям. Раніше досить активно пропагували боротьбу з алкоголізмом у вигляді брошур про шкідливість пияцтва, плакатів «Не пий алкоголю!», повідомлень про затримання в нетверезому стані від правоохоронних органів на місце роботи осіб, помічених у відповідних правопорушеннях, тощо. Нині такого немає, крім пересторог на пачках із сигаретами, хоча кількість курців доволі значна.

Ця ситуація трапляється через відсутність налагодженої системи спілкування держави із суспільством у сфері соціальної профілактики

загалом і щодо вживання алкоголю, тютюну зокрема.

Ефективність перелічених кроків щодо культивування громадянськості з боку держави зможуть оцінити дослідники майбутніх поколінь. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства ми можемо запропонувати приділити увагу й іншим напрямом формування громадянської свідомості виборців, зокрема таким:

- забезпечення прав і свобод громадян унаслідок ладу в соціумі, який забезпечує справедливий державний устрій, що сприяє розвитку особистості, її здібностей, спрямованих у бік розвитку громадянського суспільства;

- гнучка та практична система соціальної підтримки, правила користування якою створюють вигідність дотримання норм поведінки, що знижує або зовсім унеможливує напруженість між різними верствами населення;

- високий рівень народного господарювання та його прогресивна організація, що спрямована на матеріальний добробут усіх членів суспільства та дозволяє вдосконалювати засоби реалізації цього процесу;

- можливості обирати духовний шлях ще з дитинства для профілактики нав'язування одного релігійного шляху. Для цього в освітніх закладах мають викладатися основи релігієзнавства, де з наукових позицій пропонувався б аналіз усіх популярних релігій та міфологій.

Отже, детермінанти формування громадянської свідомості виборців ґрунтуються на різноманітних аспектах становлення та динаміки громадянськості як окремих осіб, так і суспільства загалом. У зв'язку із цим пропонуємо взяти найкраще з практики радянських часів, зокрема, щодо існування посади «політрука» (від рос. «политический руководитель») або «замполіта» (від рос. «заместитель командира по политической части») в закладах освіти. Функції такого службовця мають бути лише освітянськими та інформативними щодо подій, які відбуваються в поточний історичний проміжок часу.

Виправданість такої пропозиції зумовлюється тим, що пізнавальний інтерес молоді щодо актуальної політичної ситуації в Україні та у світі не має належної уваги з боку держави. Тому так легко долучити молодь до сумнівних політичних махінацій, на кшталт провокаційних мітингів, заворушень тощо. Також саме на молодь, передусім, спрямовується вплив так званих «інформаційних війн», якими багата сьогодні міжнародна політична атмосфера.

Дослідники вказують, що вперше посади, аналогічні політрукам, з'явилися ще у XVIII ст. в італійських арміях (ґамко, 2017, р. 174). Це було спричинено необхідністю створити хоч якусь єдність усередині військового формування, яке

складалося з найманців різних народів. Роль політруків полягала в контролі лояльності:

- військового складу своїм керівникам;

- ідеям тієї сторони збройного конфлікту, яка їх найняла;

- політичному та моральному устрою особового складу відповідного війська.

Особливо зростала роль політруків під час гострих соціальних перетворень, революцій, громадянських війн через те, що саме вони керували пропагандистською роботою.

Сьогодні поняття «політрук», «замполіт» на пострадянських теренах мають негативне емоційне забарвлення через асоціації з тоталітарним режимом. Проте навіть активні критики не можуть заперечити їх безумовних позитивних напрацювань, наприклад:

- згуртування колективів, а коли мова йде про військовослужбовців, це особливо значуще;

- надання особистого прикладу політично виваженої поведінки під час гострих соціальних подій та заворушень.

З поваленням СРСР зникла й фігура «замполіта» (яка прийшла на зміну політруку) 1942 року), була введена посада «помічник командира з виховної роботи» у військових формуваннях, проте вже з 1992 року було скасовано і її (Vonsovych, 2006, р. 102). Нині залишилася посада «офіцер-вихователь» у військових закладах освіти, проте функції цих посадовців скоріше адміністративно-методичні, вони не стосуються роз'яснення поточної політичної ситуації в країні. У зв'язку із цим пропонуємо в усіх освітніх закладах ввести факультативну навчальну дисципліну «Політична ситуація в Україні та в світі» й запровадити посаду її викладача, до професійних обов'язків якого, окрім вищевказаного, входило б:

- визначення адекватного вектору розуміння та підтримки конструктивної політики в державі й світі;

- формування високих професійних, морально-політичних і психологічних якостей;

- забезпечення розвитку громадянськості та почуття громадянського обов'язку члена суспільства.

Варто акцентувати увагу на можливості надавати підтримку позитивному морально-політичному та психологічному стану підлітків і молодих людей і своєчасно реагувати в разі виявлення небажаних емоційних станів (почуття байдужості чи відчаю через політичну ситуацію, бажання виплескувати на навколишніх агресію та насильство тощо). Реагуванням у даному випадку є заходи щодо запобігання правопорушень і девіантної поведінки, а також запобігання явищ, що спричиняють «відхід у віртуальну реальність» (наркоманія, алкоголізм, ігрова залежність тощо).

Погоджуємося з дослідниками (Petrova, 2004, р. 78; Kolisnyk, 2008, р. 114), які вказують, що формування громадянської свідомості виборців ґрунтується на вихованні моральності та патріотизму, а також на якості цього виховання. Це передбачає плекання та зрощування в суспільстві високого рівня піднесення так званого «громадянського почуття», іншими словами – почуття «Ми».

Вважаємо, що, розглядаючи детермінант формування громадянської свідомості виборців, слід враховувати всі чинники впливу, навіть ті, що відображені у фольклорі та народній творчості, та на всіх рівнях: від окремих соціальних груп і навчальних закладів до суспільства загалом. Організуючи просвітницько-виховну роботу щодо особливостей громадянської свідомості, доцільно враховувати соціокультурні ознаки відповідного регіону, нації.

Окрім прикладів з минулого, на підставі яких можливо пояснювати певні факти сьогодення, можна апелювати й до регіональних відмінностей ставлення населення до сучасних суспільно-політичних подій в Україні. Так, сприйняття української та російської мови доволі різне на сході та заході України, що потребує врахування при проведенні ідеологічної роботи. Спрямовуючи аргументацію до спільних національних інтересів, можливо досягти об'єднаної мети служіння Батьківщині та захисту її від ворогів.

Суспільні принципи (наявність та їх особливості) громадянськості й патріотизму є певним лакмусом для перевірки (Liubvyi, 1997, р. 304) – відбувається чи ні:

- відродження моральних цінностей минулого;
- діяльне ставлення особи до свого народу та держави;
- національна гордість і любов до Батьківщини;
- громадянська відповідальність за суспільно-політичні процеси;
- емоційна проникливість особи життям своєї країни, дотримання національних інтересів.

У зв'язку з цим доречно відповісти на запитання: наскільки процес виховання зумовлює його результат, тобто чи однаково детермінанти формування громадянської свідомості виборців впливають на окремих осіб? Відповідь на нього надає нам два варіанти: декларована готовність виконувати громадянські обов'язки або ж активна громадянська позиція, що підкріплюється відповідними поведінковими проявами. Другий (бажаний) варіант може мати місце лише в разі дієвих кроків держави щодо покращення соціальної сфери в країні, а не у випадку проголошення гасел на кшталт «покласти життя за Вітчизну».

Тому ще однією важливою детермінантою формування громадянської свідомості виборців

слід вважати реалізацію державою суспільних та національних інтересів. Дієвий соціальний захист, який повинна надавати держава, сприяє гармонійній взаємодії громадянина і суспільства – з одного боку, й суспільства та держави – з іншого. Це сприяє забезпеченню мотивації соціальної активності в суспільній сфері, оскільки наявність державних преференцій у вигляді соціального захисту сприяє утвердженню переконання, що від власних дій і вчинків залежить майбутнє конкретної особи та суспільства загалом.

Соціальна активність може виявлятися через будь-яку діяльність особи, що здатна впливати на середовище, навіть у таких побутових мікро-елементах поведінки, як не смітити на вулиці через повагу до інших громадян, котрі мають право на екологічне довкілля. Враховуючи, що ми розглядаємо детермінанти формування громадянської свідомості виборців, у даному контексті йдеться про доцільність уваги політичних діячів до повсякденної реальності електорату: здоров'я, санітарія, чисте довкілля. Спрямовуючи свою діяльність на покращення справ у цих сферах, можна впливати на громадянську свідомість суспільства, зацікавленого в дотриманні гідного рівня перелічених благ.

Наукова новизна

Відповідно, у якості загальних детермінант формування громадянської свідомості виборців можна назвати такі цінності, що окреслюють інтереси суспільства через наявність вже сформованих соціальних взаємозв'язків особистості:

- духовно-моральні (повага до прав людини на всіх рівнях, толерантність до будь-яких відмінностей членів суспільства);
- світоглядно-психологічні (висока здатність до саморозуміння, контрольованих емоційних переживань та кричного оцінювання сьогодення);
- морально-етичні (суспільне благочестя, доброзичливість, висока побутова культура відносин, взаємодопомога, турбота, солідарність, розуміння);
- національні (патріотизм, участь у державному управлінні, правосвідомість, громадянська самосвідомість, громадянська відповідальність, громадянська активність);
- соціальна гармонія (щастя кожного громадянина як синонім суспільного блага, створення та високий рівень ефективності функціонування ключових соціальних сфер);
- науково-світоглядні (розвиток цивілізації на всіх рівнях – гуманізація внутрішньодержавних та міжнародних відносин, зниження загальної ворожості як на побутовому соціальному рівні, так і щодо світової політики).

Висновки

Узагальнення вищевикладеного дає підстави вважати формування громадянської свідомості як складний процес усвідомлення особистістю себе не лише як громадянина, а і як виборця. Саме через участь у виборах як у масштабній

соціально-політичній події переважна більшість громадян має змогу виявляти власну соціальну активність. Окрім того, атмосфера виборів – це той унікальний момент, коли суспільство згадує, відчуває та активно впливає на якість своїх прав, свобод та обов'язків.

REFERENCES

- Arutiunian, K.S. (2019). Faktory formirovaniia obshchestvennogo soznaniia v sovremennykh usloviakh [Factors of forming of public consciousness in modern terms]. *Vesti Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universyteta, Conduct the North (Arctic) federal university*, 3, 89-92. doi: 10.17238/issn2227-6564.2019.3.80 [in Russian].
- Chemshit, A.A. (2004). *Gosudarstvennaia vlast i politicheskoe uchastie [State power and political participation]*. Kiev: Ukr. Tsentr dukhovnoi kultury [in Russian].
- Chuhrina, O.R. (2006). Transformatsiia mizhnatsionalnykh ta mizhetnichnykh vidnosyn u Zakhidnii Yevropi v 1980-1990-ti rr. [Transformation of international and ethnic relations in Western Europe in 1980-1990]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
- Ivchenkov, S.G., & Sayganova, E.V. (2019). Patriotizm kak komponent obshchestvennogo soznaniia: pokolencheskiy rakurs izmereniia [Patriotism as component of public consciousness: measuring foreshortening in a generation]. *Vestnyk Instituta sotsiologii, Announcer of Institute of sociology*, 1(10), 96-109. doi: 10.19181/vis.2019.28.1.558 [in Russian].
- Kolisnyk, Yu.V. (2008). *Formuvannia suspilnoi svidomosti zhurnalnoiui periodykoii URSS (1950-1980 rr.) [Forming of public consciousness by the magazine periodicals of URSS (1950-1980)]*. Kyiv: KNU im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
- Kozlovskaya, H.V. (2006). Orhanizatsiina svidomist: dialektyka indyvidualnoho i suspilnoho [Organizational consciousness: dialectician individual and public]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Liubvyi, Ya.V. (1997). Dynamika ta tendentsii rozvytku suchasnoi suspilnoi svidomosti (samorhanizatsiinyi pidkhid) [Dynamics and progress of modern public consciousness (self-organizational approach) trends]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Medychna reforma na 2020 rik: MOZ Ukrainy zaluchylo patsiienty orhanizatsii [Medical reform on 2020: Ministry of guard of healthy of Ukraine attracted organizations of patients]. *Sait "Ukrainskyi medychnyi chasopys", Site "Ukrainian medical magazine"*. Retrieved from <https://www.umj.com.ua/article/158882/medichna-reforma-na-2020-rik-moz-ukrayini-zaluchilo-patsiyentski-organizatsiyi> [in Ukrainian].
- Morhun, O.A. (2005). Sotsialno-filosofski zasady stanovlennia natsionalnoi suspilnoi svidomosti na pidhrunti etnoregionalnoi kultury [Social-philosophical principles of becoming of national public consciousness on soil of ethnic-regional culture]. *Candidate's thesis*. Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Morozova, O.O. (2006). Osoblyvosti formuvannia politychnoi kultury molodi v umovakh hlobalizatsii [Features of forming of political culture of young people in the conditions of globalization]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Petrova, H.M. (2004). Moralnisna samoidentyfikatsiia yak etychna problema [Moral self-definition as ethic problem: dis]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Poltorakov, O.Yu. (2004). Yevropeiska politychna intehratsiia v suchasni tsvivilizatsiini systemi [Europe political integration in the modern civilization system]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu "Osvita" ("Ukraina XXI stolittia)": vid 3 lystop. 1993 r. No. 896 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "About the Government national program "Education" ("Ukraine of XXI of century)"] from November 3, 1993, No. 896]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p> [in Ukrainian].
- Rashydov, S.F. (2012). Vykhovannia u studentskoi molodi tsinnosti hromadianskoho suspilstva [Education for the student young people of values of civil society]. *Doctor's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].
- Sazonova, A.A. (2018). Sredstva massovoi informatsii kak instrument vozdeistviia gumanitarnykh tekhnologiy na obshchestvennoe soznanie [Mass medias as instrument of influence of humanitarian technologies on public consciousness]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvedenie. Voprosy teorii i praktiki, Historical, philosophical, political and legal sciences and study of art. Questions of theory and practice*, 1, 78-81. doi: <https://DOI.org/10.30853/manuscript.2018-1.17> [in Russian].
- Semikolenov, V.N. (2006). Moral v informatsionnom obshchestve [A moral is in informative society]. *Candidate's thesis*. Simferopol [in Russian].
- Shevchenko, M.M. (2004). Heopolitychni znannia yak systemna osnova formuvannia suspilnoi svidomosti (sotsialno-filosofsky aspekt analizu) [Geopolitical knowledge as system basis of forming of public consciousness (social-philosophical aspect of analysis)]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sokolov, V.N., & Khaneev, S.E. (2002). *Vlast. Politika. Massy [Power. Politics. The masses]*. Odessa: Maiak [in Russian].
- Titarenko, A.V. (2007). Politychna loialnist yak determinanta zabezpechennia politychnoho poriadku ta stabilnosti derzhavy [Political loyalty as determinant of providing of political order and stability of the state]. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

- Verbytska, P.V. (2010). Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [Theoretical-methodical bases of civil education of student's young people in general educational establishments]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vonsovych, S.H. (2006). Sutnist ta evoliutsiia totalitaryzmu yak teorii i politychnoi praktyky [Essence and evolution of totalitarianism as a theory and political practice]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Yamko, N.M. (2017). *Tsyvilizatsiia. Doslidzhennia istorychnoho dosvidu. (Filosofii istorii) [Civilization. Research of historical experience. (Philosophy of history)]*. Ternopil: StereoArt [in Ukrainian].
- Zakon pro movu v Ukraini nabrav chynnosti [A law on a language in Ukraine inured]. *Sait "Radio Svoboda", Site "Radio is Freedom"*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-derzhavna-mova-zakon-chynnist/30057675.html> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арутюнян К. С. Факторы формирования общественного сознания в современных условиях. *Вести Северного (Арктического) федерального университета*. 2019. № 3. С. 89–92. (Серия «Гуманитарные и социальные науки»). doi: 10.17238/issn2227-6564.2019.3.80.
- Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие : монография. Киев : Укр. Центр духовной культуры, 2004. 527 с.
- Чугрина О. Р. Трансформація міжнаціональних та міжетнічних відносин у Західній Європі в 1980–1990-ті рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Донецьк, 2006. 252 с.
- Ивченков С. Г., Сайганова Е. В. Патриотизм как компонент общественного сознания: поколенческий ракурс измерения. *Вестник Института социологии*. 2019. № 1. Т. 10. С. 96–109. doi: 10.19181/vis.2019.28.1.558.
- Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950–1980 рр.) : монографія. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. 290 с.
- Козловська Г. В. Організаційна свідомість: діалектика індивідуального і суспільного : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. Київ, 2006. 195 с.
- Любивий Я. В. Динаміка та тенденції розвитку сучасної суспільної свідомості (самоорганізаційний підхід) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 1997. 400 с.
- Медицина реформа на 2020 рік: МОЗ України залучило пацієнтські організації. *Український медичний часопис*. URL: <https://www.umj.com.ua/article/158882/medichna-reforma-na-2020-rik-moz-ukrayini-zaluchilo-patsiyentski-organizatsiyi>.
- Моргун О. А. Соціально-філософські засади становлення національної суспільної свідомості на підґрунті етнорегіональної культури : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Кривий Ріг, 2005. 205 с.
- Морозова О. О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2006. 186 с.
- Петрова Г. М. Моральнісна самоідентифікація як етична проблема : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.07. Київ, 2004. 178 с.
- Полтораков О. Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2004. 199 с.
- Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») : постанова Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>.
- Рашидов С. Ф. Виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2012. 441 с.
- Сазонова А. А. Средства массовой информации как инструмент воздействия гуманитарных технологий на общественное сознание. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2018. № 1. С. 78–81. doi: <https://DOI.org/10.30853/manuscript.2018-1.17>.
- Семиколенов В. Н. Мораль в информационном обществе : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. Симферополь, 2006. 212 с.
- Шевченко М. М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2004. 198 с.
- Соколов В. Н., Ханеев С. Е. Власть. Политика. Массы. Одесса : Маяк, 2002. 204 с.
- Титаренко А. В. Політична лояльність як детермінанта забезпечення політичного порядку та стабільності держави : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2007. 206 с.
- Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 527 с.
- Вонсович С. Г. Сутність та еволюція тоталітаризму як теорії і політичної практики : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2006. 203 с.
- Ямко Н. М. Цивілізація. Дослідження історичного досвіду. (Філософія історії) : монографія. Тернопіль : СтереоАрт, 2017. 683 с.
- Закон про мову в Україні набрав чинності. *Радіо Свобода* : [сайт]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-derzhavna-mova-zakon-chynnist/30057675.html>.

Стаття надійшла до редколегії 03.09.2019

Berezenko V. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-1703>

Determinants of Forming of Civil Consciousness of Electors

*The **purpose** article the presented results of generalization of scientific looks in relation to determinants of forming of civil consciousness of electors. A **methodological** tool is presented by totality of theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization) methods. The theoretical basis of the study is the work of leading domestic and foreign scientists – psychologists, lawyers, political scientists, sociologists. **Scientific novelty.** An author defined the factors of structuralness of civil position of person and gave a concept «civilness» as integral properties of personality. Fundamental positions of process of forming of civil consciousness were reasonable: providing of rights and freedoms of citizens due to a line-up in society, that provides the just political system and assists to development of personality; flexible and practical system of social support, rule of the use that advantageous for the observance of codes of conduct; it reduces or quite neutralizes tension between the different layers of population; high level of folk menage and him progressive organization that is sent to material welfare of all members of society and allows to perfect facilities of realization of this process. Next values are certain as general determinants of forming of civil consciousness of electors; it represents interests of society due to the presence of the already formed social intercommunications of personality: spiritually-moral (respect to the human rights on all levels, tolerance is to any differences of members of society); psychological (a high capacity is for understanding itself, controlled emotional experiencing and evaluation of critical evaluation of present time); mental (public piety, goodwill, high domestic culture of relations, mutual help, anxiety, solidarity, understanding) and ethical; national (patriotism, participating in state administration, sense of justice, civil consciousness, civil responsibility, civil activity); social harmony (happiness of every citizen as synonym of public benefit, creation and high level of efficiency of functioning of key social spheres); scientific (development of civilization is on all levels, humanizing of state and international relations, decline of general hostility both at domestic social level and in a worldwide policy). **Conclusions.** An author grounded, that forming of civil consciousness is a difficult process of realization personality itself not only as a citizen but also as an elector. Taking part in the election is a scale socio-political event, when majority of citizens have the opportunity to express the social activity. Except that, an atmosphere of elections is a unique moment, when society feels and actively influences on quality of the rights, freedoms and duties.*

Keywords: civil consciousness; civil position; rights and freedoms of citizens; social support; codes of conduct; social tension.

Мартенко О. Л. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0128-8387>;

Павлишин О. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9444-4734>

Взаємозв'язок мислення, свідомості та мови в концепціях античних мислителів

Мета статті – розглянути й проаналізувати процес історичного розвитку античних уявлень про взаємозв'язок мислення, розуму, свідомості, мови як важливих об'єктів дослідження філософії та психології на етапі їх становлення; проаналізувати уявлення про мислення, розум, свідомість і мову, що відображені в найбільш відомих філософських концепціях мислителів епохи Античності, які є вагомими для всіх наступних поколінь дослідників цієї проблематики. **Методологія.** Порівняльний та історичний методи використано під час розгляду особливостей філософського та психологічного усвідомлення мислення, розуму, свідомості, мови в історії світової думки та вивченні становлення й розвитку психологічних знань. Розглянуто погляди давньогрецьких натурфілософів (Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта з Ефеса, Демокріта), піфагорійців, елеатів, софістів, Платона та Арістотеля стосовно душі, мислення й мови на основі методології історії філософії та історії психології. На засадах системного, структурного та функціонального методів визначено, що натурфілософи не розмежовували здатність мислити та відчувати, вони часто пояснювали матеріальними причинами походження людини, зокрема, атомісти висловлювали думку про те, що пізнання можливе через вплив речей на органи чуття людини як взаємодію атомів. **Наукова новизна** полягає, насамперед, у такому: в статті обґрунтовано, що Платон заклав основи розуміння когнітивної функції свідомості, висловив ідею, що ім'я – це знаряддя думки, оскільки виражає сутність так, що в імені присутня певна інтерпретація речі суб'єктом пізнання (так, що ми розглядаємо речі з певного боку), отже, ім'я не абсолютно збігається з ейдосом речі, тобто ідеальна сутність – це одне, а інтерпретація її людиною – інше, більш або менш наближене наслідування ідеального зразка. **Висновки.** У статті сформульовано висновки, згідно з якими потужна інтегральність концепцій мислителів епохи Античності виявляється в неодмінній кореляції єдиних законів організації Космосу й організації людської душі зі структурою політико-правових інститутів. Єдність онтологічної, гносеологічної, логічної, психологічної, етичної, естетичної, політичної та інших складових у вченнях класиків античної філософської думки – це феномен, надзвичайно важливий для подальшого розуміння особливостей становлення філософської та психологічної думки.

Ключові слова: Платон; Арістотель; епоха Античності; філософія; психологія; душа; мислення; розум; свідомість; мова.

Вступ

Походження людської свідомості від Абсолюту, її створення як часточки Божого духу є джерелом традиції звеличування людської свідомості, її розмежування від іншого світу та власного матеріального тілного тіла, що відображено в положенні про безсмертя людської душі, яке знайшло розвиток у багатьох філософських і релігійних ученнях. Саме античні мислителі вперше окреслили питання, які до сьогодні скеровують розвиток системи гуманітарних наук, зокрема, щодо співвідношення духовного й тілесного, свідомості та природи, мислення й мови тощо. Згодом, із розвитком наукового знання, це стало підставою для виокремлення психіки як системи процесів, станів, властивостей та явищ суб'єктивного внутрішнього світу людини, розмаїття й особливості яких на сьогодні ґрунтовно вивчаються психологічною наукою.

На фундаментальному рівні проблеми духовного світу людини, мислення, свідомості та їхнього взаємозв'язку з мовою розглянуто в працях мислителів різних епох від самого початку становлення знання про світ і людину, а для сучасної філософії, психології та психолінгвістики вони можуть вважатися провідними, як свідчать розвідки В. Ф. Асмуса, С. М. Жукова, О. П. Коханової, В. А. Мазілова, С. Л. Рубінштейна, а також Ч. Бріттена, К. Лоренца, Г. Шілдса та інших сучасних іноземних учених (Brittain, 2019, p. 667-695; Lorenz, 2019, p. 505-529; Shields, 2019, p. 644-667; Ostefeld, 2019). Врахування історичної обумовленості сучасних концепцій є необхідним для розуміння їхніх глибинних джерел і засадничих ідей, а висвітлення малодосліджених і неврахованих аспектів учень стародавніх мислителів окреслює нові горизонти осмислення цієї проблематики сучасними дослідниками, що зумовлює актуальність пропонованої праці.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – розглянути історичний розвиток античних уявлень про взаємозв'язок мислення, розуму, свідомості, мови як важливих об'єктів дослідження філософії та психології на етапі їх становлення. Із цією метою стисло проаналізуємо уявлення про мислення, розум, свідомість і мову, відображені в найбільш відомих філософських концепціях мислителів епохи Античності, значущих для всіх наступних поколінь дослідників цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу

Насамперед слід зазначити, що вже в найдавніші часи розум вважали чимось відмінним від навколишнього світу – саме тоді було закладено підвалини всіх майбутніх різновидів філософського ідеалізму. Про властивості душі в ідеалістичному контексті одним із перших (як заведено вважати за переказами послідовників) говорив Піфагор, на ідеї якого наклали відбиток буддистські та орфічні уявлення, а критеріями оцінки для нього стали математичні закони гармонії та парності, що чи не вперше створило підстави для розуміння світу досконалих геометричних фігур і логічних формул реальною передумовою світу матеріальних предметів, сутність яких оцінювалася не за призначенням, а за відповідністю досконалому числовому вираженню. Для вчення Платона про душу (Lorenz, 2019, р. 505-529) та подальшого розвитку психологічних досліджень ці міркування мали непересічне значення, крім того, Піфагор вважав, що оскільки в природі немає рівності, то й серед людей є більш здібні й активні, а є – менш схильні до вияву цих якостей, ще й заперечував спадковий характер зазначених відмінностей, надаючи перевагу вихованню й формуванню послуху та управлінських якостей серед здібних до цього людей. Саме тому такі неприйнятні для аристократії погляди його прихильників, оформлених у доволі закритий Піфагорійський союз, доступний лише для втаємничених, зазнавали переслідувань з боку правлячої еліти.

Піфагорійці встановлювали гармонійність Космосу за допомогою числових пропорцій у всьому (в них безсмертна душа, здатна до реінкарнації, – це також гармонія, тобто числове співвідношення). Космічний порядок, який обмежує невизначене, для піфагорійців пов'язаний з числами, у них же вони вбачають вияв вищої справедливості. Причому числа розрізняються за своєю природою, а істинна природа речей полягає в їхній математичній структурі, яка сьогодні може бути потрактованою як знакова матриця організації світу. Побудова

всіх правових систем також передбачає використання математичних принципів і моделей, а продуктивність застосування математичних методів у правознавстві та психології підтверджує академік М. В. Костицький (Kostytskyi, 2014, р. 3-11; Kostytskyi, 2017, р. 9-19), професор О. І. Гвоздік (Hvozdk, 2003), професор Г. Бірґгофф та багато інших відомих учених сучасності.

Щоправда, тоді ще здатність мислити та відчувати не розмежовувались, а, за словами Арістотеля, давні стверджували, що думати та відчувати означає те ж саме. Саме тому дещо іншим було спрямування розвідок тих філософів епохи Античності, які шукали матеріальні основи здатності людини до мислення. Перші давньогрецькі натурфілософи (представники мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен і Геракліт з Ефеса), займаючись пошуками «стойхейона» (гр. «στοιχείον», утворене від «στοιχος» і «εἶον», може означати першооснову, елемент, букву, звук, атом) і «архе» (гр. «ἀρχή» – первоначало, принцип) на протигагу наявній на той час міфології, не дуже охоче звертались до проблеми людини та її свідомого начала, часто трактували душу як здатність до руху, джерело руху всіх речей – зокрема, Фалес наділяв магніт душею через властивість притягати залізо, порівнюючи її зі здатністю жінки притягати чоловіка. Походження людини вони також часто пояснювали матеріальними причинами. На думку Анаксимандра, людина походить від тварин іншого виду та спочатку була подібна на рибу. Не дивно, що всі вияви специфічної культурної організації людської життєдіяльності та її семіотичні характеристики (зокрема символічність, притаманна як знаковому відображенню дійсності у свідомості людини, так і правовим формам організації суспільного буття (Pavlyshyn, 2017, р. 36-45; Pavlyshyn, 2017, р. 32-42) тлумачилися мілетцями в дусі стихійно-матеріалістичної античної натурфілософії.

Послідовники школи атомістів, фундаторами якої були Левкіпп і його учень Демокріт, стверджували, що у Всесвіті існують лише незмінні атоми (різної форми, різного порядку сполучення між собою, різного положення у просторі) та порожнеча, душу ж розглядали як суто матеріальну субстанцію, яка складається з особливих «круглих і гладеньких» атомів, а після смерті розсіюється у повітрі. Поступово зароджувалася думка про те, що пізнання можливе через вплив речей на органи чуття людини як взаємодію атомів. Схожі міркування гносеологічного характеру бачимо в інших мислителів, зокрема, відомий принцип пізнання подібного подібним знаходимо і в Емпедокла, який стверджував, що виливи, які виходять від речей, потрапляють до отворів органів чуття

лише за умови точної відповідності останнім. Емпедокл походження органічних істот оригінально пояснював випадковим сполученням органів із наступним виживанням більш досконалих істот, а стосовно людського сприйняття вважав, що подібне пізнається подібним: «землю землею бачимо, воду – водою, божий ефір – ефіром...».

Душа, за вченням Демокріта, знаходиться в декількох частинах тіла (голові, грудях і печінці), а також в органах почуттів, де її атоми знаходяться дуже близько до поверхні й стикаються з дрібними, не видимими оку «копіями» навколишніх предметів, які переносяться повітрям, тобто ейдоломи. Згодом думка про те, що чуттєві сприйняття є вливами ейдолів (образів) речей, висловлена в різний спосіб Демокритом і Емпедоклом, була розвинена поколіннями наступних філософів аж до емпіриків Нового часу. Інший ключовий принцип – принцип детермінізму, у якому йдеться про те, що жодна річ не виникає безцільно, але лише за смыслом і необхідністю, знаходимо ще в концепції Левкіпа – вчителя Демокріта.

Анаксагор обстоював протилежну позицію стосовно пізнання, вважаючи, що подібне пізнається протилежним, а всю різноманітність речей виводив із кількісного сполучення якісно різних гомеомерій, рух яких розпочався завдяки духовній силі «нус» (гр. «νοῦς» – думка, розум), котра стоїть понад і поза природою, він наділяв навіть найнижчі організми розумом, а ступінь розумності виводив зі сприятливості природних властивостей організму (приміром, людина – найрозумніша з істот, оскільки має руки).

Водночас елеати, які були сконцентровані на визначенні сутності та характеристик буття, вважали все, що не вкладалось у їхні теоретичні конструкції, ілюзією. Про структурну відповідність організації мислення та буття можуть свідчити здогадки Ксенофана та вже оформлені й обґрунтовані уявлення Парменіда, Зенона про те, що думка і те, про що вона існує, є одне і те ж. Це ж уявлення практично без змін знайшло своє вираження у розумінні сутності та природи знаку багатьма філософами-ідеалістами та моністично налаштованими філософами (зокрема, фактично так само передається О. Ф. Лосєвим та деякими іншими мислителями XIX–XX ст.).

Цікавий зв'язок стародавніх філософських і психологічних ідей про мислення, свідомість й мову з ідеями щодо космологічних засад правової організації суспільного життя демонструють софісти, яких часто і небезпідставно звинувачують у спекулятивних міркуваннях. Однак не можна заперечити той факт, що вони істотно розвинули категоріальний апарат та інстру-

ментарій аналітичного мислення, сприяли становленню логіки і навіть заклали основи сучасної дискусії про сутність права, фактично представивши різні підходи до праворозуміння, які сьогодні отримали назву юснатуралізму та юридичного позитивізму. Ці мислителі не просто розрізняють природне (гр. φύσις – природа) та встановлене (гр. νόμος – закон) право, яке впливає з інтересів законодавця, тим самим одними з перших чітко здійснюють розмежування природного та позитивного права. Вони ще й намагаються визначити природу першого та другого в душі релятивізму, що цілком відповідає вихідним основам їхнього філософування, вираженим у тезі Протагора про допущення наявності двох діаметрально протилежних тлумачень до однієї справи (цей підхід – цілком сформована оригінальна альтернативна основа для сучасних інтегративних теорій права). Зокрема, Фрасімах, випереджаючи К. Маркса на два тисячоліття, зазначає, що позитивне право – інструмент могутніх, які пригнічують слабших, тоді як Каллік сам в законі вбачає захист слабкого проти сильного, а Лікофрон вважає правопорядок як взаємні гарантії життя та власності громадян. Водночас Продік задовго до критики релігії в душі мислителів Просвітництва та антропологічного матеріалізму Л. А. Фейєрбаха припускає, що Боги відображають людські емоції, адже люди проєктують все, що приносить їм користь, на божественне начало.

Причому доцільність організації світу, як і доцільність організації людських відносин, відображена в телеологічних дослідженнях права, була зауважена досить давно та взагалі не піддавалася сумніву античними філософами (мабуть, все ж окрім софістів, для яких принцип сумніву превалював над всіма іншими методологічними установками). Взагалі слід зазначити, що софістів дуже цікавила проблема співвідношення світу та думок про цей світ, людина відіграє важливу роль у їхньому світогляді, але релятивізм і скептицизм софістів заважали продукувати будь-яке раціональне знання.

Розвинувши софістичну тезу Протагора «людина – міра всіх речей», закликаючи до самопізнання, Сократ першим з античних філософів поставив суспільну людину у центрі своїх досліджень, він присвятив своє життя проповідуванню моральних чеснот, саме знання і мудрість вважаючи їх передумовою (тому вчення Сократа часто називають етичним антропологізмом). Його погляди були сприйняті не лише Платоном й Арістотелем, про що йтиметься далі, а й багатьма іншими мислителями, які належали до зовсім різних філософських шкіл. Більш пізні вчення Епікура (зокрема, і про душу) загалом продовжувало і розвивало атомістичну концепцію Демокріта,

а його каноніка, тобто теорія про шляхи пізнання природи й людини, досліджувала проблему істинності людських припущень (він дуже прогресивно для свого часу визнавав одиничні відчуття джерелом пізнання – матеріалом для збереження в пам'яті образів речей з наступним формуванням із них загальних понять). Вже на цих прикладах бачимо потужність античної філософської думки та вторинність (або, м'якше кажучи, спадкоємність) багатьох сучасних філософських і психологічних концепцій, а також окремих філософсько-правових теорій, однак ця теза потребує подальшого обґрунтування та ілюстрації прикладами.

Таким чином, якщо гілозоїзм у вченнях мілетських філософів демонстрував зв'язок між матеріальними предметами та дійсним буттям, притаманним живому й саморухливому «архе», та вказував на конкретні речі як знаки першопричини світу (води у Фалеса, апейрона (гр. ἄπειρον – безмежне та невизначене) в Анаксимандра та повітря в Анаксимена), то в елеатів і піфагорійців ця першооснова втрачає чуттєвий (природний) характер і набуває рис абстрактного, ідеального, метафізичного, що згодом втілюється в концепції *ейдосів* (гр. εἶδος – якість, вид, вигляд, образ, мета, сутність, намір) Платона. Відтак видається достовірним припущення деяких дослідників про те, що ідеї Піфагора та містичного відгалуження його послідовників істотно вплинули на формування концепції найбільш відомого класика античної філософії. Цінність учення Платона про мову та знаки, дуже поверхово вивченого наступними поколіннями мислителів і недостатньо розробленого сучасними вітчизняними дослідниками (втім, як і спадщини багатьох інших античних і середньовічних мислителів, що було зумовлено як обмеженнями радянської науки, так і потребою фундаментальної освіти, знання класичних мов, а також кропіткою і неквапливою працею з вивчення й інтерпретації фрагментів оригінальних джерел, до якої були здатні лише непересічні особистості – такі, як А. О. Баумейстер, С. Г. Меленко, А. О. Содомора, В. М. Терлецький та інші українські вчені), буде продемонстровано нижче.

Отже, у західній історико-культурній традиції саме античні мислителі зробили перший крок на складній стежці пізнання механізмів мислення людини та знакового відображення світу в її свідомості. В античній філософії увага більше зосереджена на пізнанні зовнішнього, мислення переважно сприймається не як сакральний акт, що потребує самозаглиблення, а як об'єктивна властивість розуму (котрим, однак, володіє лише людина), а от душа – як приховане джерело активності, рухливості будь-якої речі, предмету, істоти (а не як виключно людська прерогатива).

Давні греки не могли дати визначення свідомості, тому для її характеристики використовували метафору (як літери відбиваються на дощечці воску, так і об'єкти світу відбиваються на «дощечці» розуму). Для них свідомість і об'єкти пізнання – це окремі об'єктивно реальні сутності, які існують незалежно одна від одної, а в момент зустрічі залишають слід (знак) на «полі» розуму.

Можна узагальнити, що відповідно до найдавнішої в європейській античній думці концепції слова з тих, які розглядалися сучасними дослідниками, ім'я речі відповідає її природі – так вважали Геракліт, пізніше – стоїки, частина гностиків та піфагорійців. На відміну від цього підходу, сформувався інший, згідно з яким імена є умовними настановами людей, свідомо прийнятими в суспільстві. Ці погляди зустрічаємо у вченні Демокріта та Арістотеля, схожі ідеї можна знайти у Платона, який здійснив потужний вплив на подальший розвиток західної філософської думки, і в тому числі – на всі наступні спроби філософського осмислення психологічної та мовної проблематики (Ostenfeld, 2019; Brittain, 2019, p. 667-695; Shields, 2019, p. 644-667).

Отже, антична філософська та психологічна думка представлена вченнями Геракліта, Демокріта, Платона, а також Арістотеля. Між стоїками, скептиками, епікурейцями, гностиками та піфагорійцями дискусія в основному точилася щодо трактування сутності явищ, які згодом назвали психічними. Зокрема, Платон заклав потужне філософське підґрунтя власної концепції, створивши вчення про вічні та незмінні ідеї, вважав джерелом істинного знання спогади (гр. ἀνάμνησις – «анамнесіс») безсмертної душі про споглядання нею світу ідей ще до вселення у смертне людське тіло (не відчуттям, яке дає лише хибні уявлення, а розумом, який оперує поняттями, слід керуватися для пізнання духовних сутностей – ідей і чисел) і був прихильником виховання, відповідного до успадкованих природних розумових здібностей (у цьому сенсі показовою є його алегорія про різні метали – золото, срібло, залізо та мідь, які додає Бог у кожну людину під час її народження).

Платон оцінив процес мислення, що не отримав оцінки у зовнішньому діалозі Сократа, як діалог внутрішній про душу (Lorenz, 2019, p. 505-529). Так, за його словами, душа, розмірковуючи, нічого іншого не робить, як розмовляє, запитує сама себе, відповідаючи, стверджуючи та заперечуючи. Також Платон спробував показати інтегративне значення розуму у поведінці людини через метафоричний опис структури душі за допомогою алегорії про погонича, що править колісницею, в котру запряжені двоє коней – неслухняний дикий та легкокерований племінний. Так і розуму, котрий

має владу над душею, на думку Платона дуже складно впоратися, узгоджуючи несумісні між собою негідні (хіть або жадання) та благородні (любов або запеклість) прагнення й мотиви. Першому, найвищому рівню пізнання відповідає розум (гр. «*νόησις*» – «ноєсіс»), другому – розсудок (гр. «*δῖανοία*» – «діанойя»), третьому – віра (гр. «*πίστις*» – «пістіс»), і лиш останньому – уподібнення («*εἰκασία*» – «ейкасія»).

Компроміс Платона в розумінні імені демонструє роздуми античних мислителів щодо історії назв, адже якщо під час виникнення слова між його звуковою оболонкою та предметом існував той або інший зв'язок, то потім виникало так багато слів, що початкова мотивованість забувалася, а зв'язок імені та речі підтримувався радше традицією та угодою, аніж природою. Перша теорія отримала назву «теорія фюсей» (від гр. «природа»), а друга – «теорія тесеї» (від гр. «положення, установлення»). Прихильники теорії природної обумовленості слова пов'язували мотивованість імені насамперед із яскравістю, образним характером звуків мови стосовно позамовного світу, а також з обумовленістю звуків мови фізіологічними відчуттями людини. Дослідники відзначають, що ідеї, які лягли в основу мовознавства (зокрема, семасіології та теорії номінації), – це по суті розвиток і конкретизація семіотичних ідей Платона (Mechkovskaia, 2008, р. 32), значно менш відомих, ніж міркування його учня Арістотеля й інших філософів. Зазначена вище центральна проблема умовності найменувань, якою переймалися Платон й Арістотель, практично водночас цікавила конфуціанців. Теза про те, що зображення прагне до максимальної подібності з річчю, однак не є тотожним з нею, оскільки тоді б усе ніби подвоїлось, і ніхто не міг би сказати, де він сам, а де його ім'я, має у Платона оригінальну й тонку аргументацію, так само блискучим є передбачення значно більш пізнього розподілу на умовні та безумовні знаки в тезі про те, що за звичкою, мабуть, можна виражати речі як за допомогою подібного, так і за допомогою неподібного.

Згадана когнітивна функція є виявом того, що ім'я – це знаряддя думки, оскільки виражає сутність, але таким чином, що в імені присутня певна інтерпретація речі суб'єктом пізнання – так, що ми розглядаємо речі з того чи іншого боку. Важливо розуміти, що ім'я не абсолютно збігається з ейдосом речі, тобто ідеальна сутність – це одне, а наша інтерпретація – інше, більш-менш наближене наслідування зразка, як про це пише О. Ф. Лосєв, коментуючи діалог «Кратіл» (за викладом його критичних зауважень в одному з останніх перевидань збірки творів Платона), «таким чином, це часткове «значення» слова, або імені – ми б сказали зараз, його

«семема» – це теж характеристика об'єктивуючих актів нашої свідомості, хоча й у відомому переломленні» (Platon, 2006, р. 608). До цього слід додати ще й знання Платона про фонетичний аспект імені й артикуляційно-акустичний апарат мови, його міркування про евристичну функцію знаків, які він викладає вустами Кратіла (Platon, 2006, р. 495), здогадку про те, що знаки навчають: «І це дуже просто: хто знає імена, той знає і речі», а також підняття мислителем проблем повноти наукової теорії та особливого характеру перших підстав у вигляді понять, які виходять за межі даної мови й не виводяться в ній. Усі ці положення мають цілком сучасний зміст, що взагалі є характерним для видатного античного філософа.

Арістотель вже у праці «Про тлумачення» (або «Герменевтика», бл. 368–348 рр. до н. е.) писав про зв'язок мислення, свідомості та мови, адже вважав: те, що в сполученнях звуків – це знаки уявлень у душі, а написане – знаки того, що в сполученнях звуків, до того ж, і звукосполучення, і написане відрізняється в різних людей, а от уявлення в душі одній й ті ж, як і предмети, подібності яких є уявленнями. Учений був засновником усіх пов'язаних із цією проблематикою галузей знання, які вивчають особливості організації свідомості, адже саме його прийнято вважати родоначальником психології. Він розглядав душу як «першу ентелехію», тобто як цілісну одушевлену основу (принцип, активну форму, енергію) природного тіла зі здатністю до харчування, за яке відповідає рослинна душа, до відчуття та рухливості, за які відповідає тваринна душа, до мислення та духовну діяльність, за які відповідає розум – «*nous*» (праця «Про душу»), а також протиставив поведінку людини, яку можна спостерігати, деякій гіпотетичній прихованій здібності, від якої дана поведінка залежала. Згідно з ученням Арістотеля, індивідуальний «зазнаючий» розум (матеріальна, потенціальна сторона розуму), отримуючи відчуття від «тваринної» душі, взаємодіє з безсмертним «діяльним» або творчим розумом (формальною, актуальною стороною).

Крім того, Арістотель, як відомо, вивчав інші сторони процедурної організації мислительного процесу та створив логіку – науку про форми та закони правильного мислення (праці «Органон» і «Перша аналітика»), тому цього геніального мислителя античності та видатного систематизатора науки за правом можна вважати фундатором теоретичного дослідження особливостей відображення світу у свідомості, феномену мислення та можливостей викладення його результатів у мові, а також формалізації інтелектуальної діяльності людини.

Наукова новизна

Таким чином, наукова новизна одержаних результатів виконаного дослідження конкретизується через викладені вище теоретичні дані й обґрунтування авторського підходу в осмисленні взаємозв'язку мислення, розуму, свідомості, мови як важливих об'єктів дослідження філософії та психології на етапі їх становлення, а також нове розв'язання проблеми, що є вагомим зрушенням, у порівнянні з попередніми дослідженнями. Зокрема, в статті обґрунтовано, що Платон заклав основи розуміння когнітивної функції свідомості, він висловив ідею, що ім'я – це знаряддя думки, оскільки виражає сутність таким чином, що в імені присутня певна інтерпретація речі суб'єктом пізнання (так, що ми розглядаємо речі з того чи іншого боку), отже, ім'я не абсолютно збігається з ейдосом речі, тобто ідеальна сутність – це одне, а інтерпретація її людиною – інше, більше або менше наближене наслідування ідеального зразка.

Висновки

Представники докласичного періоду античної філософії (Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт, Піфагор, Ксенофан, Парменід, Емпедокл, Анаксагор, Демокріт), а також класики – Сократ, Платон і Арістотель активно використовували власне розуміння структури мислення та мови, а також логічних законів, за якими вони повинні будуватися. Потужна інтегральність їхніх концепцій полягала в тому, що єдині закони організації Космосу та, приміром, організації людської душі неодмінно корелюють зі структурою політико-правових інститутів. Стратифікація населення полісу в їх концепціях послідовно відображає інший, вже антропологічний розподіл душі людини – на розумну, вольову та чуттєву частини, кожній з

яких відповідають свої чесноти, зокрема, мудрість, мужність і поміркованість. Єдність онтологічної, гносеологічної, логічної, психологічної, етичної, естетичної, політичної та інших складових у вченнях класиків античної філософської думки – це феномен, надзвичайно важливий для подальшого розуміння особливостей становлення філософської та психологічної думки, на який слід звернути особливу увагу в процесі подальшого дослідження підходів до вивчення пізнання, свідомості та специфіки відображення в ній організації Всесвіту та соціокультурної реальності, а також загальних закономірностей існування людини в просторі правових смислів.

Наступний після класичного, елліністичний період розвитку античної філософії був часом коментаторів і послідовників. Найбільш яскраві з представників інтелектуальної еліти того часу (зокрема, Антисфен, Піррон, Зенон, Епікур) змогли увійти в історію філософії та психології, оскільки заснували окремі школи. Багато мислителів, які представляли елліністичну філософію вважали, що розум існує як річ, тому залишається розумом, навіть якщо у даний момент не мислить. Ця спрямованість на зовнішнє виразно відображається у світогляді римлян, котрі у власній релігії достатньо скромне місце виділяли душі та душевному переживанню. В елліністичний період уже згадані ідеї стоїків щодо специфіки відображення світу у свідомості були розвинуті більш пізніми послідовниками. Зовсім іншу традицію в розумінні душі, свідомості, мислення та природи мови, зумовлену потребою спілкуватися з трансцендентним Богом, принесла наступна епоха, провісником якої стала творчість пізньо-античних римських філософів.

REFERENCES

- Bever, Th.G. (2017). The Unity of Consciousness and the Consciousness of Unity. *On Concepts, Modules, and Language: Cognitive Science at Its Core*. Oxford Scholarship Online. doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190464783.003.0005>.
- Brett G.S. (Ed.). (2014). *A History of Psychology: Ancient and Patristic Volume I*. London: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315830087>.
- Brittain, Ch. (2019). Plato and Platonism. *The Oxford Handbook of Plato* (2nd ed.). Gail Fine (Ed.). Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.28>.
- Carruthers, P. (2018). Comparative psychology without consciousness. *Consciousness and Cognition*, 63, 47-63. doi: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.06.012/>
- Gillett, G. (2018). From Aristotle to Consciousness and Intentionality. *From Aristotle to Cognitive Neuroscience*, 11-44. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-93635-2_2.
- Hvozdiuk, O.I. (2003). *Lohichni chyslennia: pryntsyvy pobudovy ta zastosuvannia v yurysprudentsii [Logical calculus: principles of construction and application in jurisprudence]*. Kyiv: TAT [in Ukrainian].
- Kahlos, M. (2019). Individuals, groups, and plural possibilities in Late Antiquity. *Religious Dissent in Late Antiquity, 350-450*. Oxford Scholarship Online. doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190067250.003.0007>.
- Kostytskyi, M.V. (2014). Pro matematyku yak metodolohiiu piznannia (zokrema, v psykhologii) [On mathematics as a methodology of cognition (in particular in psychology)]. *Yurydychna psykhologhiia ta pedahohika, Legal psychology and pedagogy*, 1, 3-11 [in Ukrainian].

- Kostytskiy, M.V. (2017). Problema svidomosti u filosofii ta psykholohii [The problem of consciousness in philosophy and psychology]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(20), 9-19 [in Ukrainian].
- Lorenz, H. (2019). Plato on the Soul. *The Oxford Handbook of Plato* (2nd ed.). Gail Fine (Ed.). Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22>.
- Mechkovskaia, N.B. (2008). *Semiotika. Iazyk. Priroda. Kultura [Semiotics. Tongue. Nature. Culture]*. Moscow: Akademiia [in Russian].
- Ostenfeld, E.Nis. (2019). Ancient Greek Psychology and the Modern Mind-Body Debate. Academia Verlag. doi: <https://doi.org/10.5771/9783896657602>.
- Pavlyshyn O. V. (2017). Vzaiemodiia filosofii, psykholohii, semiotyky v doslidzhenni svidomosti ta myslennia (vid Novoho chasu do suchasnosti) [The interaction of philosophy, psychology, semiotics in the study of consciousness and thinking (from modern times to modern times)]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(20), 36-45 [in Ukrainian].
- Pavlyshyn, O.V. (2017). Vzaiemodiia filosofii, psykholohii ta semiotyky v doslidzhenni poniattia intelektu [The interaction of philosophy, psychology and semiotics in the study of the concept of intelligence]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(21), 32-42 [in Ukrainian].
- Platon. (2006). *Sochineniia v chetyrehk tomakh [Works in four volumes]*. A.F. Losev, V.F. Asmus (Ed.). (Trans). SPb.: S.-Peterb. un-t; Abyshko Olega [in Russian].
- Sensation and Consciousness in Aristotle's Psychology. (2018). *Articles on Aristotle Volume 4: Psychology and Aesthetics*. doi: <https://doi.org/10.5040/9781472598219.ch-001>.
- Shields, Ch. (2019). Plato and Aristotle in the Academy. *The Oxford Handbook of Plato* (2nd ed.). Gail Fine (Ed.). Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.27>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bever Th. G. The Unity of Consciousness and the Consciousness of Unity. *On Concepts, Modules, and Language: Cognitive Science at Its Core*. Oxford Scholarship Online, 2017. doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190464783.003.0005>.
- A History of Psychology: Ancient and Patristic Volume I / by G. S. Brett. London: Routledge, 2014. 408 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315830087>.
- Brittain Ch. Plato and Platonism. *The Oxford Handbook of Plato*. 2 ed. / Edited by Gail Fine. Oxford University Press, 2019. P. 667–695. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.28>.
- Carruthers P. Comparative psychology without consciousness. *Consciousness and Cognition*. 2018. Vol. 63. P. 47–63. doi: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2018.06.012>.
- Gillett G. From Aristotle to Consciousness and Intentionality. *From Aristotle to Cognitive Neuroscience*. 2018. P. 11–44. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-93635-2_2.
- Гвозд'юк О. І. Логічні числення: принципи побудови та застосування в юриспруденції. Київ: ТАТ, 2003. 300 с.
- Kahlos M. Individuals, groups, and plural possibilities in Late Antiquity. *Religious Dissent in Late Antiquity*, 350–450. Oxford Scholarship Online, 2019. P. 85–91. doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190067250.003.0007>.
- Костицький М. В. Про математику як методологію пізнання (зокрема, в психології). *Юридична психологія та педагогіка*. 2014. № 1. С. 3–11.
- Костицький М. В. Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 9–19.
- Lorenz H. Plato on the Soul. *The Oxford Handbook of Plato*. 2 ed. / Edited by Gail Fine. Oxford University Press, 2019. P. 505–529. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22>.
- Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура: курс лекций. М.: Академия, 2008. 426 с.
- Ostenfeld E. Nis. Ancient Greek Psychology and the Modern Mind-Body Debate. Academia Verlag, 2019. 180 p. doi: <https://doi.org/10.5771/9783896657602>.
- Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.
- Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 32–42.
- Платон. Сочинения в четырех томах / под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса; пер. с древнегреч. СПб.: С.-петерб. ун-т; Абышко Олег, 2006. Т. 1. 632 с.
- Sensation and Consciousness in Aristotle's Psychology. *Articles on Aristotle Volume 4: Psychology and Aesthetics*. 2018. doi: <https://doi.org/10.5040/9781472598219.ch-001>.
- Shields Ch. Plato and Aristotle in the Academy. *The Oxford Handbook of Plato*. 2 ed. / Edited by Gail Fine. Oxford University Press, 2019. P. 644–667. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.27>.

Стаття надійшла до редколегії 31.07.2019

Martenko O. – Ph.D in Law, Associate Professor, Professor of the Department of of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0128-8387>;

Pavlyshyn O. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9444-4734>

The Interaction of Thought, Consciousness and Language in the Concepts of Ancient Thinkers

The purpose of the study is to consider the process of historical development of ancient ideas about the interconnection of thinking, reason, consciousness, language as important objects of the study of Philosophy and Psychology at the stage of their formation. The ideas of thinking, reason, consciousness and language, reflected in the most famous philosophical concepts of thinkers of the Antiquity era, which are significant for all future generations of researchers in this field, are analyzed. Methodology. Comparative and historical methods have been used to examine the features of philosophical and psychological understanding of thinking, reason, consciousness, language in the history of world thought, and the study of the formation and development of psychological knowledge. The views of ancient Greek philosophers of nature (Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus of Ephesus and Democritus), Pythagoreans, Eleatians, Sophists, Plato, and Aristotle regarding soul, thinking and language are considered. The scientific novelty of the obtained results is, first of all, in the following: it is substantiated that Plato laid the foundations for understanding the cognitive function of consciousness, he formulated the idea that the name is a tool of thought because it expresses the essence in such a way that there is a certain interpretation of things in the name of the subject of cognition (so that we consider things from that or the other side), therefore, the name does not exactly coincide with the Eidos of things, that is the ideal entity is one thing, and the interpretation by its person is another – more or less approximate imitation of the ideal model. Conclusions. It is concluded that the powerful integrality of the conceptions of the antiq thinkers is manifested in the fact that the only laws of the organization of the Cosmos and the organization of the human soul inevitably correlated with the structure of political and legal institutions. The unity of psychological, ontological, epistemological, logical, ethical, aesthetic, political and other components in the teachings of the classics of ancient philosophical thought is a highly important phenomenon for further understanding of the peculiarities of the formation of philosophical and psychological thought.

Keywords: Plato; Aristotle; Antiquity era; philosophy; psychology; soul; thinking; reason; consciousness; language.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.98:351.741:159.922

doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.39>

Юрченко-Шеховцова Т. І. – науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Дослідження взаємозв'язку характерологічних особливостей поліцейських із розвитком їхньої правосвідомості

Мета. На підставі проведеного емпіричного дослідження визначити рівні розвитку правосвідомості в групах поліцейських, розподілених за стажем роботи; виявити і проаналізувати взаємозв'язки розвитку правосвідомості з характерологічними особливостями правоохоронців. **Методологія.** Використано структурно-логічний метод, методи емпіричного психологічного дослідження (тестування), порівняльного аналізу. Емпіричну базу дослідження ($n=184$) становили поліцейські Національної поліції України, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ. З огляду на стаж служби в правоохоронних органах, вибірку було розподілено на три групи. До першої групи належать поліцейські, стаж служби яких становить не більше як три роки, до другої групи – від трьох до десяти років, до третьої групи – від десяти років. **Наукова новизна** полягає у виявленні особливостей розвитку правосвідомості в поліцейських залежно від стажу служби; визначенні специфіки взаємозв'язків характерологічних особливостей респондентів з рівнем розвитку їхньої правосвідомості. **Висновки.** За результатами проведеного дослідження проаналізовано виявлені статистичні відмінності між кількісними показниками рівнів розвитку правосвідомості виокремлених груп. Висвітлено особливості інтеркореляційних зв'язків показників розвитку правосвідомості з характерологічними рисами поліцейських. Для поліцейських першої групи прямий інтеркореляційний зв'язок із фактором дипломатичність/прямолінійність N ($r=0,807$; $p<0,000$). Зворотний зв'язок за фактором конформізм/самостійність $Q2$ ($r=-0,256$; $p<0,05$). Для поліцейських другої групи зростання рівня правосвідомості обернено взаємопов'язано із факторами практичність/мрійність M ($r=-0,288$; $p<0,25$) й его-напруженість/розслабленість $Q4$ ($r=-0,235$; $p<0,25$). Для поліцейських третьої групи прямий інтеркореляційний зв'язок із фактором чутливість/жорсткість I ($r=0,259$; $p<0,25$). Зворотний інтеркореляційний зв'язок із факторами підозрілість/довірливість L ($r=-0,273$; $p<0,25$) і тривожність/спокій O ($r=-0,203$; $p<0,25$).

Ключові слова: поліцейський; стаж служби; характерологічні особливості; правосвідомість, інтеркореляційний зв'язок.

Вступ

Формування високого рівня правосвідомості поліцейських Національної поліції України як умови їхнього професіоналізму потребує цілеспрямованої та тривалої роботи, оскільки правосвідомості людини притаманні певні суперечності – динамізм і консервативність, креативність та ідеологічна інерційність тощо.

Професор О. І. Кудерміна (Kudermína, 2012, р. 25; Kudermína, & Lisun, 2015), аналізуючи детермінанти професійної соціалізації правоохоронця, дійшла висновку, що формування здібностей людини необхідно здійснювати з огляду на її індивідуальні особливості. Важливо вивчати особистісні особливості сучасних правоохоронців з метою подальшого прогнозування їх ефективності під час виконання службових завдань, а також для розвитку необхідних якостей, що відповідають вимогам професії.

Деякі дослідники дотримуються позиції, згідно з якою рівень розвитку правосвідомості динамічний і не має закономірності щодо наявності чи відсутності характерологічних особливостей особи на певному етапі розвитку її правосвідомості. Ми робимо припущення, що

характерологічні особливості правоохоронців певним чином впливають на розвиток їхньої правосвідомості.

Сучасні вітчизняні й іноземні науковці досліджували проблематику теоретико-методологічних засад формування правосвідомості правоохоронців. На важливості основних компонентів правосвідомості поліцейського, їх ролі в забезпеченні правопорядку й ефективної діяльності окремих фахових напрямів поліції акцентували та безпосередньо вивчали низка дослідників. Водночас актуальні питання стану та перспектив розвитку правосвідомості сучасного працівника Національної поліції України не відображено в роботах зазначених науковців. Ґрунтовий аналіз сприяв здійсненню авторського дослідження динаміки правосвідомості поліцейських упродовж періоду становлення Національної поліції з метою оптимізації шляхів і засобів її формування та коригування.

Існують різні підходи до розуміння становлення правосвідомості, в яких акцентовано на зв'язку з особистісними особливостями людини (Gulevich, & Golynchik, 2003). За результатами своїх досліджень науковці дійшли висновків, що

правосвідомість формується в процесі правової соціалізації відповідно до комплексу особистісних особливостей, які під час індивідуального розвитку особистості наповнюються тим чи іншим змістом та є внутрішніми умовами розвитку правосвідомості (Evstafeeva, & Krasnik, 2014, p. 17; Posokhova, 2016).

У дослідження змістовних особливостей діяльності правоохоронця, зокрема психологічних характеристик правоохоронної діяльності (необхідних професійно важливих якостей), вагомий внесок здійснили В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. І. Барко, В. Л. Васильєв, О. П. Гладілін, М. І. Єнікєєв, Л. І. Казміренко, В. Я. Кікоть, Є. О. Климов, О. І. Кудерміна, В. С. Медведєв, Д. О. Олександров, О. Р. Ратінов, О. М. Столя-ренко та ін.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – визначити і проаналізувати взаємозв'язки характерологічних особливостей поліцейських з рівнем розвитку їхньої правосвідомості.

Завдання:

- визначити рівень розвитку правосвідомості поліцейських;
- проаналізувати особливості рівня розвитку правосвідомості поліцейських з різним стажем служби;
- виявити відмінності показників рівня розвитку правосвідомості між групами поліцейських з різним стажем служби;
- проаналізувати особливості взаємозв'язків характерологічних рис поліцейських з розвитком їхньої правосвідомості.

Виклад основного матеріалу

У нашому дослідженні використано психодіагностичні методики:

1. Методика «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. А. Ясюкової (Iasiukova, 2000, p. 5) для визначення рівнів розвитку правосвідомості респондентів.

2. Вивчення характерологічних особливостей поліцейських було проведено за допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла.

Для оброблення результатів дослідження використано описову статистику, коефіцієнт кореляції Пірсона (r-критерію Пірсона); χ^2 -критерій кутового перетворення Фішера.

Емпірична база дослідження (вибірка): 184 поліцейські Національної поліції України, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ.

Вік респондентів – від 20 до 52 років. Серед опитаних поліцейських 64 % зазначили, що мають вищу юридичну освіту, решта 36 % – не мають (на момент опитування) юридичної освіти.

Вибірку ми розподілили на три групи відповідно до стажу служби респондентів у правоохоронних органах: до першої групи ввійшли поліцейські, які працюють не більш як три роки; до другої – від трьох до десяти років; до третьої – від десяти років.

За допомогою методики «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. А. Ясюкової було визначено рівні розвитку правосвідомості респондентів. Встановлено, що для всієї вибірки характерні високий (14 %), добрий (54 %), середній (27 %) і низький (5 %) рівні розвитку правосвідомості (рис. 1).

Рівні розвитку правосвідомості поліцейських

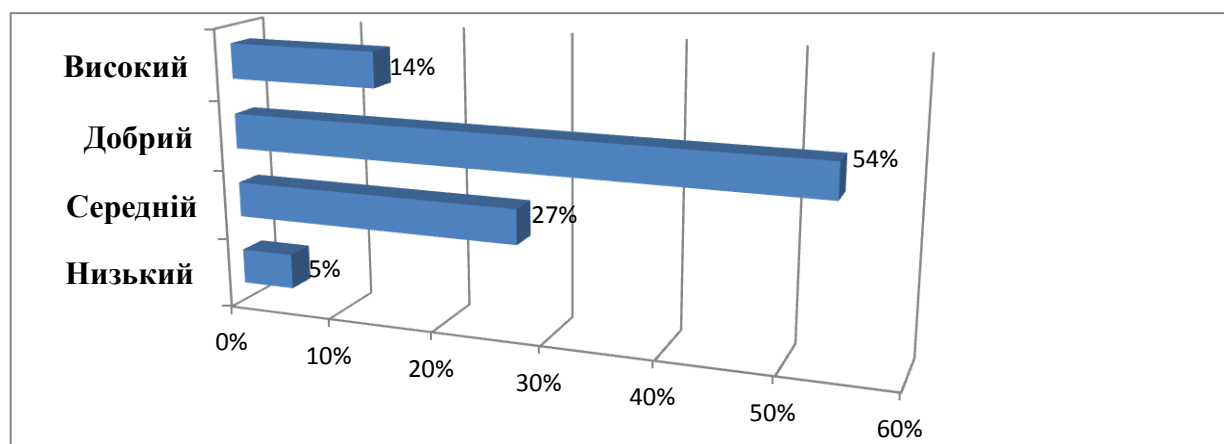

Рис. 1

Відповідно до отриманих даних, майже в третини опитаних (27 %) правосвідомість повністю сформовано, а тому для них характерні цілковита надійність у ділових відносинах, чітке виконання договірних та інших зобов'язань навіть усупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню.

Для половини респондентів (54 %) притаманна переважно сформована правосвідомість, хоча вони можуть зберігати негативне ставлення до правового регулювання загалом і законів зокрема.

У 14 % респондентів правосвідомість перебуває на середньому рівні розвитку, тобто неповністю сформована, регулює поведінку лише в одній-двох сферах життєдіяльності та

характеризується як суперечлива й неповноцінна правосвідомість.

Для незначної кількості (5 %) респондентів з низьким рівнем розвитку правосвідомості характерний правовий нігілізм, тобто невизнання правового регулювання, можливе негативне ставлення до формального права й орієнтація на морально-етичні нормативи в тому варіанті, який відповідає їхнім поглядам.

З метою виявлення особливостей розвитку правосвідомості з огляду на стаж служби у правоохоронних органах було проведено аналіз результатів анкетування в кожній групі поліцейських окремо (рис. 2).

Рівні розвитку правосвідомості поліцейських із різним стажем служби

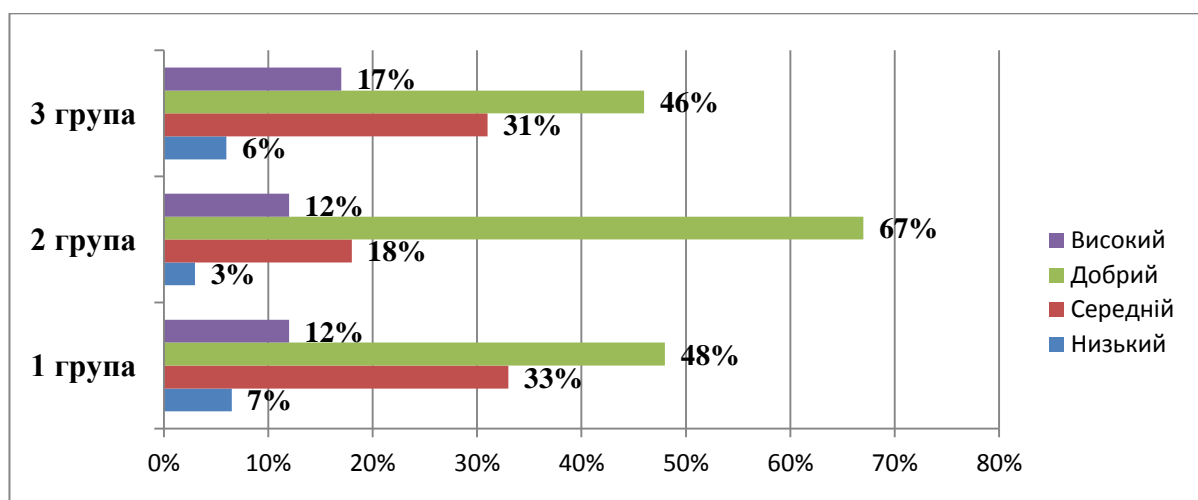

Рис. 2

Згідно з даними діаграми, більшість (67 %) респондентів другої групи мають добрий рівень розвитку правосвідомості, у першій і третій групах таких опитаних близько половини (48 % і 46 % відповідно). Майже для третини респондентів першої та третьої груп характерний середній рівень розвитку правосвідомості. У всіх групах

наявні респонденти з високим і низьким рівнями розвитку правосвідомості.

За допомогою χ^2 -критерію кутового перетворення Фішера було обчислено статистичні відмінності між кількісними показниками рівнів розвитку правосвідомості серед виокремлених груп (табл. 1).

Таблиця 1

Відмінності рівнів розвитку правосвідомості поліцейських виділених груп

Рівні розвитку правосвідомості	1 група	2 група	3 група	Відмінності (χ^2 -критерій Фішера)					
				1-2		2-3		1-3	
				Φ	p	Φ	p	Φ	p
Високий	12%	12%	17%	0	-	0,83	0,10	0,75	0,10
Добрий	48%	67%	46%	2,05	0,020	2,48	0,005	0,21	0,10
Середній	33%	18%	31%	1,84	0,033	1,77	0,038	0,22	0,10
Низький	7%	3%	6%	1,00	0,10	0,85	0,10	0,22	0,10

Примітка. Жирним виділено статистично важливі відмінності.

Відповідно до отриманих даних, визначено статистично важливі відмінності між групами за добрим і середнім рівнями розвитку правосвідомості. Найбільше поліцейських (67 %), у яких виявлено добрий рівень правосвідомості, спостерігається у другій групі проти першої ($\varphi^*=2,05$; $p=0,02$) і третьої ($\varphi^*=2,48$; $p=0,005$). Водночас у другій групі найменше поліцейських із середнім рівнем розвитку правосвідомості, порівнюючи з першою ($\varphi^*1,84$; $p=0,033$) і третьою ($\varphi^*=0,38$; $p=0,030$) групами.

Отже, виявлено відмінності між групами за середнім і добрим рівнями розвитку правосвідомості.

За попередньо отриманими (за Р. Кеттеллом) показниками виявлено узагальнені характеристики

системних факторів, які притаманні сучасним поліцейським попри стаж служби. За результатами аналізу показників за кожним фактором було отримано виразні найвищі показники, притаманні кожній групі респондентів, що дало змогу констатувати наявність відмінностей залежно від стажу роботи (Yurchenko-Shekhovtsova, 2019, p. 151).

Наступним етапом дослідження стало проведення кореляційного аналізу за допомогою г-критерію Пірсона, з метою визначення й аналізу специфіки взаємозв'язків характерологічних особливостей респондентів виокремлених груп із рівнем розвитку їхньої правосвідомості (табл. 2).

Таблиця 2

Статистично важливі інтеркореляційні взаємозв'язки характерологічних особливостей з рівнем розвитку правосвідомості

Фактори Кеттелла	1 група		2 група		3 група	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
I	-0,081		-0,100		0,259	0,25
L	0,026		-0,153		-0,273	0,25
M	0,180		-0,288	0,25	0,027	
N	0,807	0,000	-0,003		-0,168	
O	-0,069		-0,143		-0,203	0,05
Q2	-0,256	0,050	0,000		-0,162	
Q4	-0,180		-0,235	0,25	0,007	

Згідно з отриманими результатами встановлено:

1) для поліцейських з найменшим стажем служби (до трьох років) зростанню рівня правосвідомості сприяє фактор дипломатичність/прямолинійність N ($r=0,807$; $p<=0,000$), зворотний зв'язок за фактором конформізм/самотійність Q2 ($r=-0,256$; $p<=0,05$). Підвищенню рівня правосвідомості сприяє зростання дипломатичності, колективна робота, підтримка з боку професіоналів, не одноособове прийняття рішення;

2) для поліцейських, які служать у правоохоронних органах від трьох до десяти років, зростання рівня правосвідомості обернено взаємопов'язано з факторами практичність/мрійність M ($r=-0,288$; $p<=0,25$) та его-напруженість/розслабленість Q4 ($r=-0,235$; $p<=0,25$). Підвищенню рівня правосвідомості сприяє кмітливість, практичність і раціональний підхід до вирішення будь-яких питань, емоційна стійкість, упевненість у собі;

3) для поліцейських з найбільшим досвідом роботи (від десяти років) – прямий інтеркореляційний зв'язок рівня правосвідомості з фактором чутливість/жорсткість I ($r=0,259$; $p<=0,25$), зворотний інтеркореляційний зв'язок з факторами підозрілість/довірливість L ($r=-0,273$;

$p<=0,25$) і тривожність/спокій O ($r=-0,203$; $p<=0,25$). Зростанню рівня правосвідомості сприяє сформована власна позиція, практичність, жорсткість, схильність брати на себе відповідальність, а також самодостатність (відсутність прагнення до «нездорової» конкуренції), поважне ставлення до інших, упевненість у собі, незалежність від критики оточення.

Наукова новизна

Аналіз дослідження дав змогу виявити відмінності між групами поліцейських за рівнем розвитку їхньої правосвідомості, а також продемонстрував взаємозалежні зв'язки розвитку правосвідомості з наявними характерологічними рисами в поліцейських. Ці зв'язки мають певні особливості в кожній групі поліцейських.

Висновки

1. У першій групі спостерігається найбільший відсоток поліцейських із низьким (7 %) і середнім (33 %) рівнями розвитку правосвідомості.

2. Зростанню рівня правосвідомості, її розвитку для поліцейських першої групи, стаж служби в поліції яких становить до трьох років, сприяють характерологічні риси – дипломатичність і конформізм. Дипломатичність як

здатність обходити «гострі кути», виявляти гнучкість, уникати або конструктивно вирішувати конфліктні ситуації та досягати поставленої мети у спілкуванні. Конформізм як залежність від думки оточення, несамостійність, надання переваги колективній роботі й колективному прийняттю рішень для працівників з невеликим практичним досвідом є необхідністю. Потреба в підтримці колег та пораді щодо прийняття важливих рішень з більш досвідченими працівниками.

3. У другій групі поліцейських найбільшим є відсоток (67 %) респондентів, які мають добрий рівень розвитку правосвідомості.

4. У другій групі поліцейських найменшим є показник за середнім рівнем розвитку правосвідомості на противагу першій ($\varphi^*=1,84$; $r=0,033$) і третій ($\varphi^*=0,38$; $r=0,030$) групам поліцейських.

5. Для поліцейських другої групи, стаж служби яких становить від трьох до десяти років, зростанню правосвідомості сприяє практичність (реалістичний підхід до вирішення питань,

надійність, орієнтованість на зовнішню реальність, загальноприйняті норми) та відсутність напруженості (ненапруженість, або внутрішня розслабленість, задоволеність буденністю, спокій і терпеливість). Усе це сприятиме розвитку їхнього професіоналізму та підвищенню рівня правосвідомості.

6. Найбільше поліцейських з високим рівнем правосвідомості (17 %) у третій групі.

7. Для поліцейських третьої групи, стаж служби яких становить понад десять років, для розвитку правосвідомості, підвищення її рівня важливим є розвиток таких характерологічних рис, як непохитність, самостійність, здатність брати на себе відповідальність, дружність, відкритість, спокій і вміння взаємодіяти з людьми, а також самовпевненість і незалежність від думки інших.

8. Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні заходів правової соціалізації поліцейських у процесі психологічного супроводження їхньої професійної діяльності.

REFERENCES

- Borisova, S.E. (2016). Pravovaia sotsializatsiia lichnosti kak fenomen pravovoy psikhologii [Legal socialization of personality as a phenomenon of legal psychology]. *Psikhologiya i pravo, Psychology and law*, 6(4), 5-15. doi: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw.2016060402> [in Russian].
- Ermakov, P.N., Lunin, S.L., & Ponomarev, V.P. (2015). Psikhologicheskie osobennosti pravosoznaniia u lits raznoy etno konfessionalnoy prinaldezhnosti: rezultaty empiricheskogo issledovaniia [Psychological features of legal consciousness in persons of different ethnically confessional affiliation: results of empirical research]. *Izvestiia luznogo federalnogo universiteta, News of the Southern Federal University*, 6, 27-33. doi: <https://doi.org/10.18522/1995-1140-2015-6-27-33> [in Russian].
- Evstafeeva, E.A., & Krasnik, V. S. (2014). Lichnostnye predposylki formirovaniia pravosoznaniia subekta [Personal prerequisites for the formation of the legal consciousness of the subject]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta, Bulletin of the Chelyabinsk State University*, 19(348, 39), 16-23 [in Russian].
- Frolov, A.N. (2017). Pravo i pravosoznanie: dialektika vzaimovliianiia [Law and justice: dialectics of mutual influence]. *Iuridicheskie issledovaniia, Legal research*, 5, 124-132. doi: 10.25136/2409-7136.2017.5.22954 [in Russian].
- Goloshchapova, K.V. (2018). *Formirovanie pravovogo soznaniia sredstvami psikhologicheskogo treninga [Formation of legal consciousness by means of psychological training]*. Ekaterinburg. Retrieved from http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/57983/1/m_th_k.v.goloshchapova_2018.pdf [in Russian].
- Gulevich, O.A., & Golynchik, E.O. (2003). *Pravosoznanie i pravovaia sotsializatsiia. Analiticheskiy obzor [Legal awareness and legal socialization. Analytical review]*. Moscow: Mezndunar. O-vo im L.S. Vygotskogo [in Russian].
- Guliakhin, V.N. (2014). Pravovoe vospitanie cheloveka kak protsess formirovaniia tsennostno-smyslovogo komponenta pravosoznaniia [Human legal education as a process of forming a value-sense component of legal consciousness]. *Iuridicheskie issledovaniia, Law and policy issues*, 8(8), 60-79. doi: <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.8.12808> [in Russian].
- Guliakhin, V.N. (2014). Arkhetipy pravosoznaniia v sisteme pravovoy kultury lichnosti [Archetypes of legal consciousness in the system of legal culture of the individual]. *Iuridicheskie issledovaniia, Legal research*, 1, 54-74. doi: <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.1.10486> [in Russian].
- Gurenko, D.V., Fedosenko, S.P., & Turina, M.N. (2016). Features of the formation of the structure of professional legal consciousness: philosophical and legal analysis [Peculiarities of formation of the structure of professional legal consciousness: philosophical-legal analysis]. *Filosofii prava, Philosophy of law*, 2(75), 48-52 [in Russian].
- Gusarova, M.A. (2018). Rol pravosoznaniia v pravovoy sisteme obshchestva (na primere integrativnogo podkhoda) [The role of legal awareness in the legal system of society (on the example of an integrative approach)]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia, Social development theory and practice*, 15(9), 27-30. doi: <https://doi.org/10.24158/typor.2018.9.4> [in Russian].
- Iasiukova, L.A. (2000). Pravosoznanie: diagnostika i zakonomernosti razvitiia [Legal awareness: diagnosis and patterns of development]. *Prykladnaia psikhologiya, Applied Psychology*, 4, 1-13 [in Russian].
- Kaliagin, Iu.S., Avdeev, E.S., & Shestakov, D.I. (2014). Socio-psychological factors in the formation of certain elements of legal awareness among students [Socio-psychological factors of formation of some elements of legal consciousness in student youth]. *Psikhologiya i pravo, Psychology and law*, 3. doi: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw> [in Russian].

- Khudoykina, T.V. (2018). Vneshnie formy proiavlennia deformatsii professionalnogo pravosoznaniia [External forms of manifestation of deformation of professional legal consciousness]. *Obshchestvo: politika, ekonomika, pravo, Society: politics, economics, law*, 5, 86-90. doi: <https://doi.org/10.24158/pep.2018.5.17> [in Russian].
- Kudermina, E.I. (2012). Osobennosti sotsialno-tipichnogo profilia budushchego sotrudnika OVD [Peculiarities of the social and typical profile of the future employee of the internal affairs department]. *Sovremennye issledovaniia sotsialnykh problem, Contemporary Research on Social Problems*, 11(19). Retrieved from <https://www.sisp.nkras.ru> [in Russian].
- Kudermina, O.I. (2012). Sotsialni ta psikhologichni determinanty profesiinoi sotsializatsii suchasnoho pravookhorontsia [Social and psychological determinants of professional socialization of the modern law enforcement officer]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 22-25 [in Ukrainian].
- Kudermina, O.I., & Lisun, S.L. (2015). Psykhologichni osoblyvosti normatyvnoi rehuliatcii povedinky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Psychological peculiarities of normative regulation of the behavior of employees of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho aviatyinoho universytetu, Bulletin of the National Aviation University*, 7. doi: <https://doi.org/10.18372/2411-264x.7.10231> [in Ukrainian].
- Kulikov, E.A., & Bedenkov, V.V. (2016). Negativnaia iuridicheskaia otvetstvennost i obydennoe pravosoznanie: grani soprikosnoveniia [Negative legal responsibility and common legal awareness: the lines of contact]. *Pravo i politika, Law and politics*, 11, 1414-1422. doi: <https://doi.org/10.7256/1811-9018.2016.11.20910> [in Russian].
- Osipova, N.B., & Iarushkin, N.N. (2016). Teoreticheskie i metodicheskie aspekty issledovaniia pravovogo soznaniia v psikhologii [Theoretical and methodological aspects of the study of legal consciousness in psychology]. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii, Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Psychology series*, 1(19), 32-44 [in Russian].
- Polishchuk, P.V. (2014). Osoblyvosti vzaiemovplyvu pravosvidomosti ta profesiinoi pravosvidomosti ta profesiinoi diialnosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav [Features of mutual influence of justice and professional justice and professional activity of employees of law-enforcement bodies]. *Filosofski ta metodologichni problemy prava, Philosophical and methodological problems of law*, 1, 101-110. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2014_1_12 [in Ukrainian].
- Posokhova, Ya.S. (2016). Empyrychne doslidzhennia pravosvidomosti maibutnikh pratsivnykiv politsii [An empirical study of the conscientiousness of future police officers]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 2(61), 135-140 [in Ukrainian].
- Yurchenko-Shekhovtsova, T.I. (2017). Pravosvidomist osobystosti: teoretychnyi analiz [Personality Consciousness: A Theoretical Analysis]. *Psychological journal*, 8(4), 134-144. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.4.8> [in Ukrainian].
- Yurchenko-Shekhovtsova, T.I. (2019). Doslidzhennia osobystisnykh osoblyvostei politseiskyykh [Investigation of personal characteristics of police officers]. *Visegrad journal on human rights*, 1(2), 149-155 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Борисова С. Е. Правовая социализация личности как феномен правовой психологии. *Психология и право*. 2016. № 6 (4). С. 5–15. doi: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw.2016060402>.
- Ермаков П. Н., Лунин С. Л., Пономарев В. П. Психологические особенности правосознания у лиц разной этно конфессиональной принадлежности: результаты эмпирического исследования. *Известия Южного федерального университета*. 2015. № 6. С. 27–33. doi: <https://doi.org/10.18522/1995-1140-2015-6-27-33>.
- Евстафеева Е. А., Красник В. С. Личностные предпосылки формирования правосознания субъекта. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 19 (348). Вып. 39. С. 16–23. (Серия «Право»).
- Фролов А. Н. Право и правосознание: диалектика взаимовлияния. *Юридические исследования*. 2017. № 5. С. 124–132. doi: [10.25136/2409-7136.2017.5.22954](https://doi.org/10.25136/2409-7136.2017.5.22954).
- Голощанова К. В. Формирование правового сознания средствами психологического тренинга : вып. квалификац. работа. Екатеринбург. 2018. 127 с. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/57983/1/m_th_k.v.goloshchapova_2018.pdf.
- Гулевич О. А., Голынич Е. О. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор : учеб. пособие. М. : Междунар. о-во им. Л. С. Выготского, 2003. 270 с.
- Гуляхин В. Н. Правовое воспитание человека как процесс формирования ценностно-смыслового компонента правосознания. *Юридические исследования*. 2014. № 8. С. 60–79. doi: [10.7256/2305-9699.2014.8.12808](https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.8.12808).
- Гуляхин В. Н. Архетипы правосознания в системе правовой культуры личности. *Юридические исследования*. 2014. № 1. С. 54–74. doi: <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.1.10486>.
- Гуренко Д. В., Федоренко С. П., Тюрина М. Н. Особенности формирования структуры профессионального правосознания: философско-правовой анализ. *Философия права*. 2016. № 2 (75). С. 48–52.
- Гусарова М. А. Роль правосознания в правовой системе общества (на примере интегративного подхода). *Теория и практика общественного развития*. 2018. № 15 (9). С. 27–30. doi: <https://doi.org/10.24158/tpor.2018.9.4>.
- Ясюкова Л. А. Правосознание: диагностика и закономерности развития. *Прикладная психология*. 2000. № 4. С. 1–13.
- Калягин Ю. С., Авдеев Е. С., Шестакова Д. И. Социально-психологические факторы формирования некоторых элементов правосознания у студенческой молодежи. *Психология и право*. 2014. № 3. doi: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw>.
- Худойкина Т. В. Внешние формы проявления деформации профессионального правосознания. *Общество: политика, экономика, право*. 2018. № 5. С. 86–90. doi: <https://doi.org/10.24158/pep.2018.5.17>.

- Кудермина Е. И. Особенности социально-типичного профиля будущего сотрудника ОВД. *Современные исследования социальных проблем*. 2012. № 11 (19). URL: <https://www.sisp.nkras.ru>.
- Кудерміна О. І. Соціальні та психологічні детермінанти професійної соціалізації сучасного правоохоронця. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 6. С. 22–25. (Серія «Педагогіка. Психологія. Соціальна робота»).
- Кудермина О. І., Лісун С. Л. Психологічні особливості нормативної регуляції поведінки працівників Національної поліції України. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2015. № 7. (Серія «Педагогіка, Психологія»). doi: <https://doi.org/10.18372/2411-264x.7.10231>.
- Куликов Е. А., Беденков В. В. Негативная юридическая ответственность и обыденное правосознание: грани соприкосновения. *Право и политика*. 2016. № 11. С. 1414–1422. doi: <https://doi.org/10.7256/1811-9018.2016.11.20910>.
- Осипова Н. Б., Ярушкин Н. Н. Теоретические и методические аспекты исследования правового сознания в психологии. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. 2016. № 1 (19). С. 32–44. (Серія «Психологія»).
- Поліщук П. В. Особливості взаємовпливу правосвідомості та професійної правосвідомості та професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 101–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2014_1_12.
- Посохова Я. С. Емпіричне дослідження правосвідомості майбутніх працівників поліції. *Право і безпека*. 2016. № 2 (61). С. 135–140.
- Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Psychological journal*. 2017. № 8 (4). С. 134–144. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.4.8.11>.
- Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (2). С. 149–155.

Стаття надійшла до редколегії 21.08.2019

Yurchenko-Shekhovtsova T. – Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Psychophysiological Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Research of the Interconnection of the Characteristic Features of Policemen with their Law Awareness Development

The purpose. On the basis of an empirical study, determine the levels of development of legal awareness of police officers, which are divided into groups according to the length of service. Also, our task is to identify and analyze the interconnection of development of legal awareness with characteristic features of policemen. **Methodology.** The structural-logical method, empirical psychological research methods (testing), and comparative analysis are used. The empirical base of the study ($n = 184$) was made by the police of the National Police of Ukraine, who took advanced training courses at the Institute of Postgraduate Education of the National Academy of Internal Affairs. They were divided into 3 groups depending on the length of their service in law enforcement agencies. The first group included police officers whose length of service is not more than three years, the second – policemen who served from three to ten years, and the third group – from 10 years and more. **Scientific novelty** consists in identifying the peculiarities of the development of police legal awareness, depending on their length of service; determining the characteristics of the relationship between the characterological characteristics of the police and the level of development of their legal awareness. **Conclusions.** Based on the results of the study, the revealed statistical differences between the quantitative indicators of the levels of development of legal awareness between the selected groups are analyzed. The features of intercorrelation connections data of legal awareness development with characteristic features of policemen are described. For policemen of the first group direct intercorrelation connection with the factor of diplomacy/straightforwardness N ($r = 0,807$; $p <= 0,000$). Feedback on the conformism factor/independence $Q2$ ($r = -0,256$; $p <= 0,05$). For policemen of the second group, an increase of level of awareness is inversely related to the practicality factors/ M ($r = -0,288$; $p <= 0,25$) and ego-tension/relaxation Q ($r = -0,235$; $p <= 0,25$). For policemen of the third group, a direct inter-correlation connection with sensitivity factor/stiffness I ($r = 0,259$; $p <= 0,25$). Inverse intercorrelation connection with suspicion/gullibility factors L ($r = -0,273$; $p <= 0,25$) and anxiety/calmness factors – O ($r = -0,203$; $p <= 0,25$).

Keywords: policeman; length of service; characteristic features; legal awareness; intercorrelation connection.

Жук Н. А. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1835-9540>

Психолого-комунікативні конструкти поведінки патрульного поліцейського в професійній діяльності

Мета. Розглянуто та проаналізовано визначення поняття комунікативної компетентності як умови ефективної професійної діяльності патрульних поліцейських. **Методологія.** Здійснено аналіз наукових підходів вітчизняних та іноземних дослідників щодо вивчення комунікативних конструктів поведінки патрульних. Визначено складові комунікативної компетентності та їх роль у діяльності працівника патрульної поліції: знання у сфері психології особистості, групи, спілкування; уміння та навички спілкування; корекція і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; здатність адекватно та повно сприймати й оцінювати себе та інших, а також взаємини, що виникають між людьми; корекція та розвиток системи стосунків. Комунікативна компетентність інтерпретується як складна інтегративна професійно важлива якість особистості, яка виявляється в здатності та готовності встановлювати, підтримувати й розвивати ефективну міжособистісну взаємодію в різноманітних ситуаціях професійного спілкування. Зазначено основні чинники, які детермінують розвиток і підвищують рівень професійної компетентності, від якого залежить перебіг та результат комунікативного процесу, а, отже, й успішність професійних завдань. **Наукова новизна.** З'ясовано, що комунікативна компетентність патрульних поліцейських Національної поліції України – це сукупність знань, умінь і навичок, завдяки яким людина може конструктивно спілкуватися та взаємодіяти в будь-яких життєвих ситуаціях, з різними типами особистостей, опираючись на набутий досвід і культуру спілкування. **Висновки.** Обґрунтовано специфіку професійної діяльності патрульних поліцейських, важливе значення комунікативної компетентності в їхній професійній діяльності, готовності та здатності до ефективного спілкування з громадянами в повсякденному житті й екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: професійна компетентність; комунікативна компетентність; комунікативна культура; патрульні поліцейські.

Вступ

Ефективне виконання професійних завдань у процесі службової діяльності поліцейських патрульної поліції потребує наявності в них певного рівня психологічних знань, умінь і навичок, а також розвинених професійно важливих рис особистості. Однією з інтегральних особистісних характеристик, що відображає рівень професіоналізму патрульного поліцейського, є його комунікативна компетентність, тобто вміння грамотно й ефективно спілкуватися, насамперед, з об'єктом службової діяльності, з громадянами, колегами, а також із представниками засобів масової інформації.

Для поліцейських спілкування є інструментом виконання функціональних обов'язків, основним засобом реалізації всіх сторін правоохоронної діяльності. Саме тому працівникам поліції необхідно знати як загальні закономірності спілкування, так й особливості їх виявів у конкретних умовах службової діяльності, володіти технологіями та психотехніками спілкування, тобто бути здатними ефективно взаємодіяти з оточуючими в системі міжособистісних стосунків.

Плідна співпраця поліцейських із громадянами є запорукою забезпечення належного рівня громадської безпеки в суспільстві. Опанування працівниками поліції навичок ефективної комунікації, їх досконале володіння повним спектром засобів професійного спілкування як у службовій діяльності, так і з громадянами та

представниками засобів масової інформації, є необхідною умовою виконання Національною поліцією України поставлених перед нею завдань із забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку.

Вивченню комунікативних конструктів поведінки та проблем комунікативної компетентності присвячено праці багатьох вітчизняних та іноземних дослідників, зокрема таких: О. Борисюк (Borysiuk, 2014), Т. Гарасимів (Harasymiv, 2015), В. Ного (Noha, 2012), Н. Чабанюк (Chabaniuk), Н. Шалигіна (Shalyhina, 2013) та ін. Однак конструкти поведінки патрульного поліцейського в їх професійній діяльності лишаються недостатньо дослідженими.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення проблеми комунікативної компетентності, психолого-комунікативних конструктів поведінки, визначення їх понять та сутності, а також обґрунтування необхідності використання в професійній діяльності патрульних поліцейських.

Виклад основного матеріалу

Сфера професійної діяльності поліцейського окреслюється ситуаційністю постійно змінних умов навколишньої обстановки. Цю сферу можна назвати своєрідним полем поведінки, що

розглядається як особистісне суб'єктне уявлення правоохоронця щодо правової реальності та середовища здійснення ним певних професійних дій.

Своєрідність поведінки поліцейського залежить від характеру його взаємин із середовищем, у якому він перебуває, від правових норм, ціннісних орієнтацій, рольових приписів, які йому нав'язує оточення та яких він зобов'язаний дотримуватися. Крім цього, за класифікацією професій Є. Климова (Balynska, 2016, р. 159), у сфері діяльності правоохоронних органів критерієм диференціації є вираженість професійних інтересів, наявність яких зараховує поліцейських до професійного типу суб'єкт – суб'єктних відносин, що пов'язані з безпосереднім спілкуванням з людьми (Balynska, 2016).

З огляду на багатогранність функціональних обов'язків працівників підрозділів патрульної служби, контактувати з різними верствами населення доводиться постійно. За цих умов професійна компетентність правоохоронців є необхідним чинником ефективної службової діяльності (Bondarenko, 2016).

Комунікативний характер діяльності поліції загалом визначає тенденційність поведінки їх працівників. Адже комунікативність передбачає не лише повідомлення якоїсь інформації, але й спонукання до дії. Взаємовідносини правоохоронців мають бути побудовані за чіткими правилами комунікування, що забезпечить стабілізацію вербальних і невербальних між-суб'єктних взаємовідносин через координацію поведінки кожного окремого члена колективу.

Одна з теорій міжсуб'єктного спілкування (А. Бодальов) доповнює процес комунікації поняттям саморозкриття (Я-повідомлення). Тобто, крім предметного повідомлення (про що йде мова), ставлення до слухача (мотив повідомлення) й заклик (що треба робити), комунікант вкладає у сказане особистісне, наповнює процес спілкування суб'єктивно-оцінювальним компонентом. У правовій комунікації – це вияв власного правового світогляду як суб'єктивно-оцінювальної форми відображення правової реальності. Готовність поліцейського до певної суб'єктивно-оцінювальної та свідомо вибіркової взаємодії з іншими суб'єктами правовідносин проявляється через таке теоретичне поняття, як ставлення.

Правовий світогляд є певною системою ставлень, що визначають особливості сприйняття соціальним суб'єктом правової реальності, його емоційних переживань і поведінкових реакцій у відповідь на ті чи інші зовнішні впливи під час правовідносин. Правова поведінка поліцейського в такому контексті, на нашу думку, є зовнішнім виявом системи ставлень до правового оточення: правомірна поведінка – як схвалення і сприйняття

впливу правового поля, протиправна – як спротив і несприйняття.

Правова комунікація передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У даному випадку йдеться, насамперед, про інформаційний вплив права, причому правову інформацію необхідно не просто прийняти, але й зрозуміти та осмислити. Поліцейський у випадку прийняття правових норм і вимог до виконання у процесі професійної діяльності виступає реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії. Правовий світогляд, на нашу думку, можна назвати рецептивним полем, у якому акумулюється прийнятна правова інформація.

Крім цього, процес сприйняття поліцейським інформації супроводжується дією перцептивних стимулів соціальних та його особистісних чинників. До таких належать: внутрішня та зовнішня мотивація правових дій та вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Усі сформовані цінності та потреби є організаційними чинниками під час сприйняття правової інформації, що надалі трансформується в регулятивну основу правомірної поведінки.

Правові вимоги та норми є першопочатково діяльнісною формою мислення законодавчої системи, що надалі перетворюється на безпосередню поведінкову діяльність правосприймача (поліцейського). У цьому контексті правомірною поведінкою поліцейського є лише різновидом правової діяльності, яка повинна вирізнятися загостреним відчуттям верховенства права та справедливості.

Формування правомірної поведінки поліцейського, за методологією вербального біхевіоризму, можна розглядати також у контексті сукупності дії трьох основних джерел впливу.

Першим таким джерелом є результати правової поведінки правоохоронця, особливо при відображенні їх у дзеркалі професійного успіху (або невдачі). За однакових соціокультурних умов і за однакових чітко регламентованих нормативно-правових вимог професійно успішні суб'єкти, як правило, швидше формують в оточуючих позитивну оцінку своєї професійної ефективності, ніж люди, що зазнали певних професійних невдач.

Щонайменше заохочення та визнання з боку керівництва та колег є в цьому випадку потужним стимулом до правомірності подальшої поведінки поліцейського.

Друге джерело впливу – відносно, воно базується на порівнянні власних результатів і здобутків товаришів по службі. Найбільш

корисними є ті, що передбачають потенційну рівність. Відповідно, поліцейські, усвідомлюючи свою «негіршість», здатні формувати позитивну оцінку професійної самоефективності, а отже, прагнути додержання цього рівня професійності, що передбачає також високий рівень правомірності продукованих дій та вчинків.

Результат переконання – це третє джерело впливу на думку про самоефективність. Непевність у власній професійній придатності (і деградація через це у бік протиправності) нівелюється методом впливу через переконування у протилежному. Факт упевненості когось стороннього у професійній компетентності соціального суб'єкта він інтерпретує як аргументований доказ правильності виконуваних функцій та доцільності додержання правомірності й надалі (Balynska, 2016).

Т. В. Трегубенко (Trehubenko, 2011) поділяє компетентність правоохоронця на загальну та спеціальну, вважаючи, що працівник правоохоронних органів, попри вузьку спеціалізацію, повинен мати загальну компетентність. Адже це показник його професійної культури, підґрунтя спеціальної компетентності.

На думку С. П. Архипової (Arkhyrova, 2004), І. О. Зимньої (Zimniiaia, 2003), Н. М. Лобанової (Balynska, 2016) патрульний поліцейський повинен володіти, крім загальної сукупності знань, ще й знаннями можливих наслідків конкретного способу впливу, рівнем умінь використання знань.

Патрульний поліцейський повинен володіти сукупністю певних компонентів: знаннями і вміннями, що визначають результативність професійної діяльності; обсягом навичок виконання професійних завдань; вектором професіоналізації; єдністю теоретичної та практичної готовності до професійної діяльності; відповідною аксіологічною наповненістю професійної діяльності, що надалі дасть змогу якісно й безпомилково реалізувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно освоювати нове та швидко адаптуватися до умов, що змінюються.

Дослідниця С. П. Архипова визначає професійну компетентність працівника патрульної служби як сукупність певних ознак: наявність знань для успішної діяльності; усвідомлення значущості окреслених завдань для майбутньої професійної діяльності; набір операційних умінь; володіння алгоритмами виконання професійних завдань; здатність до творчості під час виконання професійних завдань. Дослідниця виокремлює чотири види професійної компетентності: функціональну (реалізація професійних завдань), інтелектуальну (здатність до аналітичного мислення та комплексного підходу до виконання обов'язків), ситуативну (діяльність залежно від

професійної ситуації), соціальну (реалізація комунікативних й інтеграційних здібностей) (Arkhyrova, 2004, p. 9-19).

Професійна компетентність працівника підрозділу патрульної служби – це структура, у якій інтегровано досвід, теоретичні знання, практичні вміння, навички та значущі для правоохоронця особистісні якості, що утворюють складний багаторівневий стійкий комплекс психічних рис особистості, спрямований забезпечити ефективність правоохоронної діяльності за рахунок сформованих відповідних компонентів і здатності оперативної й доцільно поєднати їх та постійно оновлювати й накопичувати. Прийняття працівником поліції правильного рішення та втілення його в певну послідовність дій можливе завдяки володінню спеціальними професійними знаннями; знаннями в галузі права; знаннями психології та моделей поведінки правопорушника.

Високий рівень професійної компетентності працівника підрозділу патрульної служби є підґрунтям ефективної службової діяльності та формується шляхом поєднання багатогранних аспектів правоохоронної діяльності, яка вимагає професійних знань, умінь, навичок, професійно значущих особистісних якостей (Bondarenko, 2016).

Для поліцейських спілкування є інструментом виконання функціональних обов'язків, основним засобом реалізації всіх сторін правоохоронної діяльності. Саме тому працівникам поліції необхідно знати як загальні закономірності спілкування, так і особливості їх виявів у конкретних умовах службової діяльності, володіти технологіями та психотехніками спілкування, тобто бути здатними ефективно взаємодіяти з оточуючими в системі міжособистісних стосунків.

Спілкування поліцейських – складний процес встановлення і розвитку контактів з іншими людьми під час виконання професійних обов'язків, що полягає в обміні інформацією й обумовлений необхідністю спільної діяльності й взаєморозуміння в процесі міжособистісної взаємодії. Це досить важливий процес, який забезпечує успішне виконання ними службових завдань, а також дозволяє надавати чи отримувати необхідну інформацію, зберігаючи при цьому шанобливе ставлення до людини, демонструючи готовність і здатність надавати якісні професійні послуги всім громадянам (Klymenko, Shvets, Yevdokimova, & Posokhova, 2017).

Комунікативна готовність патрульного поліцейського забезпечується наступними вміннями:

- з'ясовувати достовірність показань свідка (ст. 96 КПК України);
- отримувати показання з чужих слів (ст. 97 КПК України);
- проводити допит (ст. 224 КПК України);

- швидко встановлювати психологічний контакт із співрозмовником;
- володіти технікою комунікативної поведінки;
- контролювати процес бесіди;
- тримати візуальний контакт із співрозмовником упродовж тривалого часу спілкування;
- знаходити індивідуальний підхід у спілкуванні із урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості (здібності, темперамент, характер, спрямованість);
- викривати неправдиві свідчення, виявляти правду та брехню у відповідях, встановлювати істину по справі;
- використовувати під час допиту фактор раптовості в процесі постановки несподіваних питань;
- долати, нейтралізувати мотив, що спонукає допитуваного давати неправдиві показання;
- на основі жестів, міміки, пози визначити ставлення співрозмовника;
- «підлаштовуватись» до лінії бесіди співрозмовника;
- звертати увагу на обмовки допитуваного тощо.

Спілкування працівників поліції може відбуватися з позицій орієнтації на контроль й орієнтації на розуміння. Орієнтація на контроль виражається у прагненні домінувати під час взаємодії, бажанні контролювати, керувати ситуацією та поведінкою інших. Орієнтація на розуміння характеризується прагненням зрозуміти всі обставини ситуації та поведінку людей в ній, причому зберігається рівність партнерів по спілкуванню, метою є бажання досягти згоди та задоволеності всіх сторін, уникаючи конфліктів.

Професійне спілкування поліцейського – це такий акт комунікативної поведінки, який здійснюється для вирішення поліцейським певних професійних завдань. Професійні особливості такого спілкування визначаються результатом, що має бути отриманим (дача показань, встановлення істини, зміна поведінки громадянина тощо); протіканням його в режимі права та правовідносин; контактом з непростими людьми; обстановкою напруженості, конфліктності, протистояння.

На якість і перебіг спілкування впливають певні умови: місце (вулиця, приміщення); час (ранок, день, вечір); обставини спілкування (звичайні або конфліктні); тривалість спілкування.

Техніка спілкування в професійній діяльності поліцейського патрульної поліції передбачає низку важливих компонентів, яких необхідно дотримуватися:

- орієнтуватися в ситуації спілкування, спостерігати й оцінювати співрозмовника;

- під час спілкування звертати увагу на невербальну комунікацію та використовувати засоби її впливу;
- зрозуміло викладати свої думки, інформувати;
- володіти мовою, словом, голосом, інтонацією;
- слухати й розуміти співрозмовника;
- переконувати, дискутувати, критикувати, радитися;
- мати почуття гумору, виявляти мовленнєву винахідливість;
- встановлювати психологічний контакт із різними категоріями партнерів по спілкуванню;
- здійснювати самопрезентацію у спілкуванні;
- створювати неформальну й ділову обстановку в процесі спілкування;
- встановлювати й підтримувати довірливі відносини;
- здійснювати спілкування в різних ролях і позиціях;
- керувати ініціативою та дистанцією у спілкуванні;
- регулювати психологічні стани, емоції партнерів по спілкуванню;
- управляти власним станом під час спілкування.

Професійне спілкування поліцейського – це різновид спеціально організованої взаємодії людей (керівників і підлеглих; працівників, рівних за посадовим становищем; працівників і представників засобів масової інформації; працівників та громадян; працівників і правопорушників), змістом якого є пізнання, обмін інформацією та вплив учасників комунікативного процесу один на одного з метою вирішення правоохоронних завдань (Klymenko, Shvets, Yevdokimova, & Posokhova, 2017).

Комунікація є важливою складовою професійної діяльності поліцейських патрульної служби, під час виконання якої вирішуються різноманітні комунікативні завдання, відбувається спілкування з певними категоріями населення за різних обставин та умов (Turynska, 2012).

Типовими комунікативними завданнями працівників патрульної служби Л. І. Мороз називає: по-перше, отримання достовірної інформації в процесі спілкування з особами, що перебувають у стані стресу (потерпілі, свідки), свідомо чи несвідомо її перевертають чи приховують (свідки, підозрювані); по-друге, це завдання адекватної передачі інформації громадянам, колегам, керівництву; по-третє, управління поведінкою інших учасників взаємодії завдяки використанню різних методів правомірного психологічного впливу.

Комунікативна компетентність патрульного як фахівця, особистості розкривається передусім у ставленні до людей, до самого себе, в

особливостях взаємин між людьми, умінні контролювати та регулювати власну поведінку, доводити, професійно аргументувати свою позицію (Balynska, 2016). Вона виявляється також в умінні моделювати особистість співрозмовника, досягати реалізації комунікативної інтенції за допомогою вербальних і невербальних засобів та технологій, уміти продуктивно виходити з будь-яких ситуацій, а особливо конфліктних.

У повсякденній діяльності працівників патрульної поліції постійно виникають різноманітні ситуації психологічної боротьби, конфліктної взаємодії різного рівня, проблемного за характером спілкування.

Наприклад, чергові по телефону отримують інформацію опосередковано, за допомогою технічного засобу зв'язку, спілкуються з людьми, які здебільшого перебувають у стані стресу. Поліцейські патрульної служби активно шукають носіїв інформації, час та місце для встановлення контакту, збирають інформацію в процесі безпосереднього спілкування, вдаються до різних професійних хитрощів.

Наприклад, спілкуючись із правопорушниками, патрульні поліцейські нерідко змінюють стиль та манеру мови, а саме переходять на сленг, за допомогою якого легше встановлюється контакт. Коли правопорушник чує «рідну» для нього мову та манеру поведінки, він бачить у правоохоронцеві «свого», в результаті чого набагато легше отримати інформацію, яка становить оперативний інтерес (Balynska, 2016).

Високий рівень комунікативної компетентності дозволяє поліцейським патрульної поліції швидко орієнтуватися у різноманітних ситуаціях та підвищує ефективність професійної діяльності. Комунікативна компетентність для правоохоронця – це спроможність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, яка включає уміння розширювати (або звужувати) коло спілкування, варіювати його глибину, розуміти партнера по спілкуванню, прогнозувати наслідки різноманітних комунікативних ситуацій тощо. Професійна комунікативна компетентність – складне психологічне утворення, що формується на базі комунікативного потенціалу людини в умовах конкретної фахової діяльності, що можна відобразити у вигляді системи значущих для працівника відносин, умінь і навичок спілкування.

Ефективність професійного спілкування визначається рівнем комунікативної компетентності його учасників, і, насамперед, самого патрульного поліцейського. Для належного рівня комунікативної компетентності необхідно мати розвинуті перцептивні здібності й уміння, іншими словами, здібності й уміння правильно сприймати оточуючих осіб: хоча б у загальному вигляді визначати характер особи, її настрій і внутрішній

стан у конкретній ситуації взаємодії та на основі цього шукати адекватний стиль і тон спілкування в кожному конкретному випадку. Також необхідно, щоб у поліцейського були сформовані уміння спілкуватися в різноманітних ситуаціях з особами різного віку та різної міри близькості відносин. Крім того, важливим є уміння співробітництва в різних видах діяльності, наприклад, обговорювати проблеми й координувати зусилля з колегами по роботі, вирішувати питання під час різних нарад, зборів, проводити бесіди з громадянами чи особами, які проходять у справі (потерпілими, свідками, підозрюваними) (Turynska, 2012).

Ще однією важливою складовою комунікативної компетентності правоохоронця є його комунікативна культура. Культура поведінки патрульного має набути системних рис і повинна сприйматися крізь призму загальнолюдських цінностей та інтересів держави, яка стоїть на сторожі законів.

Культура спілкування працівника поліції є конкретизацією культури особистості взагалі, яку можна уявити як єдність зовнішньої та внутрішньої культури. Внутрішньою культурою вважається духовне багатство особистості, її знання та почуття, переконання та погляди, світогляд, ідеали, принципи, цілеспрямованість тощо. Під зовнішньою культурою ми розуміємо ступінь та форму їх реалізації у службовій діяльності та повсякденних взаєминах. Важливу роль відіграє зовнішній вигляд, культура спілкування, певні вміння, навички, прийоми діяльності та поведінки. Це, нарешті, рівень вихованості людини, її вміння належним чином поводитись як у професійному середовищі, так і поза ним.

Суворе дотримання правил етикету – важлива умова високої культури поведінки як на службі, так і в позаслужбових стосунках працівника патрульної служби.

Зовнішній вигляд працівника міліції має важливе значення і впливає на ставлення до нього з боку громадян. Часто встановити контакт із людиною працівникові поліції не вдається саме внаслідок початкової антипатії, яка пов'язана з його зовнішнім виглядом – неохайним або таким, що не відповідає діловим відносинам, а також неприємними манерами.

Під час першої зустрічі відбувається оцінка патрульного з точки зору сприйняття особливостей поведінки та зовнішнього вигляду. На підставі такої оцінки йому може бути надана як позитивна, так і негативна характеристика. Для поліцейських патрульної поліції під час контактів з громадянами, клієнтами, порушниками законів, колегами важливим є все: вираз обличчя, підтягнутість, зачіска, одяг, вміння вільно триматися, позитивний настрій тощо.

Важливу роль у роботі патрульного поліцейського відіграють безпосередньо мовлення та його стиль. Тембр, інтонація, чіткість мовлення, чуйність голосу – це фактори, які психологічно діють на співбесідника, викликають у нього повагу, симпатію або, навпаки, негативно забарвлені емоційні переживання.

Етика поведінки патрульного під час спілкування повинна будуватися на певних моральних принципах, серед яких головними є такі:

– в основі ділового контакту лежать інтереси справи, а не власні амбіції чи особисті інтереси;

– порядність, тобто органічна неспроможність до безчесного вчинку або поведінки;

– добротність, тобто органічна потреба робити людям добро;

– повага гідності співбесідника, що виявляється у ввічливості, делікатності, тактовності, чемності, турботливості;

– коректність, тобто стриманість у словах та манерах, виключення зайвих питань, надмірної настирності;

– висока самоорганізація та ефективне планування роботи, виконання її у відведені терміни.

Безперечно, розвиток названих аспектів комунікативної компетентності не може відбуватися ізольовано. У сукупності вони передбачають роботу з розвитку особистості працівника правоохоронних органів, зокрема формування у нього ряду психічних якостей, характерологічних рис, особливостей сприйняття, мислення, пам'яті, специфічних соціальних налаштувань і комунікативних умінь. Тобто це якості, необхідні для спілкування, для ефективної реалізації професійної діяльності працівника патрульної служби.

Оскільки будь-який вид правопорушення має свою специфіку комунікативних зв'язків, то при підготовці патрульних необхідно формувати професійно важливі якості, а саме: уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт, кваліфіковано вести бесіди та переговори; використовувати широкий спектр стилів поведіння в конфліктних ситуаціях; розвивати здатність об'єктивно оцінювати дії та вчинки інших людей, відстоювати власну позицію (Turynska, 2012).

Наукова новизна

Таким чином, комунікативна компетентність патрульного поліцейського становить сукупність знань, умінь, навичок і компетенцій, за допомогою яких він може конструктивно спілкуватися та взаємодіяти в будь-яких професійних ситуаціях боротьби з правопорушниками і злочинцями. Формування готовності патрульних поліцейських до здійснення професійної діяльності потребує розвитку в них комунікативної компетентності як складової загальної професійної компетентності. Рівень її сформованості визначає спроможність фахівця конструктивно діяти у специфічних ситуаціях міжособистісної взаємодії, пов'язаних із особливостями їхньої роботи.

Висновки

Перспективи подальших наукових розробок цієї проблеми ми вбачаємо в емпіричному дослідженні особливостей формування комунікативної компетентності патрульних поліцейських у процесі їхньої професійної підготовки.

REFERENCES

- Arkhylova, S.P. (2004). *Profesiina kompetentnist i profesiinist sotsialnoho pratsivnyka: sutnist i shliakhy rozvytku* [Professional competence and professionalism of the social worker: essence and ways of development]. *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka, Social work in Ukraine: theory and practice*, 2, 9-19 [in Ukrainian].
- Balynska, O.M. (2016). *Psyholoho-komunikatyvni konstrukty povedinky politseiskoho v sotsiumi* [Psychological and communicative constructs of police behavior in society]. *Psykhologichni konstrukty pozytsiuvannia politsii sered naseleennia, Psychological construction of the position of the middle of the population: Proceedings of the round table*. L.Y. Humeniuk, M.P. Kozyriev (Eds.). (pp. 12-15). Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Bondarenko, V.V. (2016). *Komponenty profesiinnoi kompetentnosti pratsivnykiv pidrozdiliv patrolnoi sluzhby Natsionalnoi politsii Ukrainy* [Components of the Professional Competence of the Employees of the Patrol Services of the National Police of Ukraine]. *Yurydychna psykholohiia, Legal Psychology*, 2(19), 81-90. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2016_2_9 [in Ukrainian].
- Borysiuk, O.M. (2014). *Kharakterystyka profesiinnoi kompetentnosti ofitseriv OVS* [Characteristics of the professional competence of the police officers]. Retrieved from <http://www.irbis-nhuv.gov.ua> [in Ukrainian].
- Harasymiv, T.Z. (2015). *Shliakhy formuvannia kompetentnoho pratsivnyka OVS u konteksti rozvytku hromadianskoho suspilstva* [Ways of forming a competent officer in the context of civil society development]. Retrieved from http://science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/garasumiv_dacho_0.pdf [in Ukrainian].
- Klymenko, I.V., Shvets, D.V., Yevdokimova, O.O., & Posokhova, Ya.S. (2017). *Pamiatka pratsivnyka Natsionalnoi politsii Ukrainy* [National Police Officer's Memo: Police Professional Communication Information]. Kharkiv [in Ukrainian].

- Noha, V.F. (2012). Psykholohichniy analiz komunikativnoi kompetentnosti subiektiv viiskovoho upravlinnia [Psychological analysis of communicative competence of subjects of military management]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 3. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Vnadps/2012_3/12nvfsvu.pdf [in Ukrainian].
- Shabaniuk, N.I. *Osoblyvosti motyvatsii molodoho fakhivtsia OVS do profesiinoi diialnosti [Features of motivation of a young specialist of the OVS to professional activity]*. Retrieved from <https://mydisser.com/ru/catalog/view/252/258/12646.html> [in Ukrainian].
- Shalyhina, N.P. (2013). Komunikativna kompetentnist viiskovykh fakhivtsiv yak psykholoho-pedahohichna problema [Communicative competence of military specialists as a psychological and pedagogical problem]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Herald of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*. doi: <https://doi.org/10.26697/9786177089000.2017.322> [in Ukrainian].
- Trehubenko, T.V. (2011). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh dilnychnykh inspektoriv militsii u protsesi fakhovoi pidhotovky [Form of professional competence of the maybility of specialized inspectors in the process of training in preparation]. *Candidate's thesis*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Turynska, O.Ye. (2012). Komunikativna kompetentnist pravookhorontsiv yak umova yikh efektyvnoi profesiinoi diialnosti [The communicative competence of law enforcement officers as a condition of their effective professional activity]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 1. doi: <https://doi.org/10.31812/filstd.v17i0.191> [in Ukrainian].
- Zimniaia, I.A. (2003). Kliuchevye kompetentsii - novaia paradygma rezultata obrazovaniia [Key competencies - a new paradigm of the result of education]. *Vysshee obrazovanie segodnia, Higher education today*, 5, 34-42 [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Архипова С. П. Професійна компетентність і професійність соціального працівника: сутність і шляхи розвитку. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2004. Вип. 2. С. 9–19.
- Балинська О. М. Психолого-комунікативні конструкти поведінки поліцейського в соціумі. *Психологічні конструкти позиціонування поліції серед населення* : матеріали круглого стола (Львів, 24 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Л. Й. Гуменюк, М. П. Козирєва. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 12–15.
- Бондаренко В. В. Компоненти професійної компетентності працівників підрозділів патрульної служби Національної поліції України. *Юридічна психологія*. 2016. № 2 (19). С. 81–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2016_2_9.
- Борисюк О. М. Характеристика професійної компетентності офіцерів ОВС. URL: <http://www.irbisnhuv.gov.ua>.
- Гарасимів Т. З. Шляхи формування компетентного працівника ОВС у контексті розвитку громадянського суспільства. URL: http://science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/garasumiv_dacho_0.pdf.
- Пам'ятка працівника Національної поліції України : інформ.-довід. матеріали / уклад. : І. В. Клименко, Д. В. Швець, О. О. Євдокімова, Я. С. Посохова. Харків, 2017. 52 с.
- Нога В. Ф. Психологічний аналіз комунікативної компетентності суб'єктів військового управління. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 3. (Серія «Психологічні науки»). URL: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Vnadps/2012_3/12nvfsvu.pdf.
- Чабанюк Н. І. Особливості мотивації молодого фахівця ОВС до професійної діяльності. URL: <https://mydisser.com/ru/catalog/view/252/258/12646.html>.
- Шалигіна Н. П. Комунікативна компетентність військових фахівців як психолого-педагогічна проблема. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. (Серія «Педагогічні науки»). doi: <https://doi.org/10.26697/9786177089000.2017.322>.
- Трегубенко Т. В. Формування професійної компетентності майбутніх дільничних інспекторів міліції у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Миколаїв, 2011. 243 с. doi: <https://doi.org/10.15330/esu.14.88-96>.
- Туринаська О. Є. Комунікативна компетентність правоохоронців як умова їх ефективної професійної діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 1. (Серія «Психологічні науки»). doi: <https://doi.org/10.31812/filstd.v17i0.191>.
- Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. Вип. 5. С. 34–42.

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2019

Zhuk N. – Researcher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1835-9540>

Psychological Communicative Structures of Patronal Police Behavior in Professional Activity

*The **purpose.** The definition of the concept of the communicative competence as a condition for effective professional activity of patrol police is considered and analyzed in this article. The scientific approaches of many native and foreign researchers to the study of communicative constructs of patrol police officer's behaviour have been worked out. **Methodology.** The components of the communicative competence and their role in the activity of the patrol police officer, namely: special knowledge in the fields of personality, group, communication psychology; communicative skills; correction and development of the backgrounds, necessary for successful communication; ability to perceive and evaluate oneself and others adequately and fully as well as relationships that arises among people; correction and development of the relationship system are determined. The communicative competence is interpreted as a complex, integrative, professionally important trait of a personality, which manifests itself in the ability and willingness to establish, support and develop effective interpersonal interaction in a variety of professional communicative situations. The main factors that determine the development and increase of the level of professional competence, which define the course and the result of the communication process and therefore, the success of professional tasks are proposed. The **scientific novelty.** It is found, that the communicative competence of the patrol officers of the National Police of Ukraine is a set of knowledge and skills with the help of which a person can communicate and interact in all the life situations, with different types of personalities, constructively, grounded on the acquired experience and the culture of communication. **Conclusions.** The specificity of the professional activity of patrol police officers, the importance of communicative competence in their professional activity, readiness and ability to communicate effectively with citizens in everyday life and in extreme situations are substantiated.*

Keywords: professional competence, communicative competence, communicative culture, police patrol officers.

Суденко Ю. А. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7188-5342>

Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу

Метою статті є аналіз проблеми шкільного булінгу – однієї із форм насильства в дитячому середовищі. Розглянуто чинники й детермінанти, що спричиняє цей феномен. Здійснено порівняльний аналіз навчально-виховних заходів протидії булінгу в Сполучених Штатах Америки, Західній Європі й Україні. Визначено перспективні юридико-психологічні шляхи оптимізації профілактики шкільного насильства. **Методологія.** Методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, що дає змогу розглядати умови та чинники шкільного булінгу, їх взаємозв'язок і взаємовплив. На підставі компаративного методу здійснено порівняння протидії булінгу в освітніх закладах іноземних держав та України. Системно-структурний метод сприяв виявленню причин і феноменів шкільного насильства, їх зв'язку із сучасними соціальними умовами. Структурно-логічний метод застосовано для окреслення основних напрямів удосконалення заходів протидії та профілактики булінг-поведінки в освітніх закладах України. **Науковою новизною** публікації є здійснення першого юридико-психологічного аналізу особливостей булінгу, окреслення перспектив дослідження індивідуальної та колективної відповідальності за вчинення шкільного насильства, сфер запровадження сучасного світового досвіду протидії булінгу. **Висновки.** Попри несприятливі тенденції збільшення кількості випадків булінгу в шкільному середовищі України, проблемам його генези, виявленню нормативно-правових, суспільних та індивідуально-психологічних чинників не приділено належної уваги. До перспективних напрямів профілактики шкільного насильства та його форм – булінгу й кібербулінгу – слід віднести конкретизацію юридичної відповідальності шляхом доповнення законодавства України змінами, формування переліку дієвих профілактичних заходів, урахування юридико-психологічну практику роботи з дітьми.

Ключові слова: булінг; шкільне насильство; психологія жертви; юридична відповідальність; профілактика насильства; кібербулінг; відновні процедури.

Вступ

Останнім часом в Україні приділено увагу проблемам протидії та запобіганню насильства як у сімейному, так і в шкільному суспільному просторі. Зокрема, узгодження національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу означає прагнення України стати сучасною цивілізованою державою. Водночас важливою в подоланні насильства загалом є належна адаптація європейських юридичних практик до вітчизняного нормативного простору.

Мета і завдання дослідження

Сучасні цивілізаційні процеси в Україні характеризуються не лише тенденціями лібералізації сфер суспільного життя, а й певним загостренням суперечностей і міжособистісних та групових конфліктів. Дотепер у країні відсутня цілісна система виховання молодого покоління, поширені негаразди в сімейних стосунках негативно позначаються на формуванні особистості громадян.

Шкільне середовище не може залишатися осторонь проблем адекватного функціонування суспільства. Тому проблема булінгу – поширеного явища в молодих спільнотах – недостатньо вивчена в нашій країні ні з теоретичної, ні з практичної позицій. Його небезпечність визначено, по-перше, тим, що він є детермінантою різних форм насильницької

поведінки, по-друге, практичною відсутністю дієвого правового регулювання відповідальності за групове посягання на фізичне та психічне здоров'я жертв. Метою нашого дослідження є з'ясування чинників феномену булінгу в шкільному середовищі як підґрунтя формування дієвих навчально-виховних корекційних програм профілактики цієї форми насильницької поведінки. Окремі завдання під час підготовки статті полягали у здійсненні компаративного аналізу сучасного наукового здобутку у сфері протидії булінгу в освітніх системах різних країн і врахуванні перспективних напрямів його запобігання у вітчизняній юридико-психологічній практиці.

Виклад основного матеріалу

19 січня 2019 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу (цькуванню)», яким визначено понятійний апарат і механізми протидії цькуванню. Зокрема, на засновника закладу освіти покладено здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу; на керівника закладу освіти – затвердження й оприлюднення на своїх веб-сайтах плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, а також забезпечення відкритого доступу до правил поведінки здобувача освіти у відповідному закладі. Водночас законом

передбачений порядок подання та розгляду заяв про випадки булінгу від учнів, їхніх батьків та інших учасників освітнього процесу; прописана процедура видання рішення про проведення розслідування булінгу в закладах освіти ("Zakon Ukrainy", 2018). Крім цього, змінами до ст. 73 Закону України «Про освіту» освітньому омбудсмену надане право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти й отримання інформації від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти й науки щодо їх загальної кількості. Законом передбачений алгоритм дій у випадку цькування, після якого настає покарання, а не звичайне попередження щодо його неприпустимості ("Zakon Ukrainy", 2017).

Також Кабінет Міністрів України затвердив Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, однією з цілей якої є забезпечення захисту дітей від насильства шляхом зосередження зусиль органів державної влади та громадянського суспільства, а саме: формування політики громадської нетерпимості до всіх форм насильства над дітьми; створення системи ефективної профілактики та протидії домашньому насильству над дітьми; здійснення заходів щодо протидії найгіршим формам дитячої праці, проституції та порнографії; захист дітей від експлуатації, сексуального насильства й торгівлі людьми; активізація інформаційно-просвітницької роботи із запобігання всіх форм насильства над дітьми ("Postanova Kabinetu Ministriv", 2018).

Важливим кроком у розбудові мирного освітнього простору та зменшенні рівня конфліктності в учнівському середовищі слід вважати розробку й запровадження 2015 року освітньої програми «Базові навички медіатора в навчальному закладі та громаді». За цією програмою фахівцями громадської організації «Ла Страда-Україна» у співпраці з Міністерством освіти і науки України нині підготовлено понад 200 педагогів-медіаторів та медіаторок. Крім того, ця програма стала підґрунтям для впровадження навчальної програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників «Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та побудові мирних стосунків», яка діє в межах країни на базі регіональних інститутів підвищення кваліфікації педагогічних працівників. У державі також є декілька інституцій, зокрема, Національна поліція, Центр надання безоплатної правової допомоги, соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді, до яких можна звертатися з метою розв'язання проблеми насильства.

Група науковців (В. Деревянко, О. Погонцева та І. Захарчук) для загальноосвітніх закладів запропонували навчальну програму факультета-

тивного курсу «Спорт проти булінгу», яка є складовою ґрунтового навчально-методичного комплексу «Спорт заради розвитку». Ця програма спрямована на розвиток у дітей відповідного віку низки соціальних навичок: ефективне спілкування, співчуття, повага до прав людини, робота в команді, запобігання конфліктам і їх конструктивне вирішення, протистояння негативним соціальним впливам, переговори, медіація, примирення. Реалізація програми надає фахівцям загальноосвітніх навчальних закладів можливість зацікавити школярів, сформувати стійкий інтерес шляхом набуття учнями нових знань, нового рухового досвіду, практичних умінь та навичок, оптимізації комунікативного клімату в дитячому середовищі, подолання соціальної нерівності, підвищення рівня толерантності, збільшення рухової активності дітей і підлітків (Palatnyi, 2012).

Фундаторами дослідження булінгу в західній психології вважають таких учених, як Д. Ольвеус, А. Пікасо, П. Хайнеманн, Д. Лейн.

Перше анонімне дослідження, здійснене норвезьким психологом Д. Ольвеусом у 1980-х рр. (Olweus, 1993), продемонструвало поширеність і небезпечність феномену булінгу. Результати анкетування в Норвегії та Швеції засвідчили, що в понад 15 % дітей регулярно трапляються ситуації цькування. З них 9 % є жертвами, 7 % – переслідувачами, а 2 % освоюють обидві ролі. За даними дослідження 2007 року в США, 32 % учнів переживали досвід шкільного цькування у формі глузування, поширення чуток, биття, плювання, загрози, відмови в спілкуванні, примушування робити погані речі, псування їхнього майна тощо. У країнах Європи здійснено крос-культурне дослідження стосовно цькування підлітків, яке показало, що існує певний діапазон даних про булінг у різних країнах – від 9 % хлопчиків у Швеції до 45 % в Литві та від 5 % дівчат у Швеції до 36 % в Литві, які переживали два або більше епізодів булінгу протягом останнього місяця.

Зазначені науковці звертали увагу на індивідуально-психологічні особливості агресорів і жертв як суб'єктивних чинників феномену булінгу. Вчені виокремили загальні риси особистості учнів, що визначають їхню схильність ставати булерами, зокрема:

- домінування потреби панування та підкорення інших учнів;
 - імпульсивність і шаленство;
 - зухвале й агресивне ставлення до дорослих;
 - відсутність співчуття й людяності;
 - фізична сила та витривалість.
- Натомість особистісними рисами, притаманними потенційним жертвам цькування, вчені визначили:
- тривожність і полохливість;
 - замкненість, ізольованість і сором'язливість;

– невпевненість і низька самооцінка;
– схильність до депресій і суїцидальних думок;

– фізична слабкість, фізіологічні вади та наявність каліцтва.

Водночас учені зауважують, що відтворити типові психологічні портрети булі та його жертви неможливо у зв'язку з наявністю низки чинників, пов'язаних із соціально-психологічними параметрами ситуації булінгу.

Розробка та впровадження ефективних соціально-педагогічних технологій профілактики булінгу суттєво залежить від усебічного вивчення чинників, які обумовлюють його виникнення. Зокрема, Д. Лейн (Lane, 1990) запропонував концепцію комплексного, одночасного впливу чотирьох основних чинників – детермінант булінгу: стосунки між жертвою та агресором, що дає змогу спрогнозувати їхні взаємовідносини в майбутньому; переважний стиль поведінки, пов'язаний з особливостями особистості; багаторазовий стрес, зумовлений соціальними, сімейними, освітніми та медичними проблемами; безпорадна або хибна позиція керівництва шкільної установи. Науковці К. Арора та Д. Томпсон (Arora, & Thompson, 1990) обґрунтували, що відмінності в поширеності булінгу в одній школі можуть бути обумовлені тією позицією, якої дотримується заступник директора з психологічної та виховної роботи. Учений Д. Лейн поділяє думку авторів про те, що поширеність булінгу залежить від багатьох шкільних чинників, зокрема, від позиції шкільної адміністрації, ураховуючи враження учнів, педагогів і батьків про школу як доволі безпечне місце.

Засновник соціально-когнітивної теорії особистості А. Бандура (Bandura, 1977) дійшов висновку, що булінгу можна навчитися – стати агресором або бути жертвою. Він наполягає, що булінг-поведінки діти навчаються через моделі жорстокої поведінки з боку агресорів або жертв, спостерігаючи за дорослими по телебаченню, у родині, групах однолітків. У соціології та соціальній психології виникнення булінгу пов'язують, насамперед, із переживаннями дітьми економічної нерівності.

Проблему протидії булінгу на Заході досліджують із другої половини ХХ ст., хоча про існування приниження та цькування в країнах Сходу, зокрема в Японії, було відомо ще в ХІХ ст. Однак подібні взаємовідносини вважалися цілком природними, необхідними для гартування характеру дитини, складовою «нормального» шляху дорослішання та своєрідним елементом виховного процесу. Оскільки в японських школах, як згодом і в усій системі освіти, культивуються традиції колективізму, то шкільний булінг там надто поширений і часто виявляється у витонченій формі та має назву «*ljime*» (ідзіме).

Ідзіме – це вкрай жорстоке психологічне насильство з фізичною агресією, спрямоване групою осіб на одну людину. Однак це насильство вважається не знуцанням (що принципово відрізняє його від тлумачення в західних країнах), а своєрідним «шліфуванням», вирівнюванням колективом члена суспільства, який відрізняється від інших, випадає з колективу. За певними параметрами ідзіме слід вважати не булінгом, а хейзингом – формою насильства заради традицій належності до колективу, своєрідної корпоративної стигматизації.

Найскладнішими у вивченні булінгу є його неочевидні, втаємничені вияви та чинники. Наприклад, у родинних стосунках, професійній сфері, побуті, освіті, медицині наявний певний компонент насильства та зловживання владою, однак досліднику інколи складно розгледіти у звично організованій соціальній структурі чи ситуації насильство та його детермінацію. Зокрема, специфіка вітчизняного виховання мимоволі може сприяти булінгу: культивування цінності терпіння в дитини; поширені уявлення про користь природної «утилізації», зменшення агресивності школярів у середовищі класу; авторитетність «сильної» особистості; розузгодженість декларованих і чинних правил спілкування тощо.

Аналіз літературних джерел підтверджує, що системні дослідження булінгу в сучасних вітчизняних освітніх закладах майже відсутні. Проте узагальнення окремих фрагментарних опитувань, здійснених протягом останнього десятиліття, засвідчує наявність проблеми та її негативні тенденції. З'ясовано, що кожного року 13,3 % учнів часто потрапляють у булінг-ситуацію, 44,7 % учнів періодично, а 16 % постійно переживають знуцання з них та 23 % учнівської молоді піддаються кібербулінгу. Результати дослідження «Насильство в школі», проведеного у чотирьох регіонах України, засвідчили, що третина з 1236 учнів 20 шкіл Київської, Кіровоградської, Вінницької та Черкаської областей (від 24 % до 37 %) зазнавала фізичного чи психологічного насильства у школі. Тому проблема булінгу є не лише педагогічною, а й соціальною та правовою, оскільки призводить до збільшення виявів насильства, жорстокості й девіантної поведінки серед молоді (Рулупенко, 2004).

Також науковці приділяють увагу й такому поняттю, як «кібербулінг», з огляду на те, що останніми роками соціальні мережі набули значної популярності в усьому світі й Україні, зокрема. Дедалі більше користувачів Інтернету реєструються та починають свою активну діяльність у нових соціальних мережах, які належать до переліку найвідвідуваніших українськими користувачами сайтів. Соціальна

мережа – це спільнота людей, об'єднаних однаковими інтересами, уподобаннями, або тих, що мають інші причини для безпосереднього спілкування. Сучасні Інтернет-сервіси забезпечують користувачів необхідними інструментами для спілкування – відеочати, зображення, музика, блоги, форуми тощо. Проте спілкування в соцмережах хоч і є віртуальним, проте не є безконфліктним, як і в реальному житті. Тому перспективними є дослідження чинників конфліктів, які можуть виникати в соціальних мережах, наслідки безособового знуцання над користувачами, що є жертвами комп'ютерного насильства.

Аналізуючи досвід іноземних країн щодо профілактики булінгу серед дітей в умовах загальноосвітнього навчального закладу, стає зрозумілим, що в США, Великій Британії, Норвегії та інших країнах Західної Європи успішно впроваджуються та функціонують комплексні й багаторівневі профілактичні програми. Тому вітчизняна соціально-педагогічна практика профілактики агресивної та насильницької поведінки серед дітей потребує системного вивчення іноземного передового досвіду в організації та здійсненні просвітницько-профілактичних заходів щодо подолання булінгу в школі.

Однією з найвідоміших антибулінгових програм є програма Д. Ольвеуса (Olweus Bullying Prevention Program – ОВРР), що містить комплекс інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій, які охоплюють усіх учасників освітнього процесу в школі. Її було успішно застосовано в Норвегії, де з 2001 року надано статус пріоритетної загальнонаціональної програми. Практика підтвердила, що під час використання цієї програми можна зменшити кількість жертв і переслідувачів на 30–50 %, а також підліткових злочинів на кшталт злодійства, крадіжок, розбою, з'валтувань (Olweus, 1997).

Не менш цікавим є досвід Великої Британії в попередженні та подоланні явища булінгу в учнівському середовищі. Зокрема, 2006 року Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації та стратегії, спрямовані на запобігання й викорінення булінгу в середніх школах. Було визначено, що кожна школа має прийняти Статут щодо булінгу, залучати до роботи батьків, громаду, учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію; призначити педагога або психолога штату, який має відповідати за вирішення питань, пов'язаних із булінгом і до обов'язків якого належало б спостереження за поведінкою учнів, консультування та надання необхідної допомоги. Основними заходами в просвітницько-профілактичній роботі в школах Великої Британії є внесення питань,

пов'язаних із булінгом, у навчальні програми, які присвячені основам психології, соціального життя та здоровому способу життя; соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів стосовно питань булінгу та попередження його випадків. Цікавою комплексною формою соціально-педагогічної роботи щодо попередження булінгу серед дітей є проведення Антибулінгового тижня в школі. Цей захід спрямований на формування неприйнят-ного ставлення до явища булінгу, а його ефективність полягає в комплексності, оскільки передбачає поєднання різних форм роботи (бесіди, відеолекторії, виставки, тренінгові заняття), а також у всеохоплюваності (залучено всіх учнів школи, педагогів, батьків і громадське самоврядування). Антибулінговий тиждень у школі сприяє кращому усвідомленню учнями своїх прав, свобод та обов'язків, розвиває розуміння та повагу до відмінностей між людьми, інформує про сутність і види булінгу, його наслідки, можливості надання дитині кваліфікованої психологічної допомоги. Позитивним є те, що подібний захід стає поширеним і в Україні.

У школах США та деяких країн Європи на вході розміщено правила, якими, наприклад, заборонено обзивати і принижувати дітей. Такі правила шкільна спільнота приймає повністю, зокрема учні, батьки та викладачі, – їх декларують, коли дитина вперше потрапляє в конкретний навчальний заклад. Також часто на початку навчання в таких школах організують тимбілдингові заходи, під час яких ці правила закріплюють у форматі ігор, завдань і вправ. У разі відсутності «антибулінгових» правил поведінки в школі, деякі діти виробляють власні «булінгові правила», тобто починають когось цькувати.

Слід зауважити, що в Україні превентивні заходи стосовно протидії булінгу обмежуються переважно проведенням лекцій, флешмобів і постфактум складанням адміністративних матеріалів. Натомість в інших країнах не лише держава захищає дітей, а й діти намагаються убезпечити себе та інших від протиправних посягань з боку однолітків. Наприклад, у США підлітки створили мобільний додаток «Посидь із нами», мета якого – знайти однокласників для проведення дозвілля. В Австрії постійні скарги щодо учня-булера часто призводять навіть до виключення його зі школи з наданням негативної характеристики.

Наукова новизна

До роботи з профілактики та подолання такого негативного явища як булінг має бути залучено всіх учасників навчально-виховного

процесу – учнів, батьків, адміністрацію освітнього закладу, педагогів. Важливою є участь у профілактиці шкільного булінгу працівників Національної поліції, які спеціалізуються на роботі з дітьми-правопорушниками. Бесіди щодо запобігання булінгу можна здійснювати під час виховної години або на перервах. Вплив буде стійким, якщо обговорення теми стане продовженням шкільного буденного життя. Однак чіткий графік бесід теж є необхідний, оскільки систематичність їх проведення гарантує, що тема насильства серед учнів не залишиться поза увагою. Короткі, але часті розмови значно ефективніші. Дітям із вираженою агресивністю не слід доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми, адже це може спровокувати вияви жорстокості. У так званих агресорів необхідно формувати вміння аналізувати свої почуття й почуття інших людей, а також учити ставитися з розумінням до індивідуальних відмінностей, виробляти навички розв'язувати міжособистісні проблеми цивілізованим шляхом.

Важливими аспектами дослідницької роботи є роль свідків цькування; роль дорослих; розроблення адекватних технологій допомоги учасникам. Також правники, психологи та педагоги, які спеціалізуються на протидії цькуванню, рекомендують батькам разом організувати класні години й інші заходи, залучати вчителів до перегляду тематичних фільмів, проведення бесід, визначати загальні правила поведінки в класі.

Висновки

З огляду на те, що в сучасних умовах розвитку країни існує тенденція до зростання рівня агресії та конфліктів як у суспільстві, так і серед підлітків, питання впровадження в освітній простір відновних практик, зокрема медіації для вирішення конфліктів, набуває надзвичайної актуальності. Їх популяризації та підвищенню обізнаності широкого кола громадян щодо основних принципів, завдань, особливостей, можливостей і переваг застосування процедури медіації для конструктивного вирішення конфліктів за принципом «перемога – перемога» сприяють інтерактивні форми та методи просвітницької роботи.

Аналіз проблеми булінгу як однієї з форм насильства, різноспрямованих його досліджень дають змогу констатувати, що цей феномен вкрай негативно позначається на психічному розвитку школярів, їхній емоційній сфері, соціальних контактах, сприяє деформації індивідуальної та групової правосвідомості. Поширеність агресивних виявів і цькування школярів підтверджує актуальність наукового підходу до визначення способів профілактики та корекції булінгу, подальшого вдосконалення законодавства у сфері насильства, впровадження в освітньо-виховних закладах сучасних результативних програм із профілактики булінгу на підставі чинних й апробованих у різних країнах світу, урахуваючи національну специфіку.

REFERENCES

- Arora, T., & Thompson, D. (1990). Defining bullying for a secondary school. *Education and Child Psychology*, 4, 110-120.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Buhtiarov, I., & Rubtsov, M. (2014). Mobbing i bullying kak professional'nyj stress-faktor [Mobbing i bullying kak professional'nyj stress-faktor]. *Bezopasnost v tekhnosfere, Safety in the technosphere*, 6(3), 37-42. doi: doi.org/10.12737/6637 [in Russian].
- Lalak, N.V., & Peniak, V. (2019). Shkilnyi bulinh yak aktualna pedahohichna problema sohodennia [School bullying as an actual pedagogical problem of today]. *Osvita i nauka, Education and Science*, 1(26), 132-136. doi: 10.31339/2617-0833-2019-1(26)-132-136 [in Ukrainian].
- Lane, D.A. (1990). *Bullying: an integrated approach*. Exeter University.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden; MA: Blackwell Publishing.
- Olweus, D. (1997). Bullyvictim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*, 4(12), 495-510. doi: https://doi.org/10.1007/BF_03172807.
- Orlov, O.Iu. (2000). Psikhologicheskoe nasilie v seme - opredelenie, aspekty, osnovnye napravleniia okazaniia psikhologicheskoy pomoshchi [Psychological violence in the family - definition, aspects, the main directions of the provision of psychological assistance]. *Psikholog v detskom sadu, Psychologist in kindergarden*, 2-3, 182-187 [in Russian].
- Orzhekhovska, V.M. (1996). *Profilaktyka pravoporushen sered nepovnoletnikh [Prevention of juvenile delinquency]*. Kyiv: Vi-An [in Ukrainian].
- Osadchaia, A.V., & Makarova, E.A. (2018). Kiber-bullying kak raznovidnost shkolnykh izdevatelstv i koping-strategii dlia ego preodoleniia [Cyber bullying as a form of school bullying and coping strategies to overcome it]. *Sovremennye issledovaniia sotsialnykh problem, Modern studies of social problems*, 8(9), 88-104. doi: 10.12731/2218-7405-2018-8-88-104 [in Russian].
- Palatnyi, I.A. (2012). Vplyv turystsko-kraieznavchoi roboty na vykhovne i osvittie znachennia v dukhovnomu rozvytku uchnivskoi ta studentskoi molodi [Influence of tourism and local lore on the educational and educational

- importance in the spiritual development of students and students]. *Turyzm i kraieznavstvo, Tourism and Local History*, 290-294 [in Ukrainian].
- Plutytska, K.M. (2017). Pidkhody do rozuminnia bulinhu yak formy shkilnoho nasylstva [Approaches to understanding bullying as a form of school violence]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universitetu, Scientific Bulletin of the International Humanities University*, 29(2), 78-80 [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia Derzhavnoi sotsialnoi prohramy "Natsionalnyi plan dii shchodo realizatsii Konventsii OON pro prava dytyny" na period do 2021 roku: vid 30 trav. 2018 r. No. 453 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the National Social Program "National Action Plan for the Implementation of the UN Convention on the Rights of the Child" for the period up to 2021" from May 30, 2018, No. 453]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018> [in Ukrainian].
- Pylypenko, V. (2004). Pidlitkova ahresiia u konteksti suchasnoi sotsiokulturnoi sytuatsii [Adolescent aggression in the context of the current socio-cultural situation]. *Sotsiologia: teoriia, metody, marketynh, Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 2-24 [in Ukrainian].
- Soloviova, O.D., & Dubrovskaya, Ye.V. (2016). *Orhanizatsiia roboty z rozv'iazannia problemy nasylstva v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi [Organizing work to address the issue of violence in a comprehensive school]*. Kyiv: Zhinochy konsortsiium [in Ukrainian].
- Sydorchuk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bullying as a topical socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universitetu imeni Lesi Ukrainky, Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*, 1, 169-173 [in Ukrainian].
- Tsypin, A.A. (2017). Bullying kak psikhotravmaticheskii faktor shkolnoy vospitatelnoy sredy [Bullying as a psychotraumatic factor of the school educational environment]. *Prikladnaia psikhologija i pedagogika, Applied Psychology and Pedagogy*, 4(3), 18-28. doi: doi.org/10.12737/article_5c082a0b790897.46765010 [in Russian].
- Vorontsova, T., & Ponomarenko, V. (2016). *Vchymosia zhyty razom [Learning to live together]*. Kyiv: Alaton [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro osvitu": vid 5 veres. 2017 r. No. 2145-VIII [Law of Ukraine "About education" from September 5, 2017, No. 2145-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro vnesenia zmin do deiakikh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydyi bulinhu (tskuvanniu)": vid 18 hrud. 2018 r. No. 2657-VIII [Law of Ukraine "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Countering Bullying" from December 18, 2018, No. 2657-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Arora T., Thompson D. Defining bullying for a secondary school. *Education and Child Psychology*. 1990. No. 4. P. 110–120.
- Bandura A. Social learning theory. *Englewood Cliffs*. NJ : Prentice-Hall, 1977. 466 p.
- Бухтияров И., Рубцов М. Моббинг и буллинг как профессиональный стресс-фактор. *Безопасность в техносфере*. 2014. № 6. Вып. 3. С. 37–42. doi: doi.org/10.12737/6637.
- Лалак Н. В., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодні. *Освіта і наука*. 2019. Вип. 1 (26). С. 132–136. doi: 10.31339/2617-0833-2019-1(26)-132-136.
- Lane D. A. Bullying: an integrated approach : Conference Paper. Exeter University, 1990, 212 p.
- Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. Malden ; MA : Blackwell Publishing, 1993. 140 p.
- Olweus D. Bullyvictim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. 1997. No. 4. Vol. 12. P. 495–510. doi: https://doi.org/10.1007/BF_03172807.
- Орлов О. Ю. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи. *Психолог в детском саду*. 2000. № 2–3. С. 182–187.
- Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ : Ві-Ан, 1996. 348 с.
- Осадчая А. В., Макарова Е. А. Кибер-буллинг как разновидность школьных издевательств и копинг-стратегии для его преодоления. *Современные исследования социальных проблем*. 2018. № 8. Т. 9. С. 88–104. doi: 10.12731/2218-7405-2018-8-88-104.
- Палатний І. А. Вплив туристсько-краєзнавчої роботи на виховне й освітнє значення в духовному розвитку учнівської та студентської молоді. *Туризм і краєзнавство*. 2012. С. 290–294.
- Плутецька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 29. Т. 2. С. 78–80.
- Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2018 р. № 453. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018>.
- Пилипенко В. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 2–24.
- Соловйова О. Д., Дубровська Є. В. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі. Київ : Жіночий консорціум, 2016. 67 с.

- Сидорчук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1. С. 169–173. (Серія «Педагогічні науки»).
- Цыпин А. А. Буллинг как психотравматический фактор школьной воспитательной среды. *Прикладная психология и педагогика*. 2017. № 4. Вып. 3. С. 18–28. doi: doi.org/10.12737/article_5c082a0b790897.46765010.
- Воронцова Т., Пономаренко В. Вчимся жити разом : практикум. Київ : Алатон, 2016. 307 с.
- Про освіту : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18 груд. 2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

Стаття надійшла до редколегії 28.08.2019

Sudenko Yu. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7188-5342>

Actual Juridical-Psychological Problems of Response on School Bullying

*The purpose of the article is to analyze the problem of school bullying - a form of violence in the child environment. The factors and determinants that give rise to this phenomenon are considered. The comparative analysis of education and educational measures of counteraction to bullying in the United States of America, the countries of Western Europe and Ukraine is carried out. The perspective legal and psychological ways of optimization of prevention of school violence are outlined. **Methodology.** The methodological basis of the study is the dialectical method of scientific cognition, which allows us to consider the conditions and factors of school bullying in their relationship and interplay. On the basis of the comparative method, a comparison of the organization of counteraction of bullying in educational institutions of different countries of the world and Ukraine is made. The system-structural method contributed to the identification of causes and phenomena of school violence, their connection with contemporary social conditions. The structural-logical method is applied to outline the main directions of improvement and optimization of measures of counteraction and prevention of bullying behavior in educational establishments of Ukraine. The **scientific novelty** of the publication is the implementation of the first legal and psychological analysis of the features of bullying, outlining the prospects for the study of individual and collective responsibility for the commission of school violence, spheres of introduction of the modern world experience in counteracting bullying. **Conclusions.** Despite the unfavorable tendencies of the increase of cases of bullying in the school environment of Ukraine, the problems of its genesis, the identification of normative-legal, social and individual-psychological factors is not given due attention. Perspective directions of prevention of school violence and its forms - bullying and cyber-bullying should include specifying legal responsibility by amending the legislation of Ukraine, forming a list of effective preventive measures taking into account the legal and psychological practice of working with children.*

Keywords: bullying; school violence; victim psychology; legal responsibility; violence prevention; cyber-bullying; rehabilitation procedures.

Дідух М. М. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2331-4603>

Проблеми й основні напрями адаптації студентів до умов навчання в закладах вищої освіти

У статті розглянуто особливості адаптації студентської молоді до умов освітнього середовища закладів вищої освіти. Визначено, що протягом навчання в студентів закладаються основи професіоналізму, формується потреба й готовність до безперервної самоосвіти в умовах, що змінюються. Значною мірою це визначається успішністю адаптаційних процесів, які слід урахувати в освітньому процесі. Таким чином, метою нашого дослідження є визначення особливостей адаптації студентів до умов освітнього середовища закладів вищої освіти. **Методологічну основу** статті становлять загальні психологічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності, теоретичні положення про сутність і закономірність психічного розвитку особистості, її соціально-психологічної адаптації, принцип системного підходу, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Встановлено, що проблеми, пов'язані із засвоєнням знань на першому курсі, можна пояснити не низьким рівнем підготовки в школі, а несформованістю таких рис особистості, як готовність до навчання, здатність учитися самостійно, контролювати й оцінювати себе, знати власні особливості пізнавальної діяльності; невмінням правильно розподіляти свій час для самостійної підготовки. Успішність процесу адаптації залежить від психологічних властивостей особистості та рівня її розвитку, що визначається оптимальним рівнем особистісної регуляції діяльності й поведінки. Критеріями адаптованості слід вважати інтеграцію студента в освітнє середовище, визначення власного місця в соціальній і професійній структурі, загальний рівень здоров'я, здатність розвиватися відповідно до власного потенціалу життєдіяльності, суб'єктивне почуття самоповаги. **Наукова новизна** дослідження полягає у визначенні труднощів у навчальній діяльності студентів-психологів першого курсу, що заважали їхній успішній адаптації. На підставі узагальнення отриманих даних визначено, що основними сферами, у яких виявляються найвагоміші проблеми з пристосуванням, є такі: освітній процес, побут, позанавчальна діяльність, комунікативні проблеми в студентській групі. Завдяки методам анкетування та бесіди було встановлено найтиповіші ситуації, що так чи інакше сприяють порушенню адаптаційних можливостей. **Висновки.** Отже, оптимізація процесу адаптації до навчання у закладах вищої освіти повинна передбачати розуміння викладачами, кураторами та керівництвом освітнього закладу змісту, динаміки та особливостей адаптації студентів. Тому організація освітнього процесу, з урахуванням закономірностей адаптації студентів до різних видів діяльності та умов їх життя, є першочерговим завданням вищої школи.

Ключові слова: адаптація; адаптаційний процес; пристосування; порушення адаптації; навчальна діяльність; студент.

Вступ

Професіоналізація особистості студентів у системі вищої освіти передбачена Законом України «Про вищу освіту» та розповсюджується на всі пізнавальні процеси, формування здатності до самостійного вироблення засобів досягнення поставлених професійних цілей, передумовою яких є наявність механізмів планування та програмування власної діяльності.

Основні завдання вищої школи спрямовані на стимулювання пізнавальної та особистісної активності студентів у навчально-виховному процесі. У зв'язку з цим першочергового значення набуває дослідження наявності в них відповідних задатків, які є передумовою успішності навчання та складають систему психологічної готовності першокурсників до навчально-професійної діяльності, а також пов'язаних з цим труднощів.

Навчання у закладі вищої освіти (далі – ЗВО), відповідно до Болонської конвенції,

характеризується переходом на нові моделі навчання, суттєвою зміною навчальних планів та критеріїв оцінювання знань, впровадженням нових педагогічних технологій і стандартів освіти. Як за формою, так і за змістом навчання у вищій школі стає складнішим. Тому важливим параметром психологічної готовності студентів до навчання є показник його адаптованості у вищому навчальному закладі.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення особливостей адаптації майбутніх спеціалістів до навчання у ЗВО. Для досягнення поставленої мети необхідно було виконати такі завдання: дослідити теоретичні підходи до проблеми адаптації студентів ЗВО, визначити головний зміст поняття «адаптація студентів до навчання», дослідити головні труднощі, що впливають на успішність протікання процесу адаптації.

Виклад основного матеріалу

У психолого-педагогічній літературі існують різні підходи до розкриття змісту поняття «адаптація». Одні автори визначають адаптацію як процес, результат «приспособлення», а інші – як «взаємодію» людини з людиною (певним колективом, групою), чи як «взаємодію» людини та середовища.

Поняття «адаптація» має такі значення:

– властивість формування в організмі зв'язку з навколишнім середовищем або пристосувальна функція (П. К. Анохін, В. М. Блейхер, Т. Г. Дичев, В. П. Казначеев, В. Крик, Є. К. Тарасов, Т. І. Фролова);

– пристосування органа, організму, особистості або групи до змінених зовнішніх умов (В. П. Зінченко, М. І. Конюхов, Б. Г. Мещеряков, К. К. Платонов);

– сукупність адаптаційних реакцій організму, що мають загальний захисний характер (В. І. Берзін, Г. Сельє);

– як процес активного пристосування та вольової регуляції засвоєних норм та цінностей, так і готовність до використання різноманітних ресурсів (інформаційних, комунікативних, організаційних тощо), які допомагають професійному та особистісному становленню (Nalchadznian, 1985).

Завдяки проведеному аналізу проблеми адаптації студентів до умов освітнього середовища ЗВО отримано можливість виокремити декілька напрямів досліджень, а саме: узагальнення досвіду роботи колективів з проблеми адаптації до нових умов навчальної діяльності (Б. Брудний, Л. Вяткін, Н. Ісаєва, В. Казміренко, Л. Космогорова, Т. Леонтьєва, В. Слободчиков, Т. Шишигіна, Ж. Філіпова та ін.); труднощі початкового етапу навчання та чинників, що впливають на адаптивний процес (А. Андреева, С. Гапонова, Л. Гаценко, Ю. Кустов, А. Леонтьєв, А. Рувинський, Р. Шевченко); вивчення адаптації студентів на початкових етапах навчання у ЗВО (Т. Алексеєва, Ю. Бохонкова, Н. Герасимова, В. Демченко, О. Кузнєцова, Л. Литвинова, В. Скрипник, І. Соколова); педагогічні аспекти адаптації студентів (С. Гура, В. Сорочинська, В. Штифурак). Науковці визначають адаптацію як процес опанування професійною діяльністю з найменшими затратами часу і сил, налаштованість на виконання професійних обов'язків, чутливість до колективних цілей, здатність до входження в систему професійних, соціальних і міжособистісних взаємин. Л. Гришанов та В. Цуркан (Hryshanov, & Tsurkan, 1990) зазначають, що процес адаптації відбувається упродовж усього життя особистості. Здатність до адаптації визначає здатність до подолання різних перешкод у пошуку власного місця у життєвому просторі. Це є

вирішальним фактором успішного розвитку молоді людини (Hladysh, 2019).

Розглядаючи визначення поняття «адаптація до навчання у ЗВО», слід виокремити наступні підходи до його розуміння:

– комплексний, динамічний процес, обумовлений взаємодією суб'єктивних й об'єктивних соціально-психологічних, психічних, психофізіологічних та фізіологічних чинників (Vorozhbyt, 2013);

– складне багатогранне приєднання студентів до нової системи вимог і контролю, нового колективу, а для деяких – і нового середовища (Andreeva, 1972; Slobodchikov, 2008);

– пристосування індивіда до групи, всього студентського колективу, прийняття нормативно-правових вимог перебування у ЗВО, осмислене прийняття норм моралі та культури й адаптація до проживання у гуртожитку (Vitkovskaia, & Trotsuk, 2011).

Слід зазначити, що автори виокремлюють так звану біологічну адаптацію, що передбачає адаптацію до нових умов (кліматичних, побутових, санітарних), режиму праці та сну, фізичних та нервових навантажень; режиму та якості харчування.

Як зазначає В. Казміренко (Kazmirenko, 2004), соціально-психологічна адаптація студентів у середовищі ЗВО складається з:

1) *професійно-фахової* адаптації, що зумовлює пристосування до змісту, умов та самостійної організації навчальної діяльності, формування навичок та спрямувань у навчальній і науковій роботі;

2) *активного чи пасивного пристосування* особистості до оточення, побудова стосунків і взаємин у студентських групах, формування стилю особистісної поведінки;

3) *соціально-фахову адаптацію* як прийняття суспільних вимог до майбутньої професійної діяльності.

Наукова новизна

Адаптація до умов навчання у ЗВО пов'язана, перш за все, з різкою зміною соціального стану особистості. Важливу роль у цьому процесі відіграє період переходу від шкільного навчання до студентського.

Як відомо, час навчання у закладах вищої освіти збігається з першим періодом зрілості, тому характеризується складністю становлення у молоді особистісних рис. У цьому віці підвищується значущість таких феноменів, як життєві цілі, спосіб життя, зобов'язання, кохання, вірність тощо. Спостерігається зміцнення свідомих мотивів поведінки, зміцнюються такі якості, як цілеспрямованість, самостійність,

ініціативність, рішучість. Важливу роль у процесі адаптації відіграє період переходу від шкільного навчання до студентського. У цей період відбувається різка зміна соціального стану. На початку навчання студенти стикаються з низкою труднощів: завищені вимоги до розумової працездатності; різноманітність інформації, яку необхідно засвоїти; високий рівень відповідальності; стресові ситуації, пов'язані зі складанням заліків, іспитів; порушення режиму дня; дефіцит часу. Діапазон наслідків, які ми можемо спостерігати в результаті дії цих стресогенних чинників, різноманітний – від порушення психічної та соціальної адаптації до формування невротичних розладів.

Досліджуючи труднощі, які стають перепонами на новому етапі життя студентів, Ю. О. Бохонкова (Bokhonkova, 2005) зазначає такі:

- переживання, пов'язані з перехідним періодом: від шкільного до дорослого життя;
- невизначеність мотивації вибору професії;
- неготовність до самостійного життя, налагодження побуту (особливо для нерезидентів);
- психологічна неготовність до відповідальності за себе, свої вчинки, прийняття рішень;
- невміння регулювати час, відведений на навчання і відпочинок;
- відсутність навичок самоконтролю, саморегуляції поведінки та діяльності;
- несформованість мотивації навчання в обраній професії.

Визначають два види адаптації: професійну та адаптацію до ЗВО як до системи отримання знань і розвитку здібностей. Отримання вищої освіти – це не лише набуття знань зі спеціальності, а й формування інтересу до навчання як певного виду діяльності, правильної організації навчального процесу та відповідних навичок самостійної роботи, що передбачає самостійний пошук і засвоєння студентом нової інформації, організацію діяльності, спрямованої на саморозвиток. Це сприяє чіткій організації самостійної роботи студентів, яка є необхідною умовою успішного навчання.

Якщо процес адаптації не відбувається своєчасно, то розвиток незадоволення навчання у ЗВО та порушення психічних функцій зростає невпинно, що значно погіршує навчально-професійну діяльність (Круговос, 2017).

Студенти-першокурсники є найбільш вразливою групою з точки зору адаптації (Hartmash, & Kotsur, 2009). Нова, незнайома ситуація, до якої потрапляє студент з початком навчання у ЗВО, є для студента потенційно загрозливою з соціально-психологічної точки зору. Слід зазначити, що адаптація студентів-першо-

курсників в умовах нової системи освіти у вищих навчальних закладах не завжди проходить успішно.

У сучасній літературі зазначено, що адаптація до навчального процесу має декілька етапів:

- фізіологічна адаптація до навчального процесу (триває до двох тижнів);
- психологічна адаптація (триває до двох місяців);
- соціально-психологічна (триває до трьох років) (Hryshanov, Tsurkan, 1999).

У дослідженні особливостей адаптації студентів до навчального процесу С. Самігін зазначає, що вона закінчується наприкінці другого або на початку третього навчального семестру.

Успішність процесу адаптації залежить від психологічних властивостей особистості, рівня її розвитку, що визначається оптимальним рівнем особистісної регуляції діяльності та поведінки. Сформованість операційних механізмів для здійснення певної стратегії навчальної діяльності впливає на успішну адаптацію до умов навчання. Критеріями адаптованості слід вважати інтеграцію особистості, визначення власного місця в соціальній і професійній структурі, загальний рівень здоров'я, здатність розвиватися відповідно до власного потенціалу життєдіяльності та суб'єктивного почуття самоповаги (Кокун, 2004).

Важливою особливістю зарахування до ЗВО є врахування даних лише щодо рівня успішності навчання абітурієнта. Поза увагою залишається інформація щодо особливостей особистості абітурієнта, його інтересів, мотивів вступу до ЗВО, вибору спеціальності. Знання індивідуальних особливостей студента, на підставі яких будується система залучення його до нових видів діяльності та нового кола спілкування, дають можливість зробити процес адаптації психологічно комфортним.

Слід зауважити, що особливістю адаптації студента до навчального закладу є її відповідність нормам і правилам закладу. До того ж кожен новачок по-своєму виявляє власну позицію, погоджуючись з усталеними принципами в колективі, або намагаючись нав'язати свою думку. З появою власних уявлень кожна людина починає формувати вимоги з приводу поліпшення умов навчання. Поступово вибудовуються стосунки між колективом та викладачами.

Отже, зміст процесу адаптації першокурсників до умов навчання можна визначити як:

- 1) пристосування до нового колективу, його традицій;
- 2) засвоєння нових норм навчальної діяльності, оцінок, способів самостійної роботи;

3) формування нового ставлення до професії;

4) пристосування до нових умов побуту;

5) пристосування до нових форм використання вільного часу (Fen, 1999).

Як було зазначено вище, студенти молодших курсів є найбільш вразливою категорією з точки зору адаптації. У своєму дослідженні А. Алеєва (Aleeva, 2000) та Т. Каткова (Katkova, 1999) пояснюють, що, в першу чергу, це пов'язано з незвично високими вимогами до розумової працездатності, а також високим рівнем відповідальності за власні дії, різноплановістю одержаної інформації. Значне зростання обсягів нової та різнопланової інформації, стресові ситуації, пов'язані із сесією, адаптація до студентського «дорослого» колективу, порушення режиму життя, дефіцит часу – все це призводить до підвищення напруження адаптаційно-компенсаторних механізмів. Наявність перелічених факторів значно впливає на рівень здоров'я молодого організму.

В. Агарков та В.Северін (Aharkov et al., 2001) зазначають, що вже під час вступу на 1-й курс, хронічні захворювання виявляються у 30,8 % абітурієнтів, а в частини першокурсників виявляється по два і більше захворювання. Спостерігається тенденція до зниження рівня фізичного здоров'я в процесі навчання, причому, більш істотно в осіб чоловічої статі. Засвоєння навчальних дисциплін більшістю студентів реалізується через значну зміну показників фізіологічних функцій, аж до розвитку нозологічної патології.

Першочергового значення у зв'язку з цим набуває дослідження особливостей адаптації студентів-першокурсників та чинників дезадаптаційної поведінки.

У межах науково-дослідної роботи було проведено анкетування щодо виявлення труднощів у навчальній діяльності студентів-психологів першого курсу НАВС, що заважали їхній успішній адаптації.

Розроблена нами анкета містила питання, які передбачали не лише самооцінні твердження студентів щодо стану їхньої адаптованості та чинників, що впливають на перебіг цього процесу, але й ставлення до організації навчального процесу, яке планувало успішне пристосування студентів до умов навчання. Питання анкети були сформульовані в простій та переважно відкритій формі, яка передбачала вільне висловлення студентів та надавала анкеті переваг нестандартизованого самозвіту. З метою отримання необхідних даних, було використано метод бесіди. Цей метод дозволяв за допомогою вербальної комунікації отримати від опитуваних інформацію психологічного характеру. Завдяки індивідуальним бесідам було уточнено зміст та значення певних відповідей.

Аналіз результатів дослідження надав можливість отримати такі дані.

У процесі узагальнення отриманих результатів анкетування було виявлено основні сфери, у яких виявляються найбільші проблеми з адаптацією. Умовно вони були поділені на чотири групи: навчальний процес, побут, позанавчальна діяльність, комунікативні проблеми у студентській групі (рис.1).

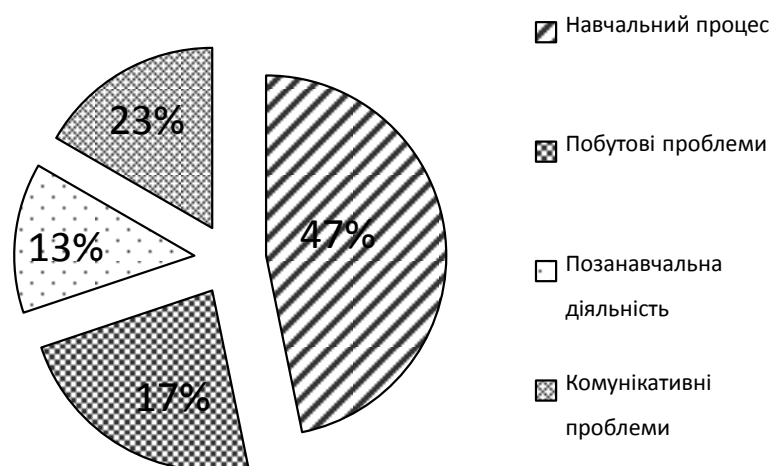

Рис. 1. Сфери вияву адаптаційних проблем

Відповідно до рис. 1, найбільші проблеми з адаптацією студенти визначили у сфері «навчальний процес» (47%). Під час індивідуальних бесід було визначено, що до перелічених вище стресових ситуацій, пов'язаних з навчальною діяльністю, належать: невміння орієнтуватися в розкладі (його електронному вигляді), аудиторіях, каталозі бібліотеки; невміння конспектувати лекції та аналізувати інформацію значного обсягу; проблеми з чіткістю викладення власних думок; відсутність навичок роботи з підручниками та першоджерелами; низький рівень підготовки, отриманої в шкільні роки; невміння самостійно опрацьовувати навчальний матеріал; невпевненість у собі під час виступу на заняттях; негативні оцінки й розчарування у зв'язку з цим; стурбованість та страх перед здачею сесії.

Значний відсоток осіб визначили комунікативну сферу як ту, що характеризується певними труднощами (23%). У процесі входження студентів у нову спеціальність, у групі першокурсників створюється не лише система взаємостосунків, але й мікрогрупи, які впливають на особливості розвитку всієї групи. Тому кожен має можливість брати участь у встановленні правил і норм поведінки, формуванні характеристики певної групи. Саме можливість брати участь у цьому процесі визначили як одну із провідних проблем. Окрім цього, для деяких студентів виявилось складно проявляти себе, як члена колективу, завойовувати авторитет і повагу одногрупників. Виникають складнощі в пошуці односторонніх серед членів своєї групи, умінні встановлювати та розвивати позитивні підтримуючі взаємостосунки, надавати й отримувати емоційну підтримку.

У третю групу було виокремлено сферу, пов'язану з побутом (17%). Сюди слід зарахувати проблеми, пов'язані із забезпеченням житлом (для осіб, що прибули на навчання з інших міст); умовами проживання в гуртожитку; несамотійністю щодо реалізації різного роду побутових питань (готування їжі, прибирання тощо); незбалансованістю під час поєднання навчання та відпочинку; труднощами з харчуванням; невмінням планувати свій бюджет; особливостями самостійного життя у відриві від родини загалом.

Четверта група передбачала проблеми, що виникають у позанавчальній діяльності (13%). Насамперед це пов'язано з недостатністю часу на спілкування з друзями та відпочинок; переважанням з самостійним опрацюванням матеріалу і, як наслідок, неможливістю відвідування різного роду гуртків та секцій; відсутністю інформації щодо наявності та можливості відвідування в позанавчальний час юридичних клінік (з метою засвоєння практичних професійних знань), гуртків художньої самодіяльності НАВС (танцюристів, співаків-аматорів, членів команди КВК) та спортивних секцій; проблеми, пов'язані із пошуком джерела додаткового фінансового забезпечення (підробітків під час навчання в академії).

Слід зазначити, що студенти визначили фактори, які ускладнюють процес адаптації: хвороба членів сім'ї, конфлікти з друзями та одногрупниками, переїзд, зміна фінансового стану, взаємостосунки з протилежною статтю.

Досліджуючи причини, що викликають проблеми з адаптацією в навчальній діяльності, студентами були визначені найбільш типові ситуації, що так чи інакше сприяють порушенню адаптаційних можливостей особистості (рис. 2).

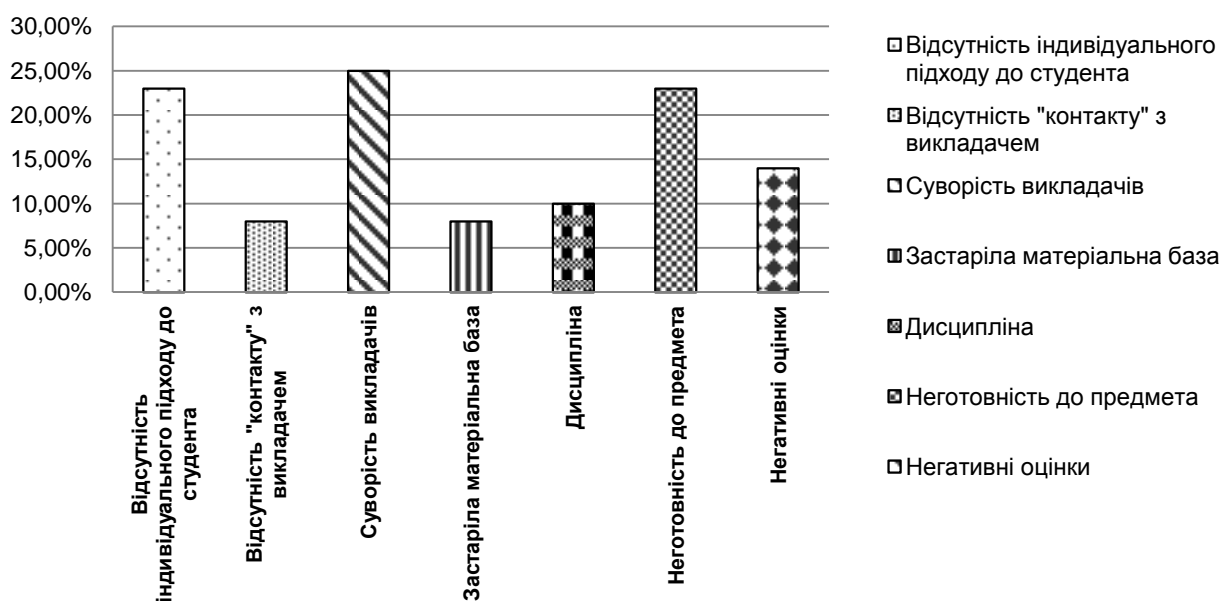

Рис. 2. Ситуації, які сприяють порушенню адаптації до навчальної діяльності

Серед найпопулярніших пропозицій щодо покращення освітнього процесу й відпочинку прозвучали такі:

- зменшення кількості екзаменів та заліків, що виносяться на сесію;
- зменшення обсягу навчального навантаження;
- забезпечення бібліотеки необхідними підручниками;
- здобуття професійних навичок у позанавчальний час шляхом організації брейн-рингів, квестів та різного роду змагань;
- збільшення кількості цікавих для студентів предметів у навчальній програмі;
- зменшення кількості самостійної роботи;
- сумісна організація дозвілля з викладачем та куратором, шляхом відвідування музеїв, виставок, театрів, а також організація екскурсій;
- перенесення початку першої пари на пів години пізніше.

Одним з найголовніших було висловлено побажання, щоб кожен викладач заходив до аудиторії з гарним настроєм та усмішкою на вустах.

Висновки

Профілактичну роботу щодо попередження дезадаптивних форм поведінки до умов навчання слід починати з жовтня місяця, оскільки у вересні студенти 1 курсу перебувають у стані ейфорії, проблеми не усвідомлюються та вважаються несерйозними. Часто першокурсники замислюються над ними лише після першої чи другої сесії, що призводить до реалізації помилковості їх очікувань.

До адаптаційних проблем першокурсників належать:

- хибні, неадекватні очікування;
- невизначеність життєвих планів і цілей;
- невизначеність власної стратегії навчання;
- зовнішня мотивація навчання («для батьків», «щоб отримати диплом»);
- необізнаність із поведінковими нормами та стандартами студентського середовища.

З метою попередження адаптаційних проблем слід здійснювати такі завдання:

1) завдання інформування – про умови проживання, навчальні предмети, науково-педагогічний склад, студентські організації, спортивні гуртки, гуртки студентської самодіяльності, психологічну службу ЗВО;

2) комунікативні задачі – сформувати колектив, налагодити спілкування у групі, налагодити стосунки між студентами та викладачами, кураторами, керівним складом академії;

3) навчальні задачі – допомога в оволодінні навчальними навичками, планування часу, самоорганізація тощо (Ocheretniuk, Lysenko, Palamarchuk, Zakalata, & Kernychnyi, 2018).

Також значний вплив на успішність процесу соціально-психологічної адаптації чинить допомога та підтримка студентів-першокурсників зі сторони дорослих – кураторів, педагогів, психологів. Вони мають створити такі умови, за яких буде відбуватися не лише адаптація студентів до нових умов навчання, а й формування готовності у кожного студента максимального розкриття власних здібностей.

Таким чином, повинна здійснюватися доволі значна робота, спрямована на розширення системи психологічних заходів з метою полегшення адаптації студентів до процесу навчання у ЗВО (Vasylenko, 2010).

Отже, адаптацію студентів до умов навчання у ЗВО слід розглядати як процес і результат встановлення взаємної відповідності між потребами особистості студента та вимогами навчання. Цей процес характеризується складністю, різнобічністю та динамічністю. Показниками адаптації є такі чинники: на рівні групи – входження до групи, прийняття певного соціального статусу, прийняття правил групи, інституту, академії; на рівні академії – знання інфраструктури групи (корпусів, гуртожитку, бібліотеки тощо), знання керівництва кафедр, інституту й академії. Успішність даного процесу неможлива без врахування індивідуальних особливостей особистості студента.

REFERENCES

- Aharkov, V.I., Shvydkyi, O.V., & Severyn, H.K. (et al.). (2001). *Formuvannia, otsinka ta korektsiia sposobu zhyttia studentiv [Formation, assessment and correction of students' lifestyles]*. Donetsk: DDMU [in Ukrainian].
- Aleeva, A.Ia. (2000). *Metodika adaptatsii inostrannykh studentov k uchebno-informatsionnoi srede vuza posredstvom informatsionnykh tekhnologiy [Methods of adaptation of foreign students to the educational and information environment of the university through information technology]*. *Candidate's thesis*. Tambov [in Russian].
- Andreeva, D.A. (1972). *Problemy adaptatsii studentov [Student adaptation problems]*. *Molodezn i obrazovanie, Youth and education, XI-XII, 25-27* [in Russian].

- Bokhonkova, Yu.O. (2005). Mozhyvosti korektsii osobystisnykh chynnykiv sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii [Possibilities of correction of personal factors of social and psychological adaptation]. *Sotsialna psykholohiia, Social Psychology*, 2(10), 43-58 [in Ukrainian].
- Fen, O. (1999). Diahnostyka psykholohichnykh problem pershokursnykiv [Diagnosis of psychological problems of freshmen]. *Psykholohichna adaptatsiia studentiv pershoho kursu do umov navchannia u vyshchomu zakladi osvity, Psychological adaptation of first-year students to the conditions of study in a higher education institution*, 28-37 [in Ukrainian].
- Harmash, L., & Kotsur, N. (2009). Shliakhy optymizatsii intelektualnogo potentsialu studentiv-pershokursnykiv pry adaptatsii do navchalnogo protsesu v VNZ [Ways to optimize the intellectual potential of first-year students in adapting to the educational process in universities]. *Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia navchannia. Medychna psykholohiia, Actual problems of psychology. Psychology of training. Medical Psychology*, 13(10) [in Ukrainian].
- Hladysh, M.O. (2019). Naukovi pidkhody do problemy adaptatsii studentiv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh zakladu vyshchoi osvity [Scientific approaches to the problem of adaptation of students with special educational needs in the conditions of higher education institution]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, Pedagogy of formation of creative personality in higher and secondary schools*, 63(2), 55-58. doi: 10.32840/1992-5786.2019.63-2.11 [in Ukrainian].
- Hryshanov, L.K., & Tsurkan, V.D. (1990). Sotsiologicheskie problemy adaptatsii studentov mladshykh kursov [Sociological problems of adaptation of junior students]. *Psykholoho-pedagogicheskie aspekty adaptatsii studentov k uchebnomu protsessu v vuze, Psychological and pedagogical aspects of students' adaptation to the educational process at the university: Proceedings of the Scientific words*. (pp. 3-17). Kishinev [in Russian].
- Ivaniuk, I.Ya. *Problemy adaptatsii studentiv [Problems of student adaptation]*. Retrieved from <http://www.confcontact.com/2007nov/ivanyuk.php> [in Ukrainian].
- Katkova, T.I. (1999). Sotsialno-professionalnaia adaptatsiia studentov ekonomicheskogo vuza [Social and professional adaptation of students of an economic university]. *Candidate's thesis*. Zaporozhne [in Russian].
- Kazmirenko, V.P. (2004). Prohrama doslidzhenia psykosotsialnykh chynnykiv adaptatsii molodoi liudyny do navchannia u VNZ ta maibutnoi profesii [The program of research of psychosocial factors of young person's adaptation to university education and future profession]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota, Practical Psychology and Social Work*, 6, 76-78 [in Ukrainian].
- Kokun, O.M. (2004). *Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhoфизиологичний аспект забезпечення діяльності [Optimization of human adaptive capacity: psychophysiological aspect of activity support]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
- Kryvonos, O.B. (2017). Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi adaptatsii studentiv [Organization of social and pedagogical adaptation of students]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 7(71), 69-79. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079 [in Ukrainian].
- Nalchadzian, A.A. (1985). *Lichnost. Gruppovaia sotsializatsiia i psikhicheskaia adaptatsiia [Personality. Group socialization and mental adaptation]*. Erevan: Izd-vo AN ArmSSR [in Russian].
- Ocheretniuk, A.O., Lysenko, D.A., Palamarchuk, O.V., Zakalata, T.R., & Kernychnyi, V.V. (2018). Problema adaptatsii studentiv-medykiv pershoho kursu do navchalnogo protsesu [The problem of adaptation of first-year medical students to the educational process]. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnogo medychnoho universytetu, Bulletin of the Vinnitsa National Medical University*, 3(22), 543-547. doi: 10.31393/reports-vnmedical-2018-22(3)-31 [in Ukrainian].
- Slobodchikov, V.I., & Mirzaianova, L.F. (2008). Uprezndaiushchaia adaptatsiia kak osobaia obrazovatelnaia deiatelnost prepodavateley vuza [Proactive adaptation as a special educational activity of university teachers]. *Pedagogika, Pedagogy*, 6, 68-73 [in Russian].
- Spirina, T.P., & Zariuhina, Yu.Ye. (2014). Osoblyvosti adaptatsii studentiv-pershokursnykiv do umov navchannia u vyshchomu navchalnomu zakladi [Features of adaptation of first-year students to the conditions of study in a higher education institution]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu, Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*, 32, 182-184 [in Ukrainian].
- Vasylenko, M.M. (2010). Osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii maibutnykh yurystiv do navchannia u VNZ MVS Ukrainy [Features of socio-psychological adaptation of future lawyers to study at the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu vnutrishnykh sprav, Scientific Bulletin of the Kyiv National University of Internal Affairs*, 4, 195-202 [in Ukrainian].
- Vitkovskaia, M.I., & Trotsuk, I.V. (2011). *Adaptatsiia inostrannykh studentov k usloviam zhnizni i ucheby v Rossii [Adaptation of foreign students to living conditions and study in Russia]*. Retrieved from <http://www.ecsoman/edu.ru> [in Russian].
- Vorozhbyt, S.A. (2013). Osoblyvosti stratehii sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii studentiv pid vplyvom pochuttia doviry [Features of strategies of social and psychological adaptation of students under the influence of feelings of trust]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu, Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, 114, 30-35. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_9 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Формування, оцінка та корекція способу життя студентів : метод. вказівки / [В. І. Агарков, О. В. Швидкий, Г. К. Северин та ін.]. Донецьк : ДДМУ, 2001. 14 с.
- Алеева А. Я. Методика адаптації іноземних студентів к учебно-информационной среде вуза посредством информационных технологий : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Тамбов, 2000. 212 с.
- Андреева Д. А. Проблемы адаптации студентов. *Молодёжь и образование*. 1972. Вып. XI–XII. С. 25–27.
- Бохонкова Ю. О. Можливості корекції особистісних чинників соціально-психологічної адаптації. *Соціальна психологія*. 2005. № 2 (10). С. 43–58.
- Фень О. Діагностика психологічних проблем першокурсників. *Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти*. 1999. С. 28–37.
- Гармаш Л., Коцур Н. Шляхи оптимізації інтелектуального потенціалу студентів-першокурсників при адаптації до навчального процесу в ВНЗ. *Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Медична психологія*. 2009. Вип. 13. Т. 10.
- Гладиш М. О. Наукові підходи до проблеми адаптації студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 63. Т. 2. С. 55–58. doi: 10.32840/1992-5786.2019.63-2.11.
- Гришанов Л. К., Цуркан В. Д. Социологические проблемы адаптации студентов младших курсов. *Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе* : сб. науч. тр. Кишинев, 1990. С. 3–17.
- Іванюк І. Я. Проблеми адаптації студентів. URL: <http://www.confcontact.com/2007nov/ivanyuk.php>
- Каткова Т. И. Социально-профессиональная адаптация студентов экономического вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Запорожье, 1999. 203 с.
- Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодшої людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 6. С. 76–78.
- Коқун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
- Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 7 (71). С. 69–799. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079.
- Налчаджян А. А. Личность. Групповая социализация и психическая адаптация. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1985. 263 с.
- Очеретнюк А. О., Лисенко Д. А., Паламарчук О. В., Закалата Т. Р., Керничний В. В. Проблема адаптації студентів-медиків першого курсу до навчального процесу. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2018. № 3. Т. 22. С. 543–547. doi: 10.31393/reports-vnmedical-2018-22(3)-31.
- Слободчиков В. И., Мирзаянова Л. Ф. Упреждающая адаптация как особая образовательная деятельность преподавателей вуза. *Педагогика*. 2008. № 6. С. 68–73.
- Спіріна Т. П., Зарюгіна Ю. Є. Особливості адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 32. С. 182–184.
- Василенко М. М. Особливості соціально-психологічної адаптації майбутніх юристів до навчання у ВНЗ МВС України. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 195–202.
- Витковская М. И., Троцук И. В. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учёбы в России. 2011. URL: <http://www.ecsoman/edu.ru>.
- Ворожбит С. А. Особливості стратегій соціально-психологічної адаптації студентів під впливом почуття довіри. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2013. Вип. 114. С. 30–35. (Серія «Психологічні науки»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_9.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2019

Didukh M. – Ph.D in Psychology, Senior Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2331-4603>

Problems and Basic Directions of Adaptation of Students to the Conditions of Training in Higher Education Institutions

*The article discusses the features of the adaptation of student youth to the educational environment in universities. It was determined that during the course of training for students, the foundations of professionalism are laid, the need and readiness for continuous self-education in changing conditions are formed, this is largely determined by the success of adaptation processes that should be taken into account in the educational process. Thus, the **purpose** of our study was to determine the features of student's adaptation to the conditions of the university's educational environment. The **methodological basis** of the article was based on general psychological provisions on the essence and development of personality in the process of life, theoretical provisions on the essence and pattern development of the personality and its socio-psychological adaptation, the principle of a systematic approach, which is widely used in modern scientific developments. **Scientific novelty** it has been established that the problems associated with the acquisition of knowledge in the first year can be explained not by poor preparation at school, but a lack of personality traits such as willingness to learn, the ability to learn independently, to control and evaluate oneself, to own one's individual characteristics of cognitive activity, and ability properly distribute your working time for self-preparation. The success of the adaptation process depends on the psychological properties of the personality, on the level of its development, and is determined by the optimal level of personal regulation of activity and behavior. Adaptation criterion should be considered the student's integration into the educational environment, finding his own place in the social and professional structure, general health level, ability to develop in accordance with his life potential, subjective sense of self-esteem. **Conclusions.** Optimization of the adaptation process of learning at a university should include an understanding by teachers, curators and the institute's management of the content, dynamics and characteristics of student's adaptation. Therefore, the organization of the educational process, taking into account the patterns of adaptation of students to various types of activities and their living conditions, is the primary task of higher education.*

Keywords: adaptation; adaptation processes; adjustment; adaptation disorders; educational activity; student.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 005.95:351.741

doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.70>

Охріменко І. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>

Актуальні психологічні проблеми управління персоналом сучасної поліцейської організації

*Метою дослідження є актуалізація аспектів професійної діяльності керівників органів поліції з огляду на нові підходи в управлінні персоналом правоохоронних органів. **Методологічною основою** статті є теоретичний аналіз організаційно-психологічних проблем управлінської діяльності керівників Національної поліції України. З огляду на це окреслено прикладні напрями їх розв'язання в органах і підрозділах Національної поліції. Зазначено, що нові умови діяльності висувають нові, підвищені вимоги до менеджерів, істотно змінюючи роль керівника. У сучасних умовах виняткового значення набуває професійна компетентність персоналу щодо виконання завдань забезпечення правопорядку та протидії злочинності, розуміння сутності поставлених завдань. Варто зазначити й про такі особливості сучасного управління поліцейською організацією, що надають можливість організувати й згуртувати колектив підрозділу, налаштувати кожного на досягнення поставлених завдань. Констатовано, що в найзагальнішому значенні поняття «управління персоналом» охоплює сукупність організаційних заходів, спрямованих на оптимальне кількісне та якісне формування персоналу й повне використання його можливостей у процесі службової діяльності (політика добору працівників, мотиваційні аспекти, розвиток кар'єри, лідерство в колективі, підготовка та перепідготовка працівників, управління конфліктами тощо). **Наукова новизна.** Визначається в організації процесу управління персоналом в органах поліції, що полягає в ідеальному конструюванні практики кадрового управління, розробці теорії, стратегії, техніки, способів і засобів управління персоналом; раціоналізації, глибокому критичному осмисленні практичного управління людьми та його орієнтації на вимоги економічної та соціальної ефективності; спонуканні керівників до зміни моделей, техніки, стилю, способів і засобів керівництва робітниками на основі альтернатив, пропонування теоретичними засадами провідних наук і галузей знань. В умовах сучасної системи поліціювання виокремлено актуальні психологічні проблеми управління персоналом організації: професійна компетентність сучасного управлінця; співвідношення керівництва та лідерства; прорахунки взаємодії (зовнішня та внутрішня); ступінь згуртованості команди й надійність персоналу тощо. Наведено вимоги до професійної компетентності сучасних керівників органів (підрозділів) Національної поліції. Окреслено коло проблемних позицій з огляду на сучасний персональний склад управлінської ланки, а саме: не всі призначені керівники територіальних органів поліції здатні згуртувати навколо себе персонал; рішення приймають нерационально або свідомо ухиляються від цього процесу, насамперед, щодо складних і нетипових ситуацій; публічні виступи, співпраця та налагодження партнерської взаємодії з громадськістю є поодинокими випадками, що часто підтверджують сюжети в засобах масової інформації. **Висновки.** Перелік психологічних проблем в управлінській діяльності керівників органів поліції детермінується окремими об'єктивними факторами, притаманними системі управління. Виокремлено три групи організаційно-психологічних засад сучасного управління персоналом: використання креативних підходів щодо організації та здійснення управлінської діяльності керівником; урахування мотиваційних чинників щодо стимулювання діяльності персоналу; гнучкий контроль за ефективністю поліцейської діяльності. Загалом управлінська діяльність керівника органів Національної поліції першочергово має бути спрямована на оптимальне обрання психологічно обґрунтованого та практично виправданого інструментарію когнітивно-комунікативної взаємодії для реалізації службових завдань.*

Ключові слова: управління персоналом; управлінська діяльність керівника; психологічні проблеми; поліцейська організація; система управління; компетентність.

Вступ

Сучасне інформаційне суспільство потребує від працівників високого професіоналізму, здатності приймати самостійні рішення, навичок колективної взаємодії, відповідальності за якість роботи, творчості тощо. Водночас, характерною рисою будь-якої трудової сфери є залежність її від якості робочої сили, форм її використання, ступеня залучення до справ організації та ін. Подібні процеси відбуваються і в поліцейських

установах різних країн, де нові умови діяльності висувають інші, підвищені вимоги до менеджерів, істотно змінюючи при цьому роль керівника. Вимоги до менеджерів поліції є високими незалежно від кількості підлеглих. У сучасних умовах виняткового значення набуває професійна компетентність персоналу під час виконання функціональних обов'язків із забезпечення правопорядку та протидії злочинності, розуміння сутності поставлених службових завдань.

З огляду на це поліцейський менеджмент сьогодення має бути охоплений низкою теоретико-прикладних аспектів, серед яких:

– техніко-технологічний (відображає рівень розвитку соціономічної сфери, особливості використання у ньому сучасних технологій та ін.);

– організаційно-економічний (планування складу й чисельності персоналу поліції, питання їх матеріального стимулювання, використання робочого часу, організація діловодства тощо);

– правовий (дотримання трудового законодавства в кадровій роботі);

– соціально-психологічний (окреслює питання соціально-психологічного забезпечення управління персоналом, упровадження різних соціологічних і психологічних методик у практику професійної взаємодії);

– педагогічний (передбачає виконання завдань, пов'язаних з вихованням кадрів, наставництвом тощо).

Отже, варто зазначити такі особливості сучасного управління поліцейською організацією, що дають можливість організувати та згуртувати колектив підрозділу, налаштувати кожного на досягнення позитивних результатів.

Окреслена проблематика цікавить фахівців багатьох спеціальностей – управлінців, соціологів, психологів, педагогів тощо. Так, зокрема, проблемам формування, розвитку й використання персоналу присвячені праці таких вчених, як: Г. Захарчин, Ф. Хміль, В. Дятлов, В. Петюх, В. Данюк, А. Кібанов, А. Колот, Ф. Тейлор, Л. Шимановська-Діанич та ін. Окремо слід зазначити, що останнім часом досить інтенсивно розвивається прикладна галузь теорії управління – управління персоналом у правоохоронних органах (М. Вертузаєв, В. Грохольський, О. Доценко, Р. Калюжний, В. Лаптії, І. Хотінь). Водночас психолого-педагогічним аспектам управлінської діяльності в системі правоохоронних органів присвячені роботи Д. Александрова, В. Барка, О. Бандурки, С. Бочарової, Ю. Ірхіна, Я. Кондратьєва, Л. Казміренко, В. Казміренка, А. Лігоцького, С. Максименка, В. Медведєва, В. Соболева, О. Цільмак, О. Шестакова, Г. Щокіна, С. Яковенка та ін.

Мета і завдання дослідження

Попри розгалужене коло робіт з наведеної проблематики, деякі засади організації управлінської діяльності в органах Національної поліції не вирішують повною мірою завдання із забезпечення їх найбільш підготовленою керівною ланкою, здатною ефективно виконувати службові обов'язки в умовах дефіциту часу та інформації. Процес формування управлінських кадрів до органів Національної поліції нерідко характеризується фрагментарністю та незавершеністю, не

всі механізми даного процесу комплексно проаналізовано. Таким чином, основною метою дослідження є актуалізація зазначених аспектів з огляду на нові підходи в управлінні персоналом правоохоронних органів. Завданнями дослідження є визначення організаційно-психологічних проблем управління персоналом, окреслення напрямів їх розв'язання в органах Національної поліції.

Виклад основного матеріалу

Упровадження в теорію та практику управління органами Національної поліції України поняття «управління персоналом» означає не просто підміну назв, а відображення комплексу нових поглядів щодо управлінської діяльності керівника поліцейської організації. У найбільш загальному значенні поняття «управління персоналом» поєднує всю сукупність організаційних заходів, спрямованих на оптимальне кількісне та якісне формування персоналу та повне використання його можливостей у процесі службової діяльності (політика відбору та добору працівників, мотиваційні аспекти, розвиток кар'єри, лідерство у колективі, підготовка та перепідготовка поліцейських, управління конфліктами тощо). Мета системи управління персоналом органів поліції може бути сформульована як забезпечення кадрами, організація їх ефективного використання, професійного та соціального розвитку, досягнення раціонального ступеня мобільності персоналу, створення оптимальних умов для його самореалізації у службі та житті тощо.

Щодо практичної значущості організації процесу управління персоналом, то вона насамперед полягає в:

– ідеальному конструюванні практики кадрового управління, розробці теорії, стратегії, техніки, способів та засобів управління персоналом;

– раціоналізації, глибокому критичному осмисленні практичного управління людьми та його орієнтація на вимоги економічної (ділової) та соціальної ефективності;

– спонуканні керівників до зміни моделей, техніки, стилю, способів та засобів керівництва робітниками на основі альтернатив, пропонує теоретичними засадами провідних наук і галузей знань.

З огляду на це в умовах сучасної системи поліціювання слід виокремити актуальні психологічні проблеми управління персоналом організації:

– професійна компетентність сучасного управлінця;

– керівництво та лідерство: співвідношення;

– прорахунки взаємодії (зовнішньої та внутрішньої);

– ступінь згуртованості команди та надійність персоналу тощо.

Щодо першого проблемного моменту, то, як справедливо зазначають окремі науковці, для ефективного управління людьми сучасний керівник повинен мати такі особисті якості, які б давали йому моральне право очолювати колектив (Krushelnyska, & Melnychuk, 2013, p. 34; Shliakhtun, 2002, p. 45). У практичній діяльності керівник повинен управляти людьми й самим собою, навчати та розвивати підлеглих, розбиратися в людях, формувати малі групи й спрямовувати їх діяльність; визначати індивідуально-психологічні механізми розвитку професійної адаптованості працівників поліції; володіти педагогічними прийомами та вмінням тонко й непомітно для підлеглих навчати їх дорученій справі, доводячи їх професійну кваліфікацію до необхідних стандартів (Alexandrov, Okhrimenko, Luta, Zhukevych, Okhrimenko, 2019; Gupton, Axelrod, Cornell, Curran, Hood, Kelly, & Moss, 2011, p. 92; Patterson, Chung, & Swan, 2014, p. 490; Zavala, 2013, p. 733; Voronko, 2000, p. 26; Okhrimenko, Aleksandrov, & Drozd, 2017, p. 35).

Беручи до уваги наведені позиції, слід зазначити, що загальними вимогами до професійної компетентності сучасних керівників органів (підрозділів) Національної поліції є:

- освіта (ступінь вищої освіти);
- відповідність загальним умовам вступу на службу (роботу);
- стаж роботи в конкретній галузі (зокрема, права);
- досвід роботи на керівних посадах (за необхідності).

Більшість з них прямо чи опосередковано задекларовані в Законі України «Про Національну поліцію» ("Zakon Ukrainy", 2015). Так, зокрема, у ч. 7 ст. 15 даного нормативного документа вказано, що керівником, заступником керівника територіального органу поліції може бути призначена особа, яка: 1) відповідає загальним умовам вступу на службу в поліцію; 2) має вищу повну юридичну освіту; 3) має стаж роботи в галузі права не менш як п'ять років; 4) має досвід роботи на керівних посадах не менше одного року. Водночас можна назвати непоодинокі випадки призначення представників управлінської ланки, які не відповідали на момент встановлення з ними трудових відносин навіть декільком зазначеним позиціям. Так, ілюстративним прикладом може бути призначення у 2016 році на посаду заступника керівника одного з територіальних органів поліції Одеси рядового поліції Дар'ю П. ("U politsiyi Odesy"). Звідси виникають великі сумніви щодо наявності в подібних поліцейських вищої освіти та стажу роботи в галузі права відповідного терміну.

З огляду на спеціальні вимоги професійної компетентності сучасного керівника органу

поліції, то вони, на наш погляд, мають бути представлені так:

- знання законодавства;
- управлінські та лідерські якості (встановлення цілей, пріоритетів та орієнтирів, ведення ділових переговорів);
- уміння приймати ефективні рішення;
- комунікація та взаємодія (публічні виступи, співпраця та налагодження партнерської взаємодії);
- управління змінами (управління змінами та реакцією на них, оцінка ефективності реформ);
- управління організацією та персоналом (організація роботи й контроль, мотивування, індивідуальний підхід в управлінні людськими ресурсами);
- особистісні компетенції (творчий потенціал можливостей нестандартних рішень, самоорганізація та саморозвиток, вміння працювати в стресових ситуаціях тощо);
- управління публічними фінансами;
- робота з інформацією.

Можна також вбачати доволі значне коло проблемних позицій з огляду на сучасний персональний склад управлінської ланки поліції, а саме: далеко не всі призначені керівники територіальних органів поліції здатні згуртувати навколо себе власний персонал; рішення приймаються нерационально або спостерігається свідоме ухилення від цього процесу, насамперед, щодо складних та нетипових ситуацій; публічні виступи, співпраця та налагодження партнерської взаємодії з громадськістю є поодинокими випадками, що часто підтверджується сюжетами в засобах масової інформації.

Поряд із цим, проблемним питанням залишається низький рівень творчих підходів щодо прийняття нестандартних рішень, самоорганізації та саморозвитку керівників, що віддзеркалюється на методах роботи та управлінні персоналом, появи деструктивних явищ серед керівної ланки ("Avakov zvilnyv kerivnykiv politsii").

Наступною суттєвою прогалиною організації управління персоналом з боку сучасного керівника органу Національної поліції є відсутність належних фахових знань та лідерського потенціалу. Лідерство – це процес внутрішньої соціально-психологічної організації й керування спілкуванням й діяльністю членів колективу (команди), яке здійснюється лідером як суб'єктом групових норм, що спонтанно формуються в міжособистісних відносинах (Kukhta, & Terploukhova, 1995). Розглядаючи лідерство, слід мати на увазі, насамперед, психологічні взаємини, які виникають в групі, що склалися під дією особистісних контактів – як правило, неофіційних.

Лідером може бути лише та особа, яка має авторитет серед оточення. Механізм реальної влади спирається або на повноваження, або на авторитет, чи на те й інше разом. Влада ж

керівника заснована на повноваженнях і передбачає обов'язкове підкорення та наявність можливості легітимного примусу. Обсяг повноважень документально закріплений і визначається місцем керівника в ієрархії влади та не залежить від його індивідуальних здібностей. На відміну від повноважень, авторитет дає змогу здійснювати владу без примусу (Mishchyslyun, 2011; Shliakhtun, 2002). Отже, слід пам'ятати, що бути керівником – не означає автоматично вважатися лідером, оскільки лідерство значною мірою базується на неформальній основі. Призначений керівник органу чи підрозділу поліції має переваги у завоюванні лідируючих позицій у групі (колективі), тому він частіше, ніж будь-хто інший, може стати лідером.

Варто зазначити, що більше шансів здобути лідерські позиції мають керівники, які є вихідцями з тих же органів чи підрозділів поліції. Саме цей аргумент може бути супутнім у напрямі завершення процесу становлення професійної компетентності управлінця, зародження відносин довірчості серед підлеглих, формування команди тощо. Так, наприклад, статистичні дані ще попередньої міліції розподіляли місця серед призначених керівників таким чином: 41,2 % – вихідці з оперативних підрозділів, 33,7 % – органів досудового дослідження, 22,3 % – блоку громадської безпеки, 2,8 % – інших служб (Bakhin, & Karov, 2007). І така ситуація суттєво не змінювала цифрові показники упродовж тривалого часу, а коригувалися вони переважно в залежності від рівня криміногенності на конкретній території обслуговування. Тим часом з появою поліції в Україні відбувається формування управлінської ланки з-поміж представників оновлених поліцейських служб (зокрема, патрульної поліції) ("U politsii Odesy"). Навіть попри вражаючі загальні статистичні дані розвитку майбутніх лідерів в Україні (64 %), в органах Національної поліції (та й правоохоронних органах загалом) цей показник є доволі низьким (до 12 %) ("Lidery maibutnoho").

Доцільно виокремити пріоритетні риси керівника-лідера :

- доступність для кожного працівника;
- знайомство з більшою кількістю підлеглих;
- належна увага заохоченню в системі стимулювання;
- уникнення кабінетного стилю керівництва, з'ясування проблем на місцях;
- бере на себе відповідальність;
- делегує повноваження виконавцям;
- провину за помилки бере на себе, не втрачаючи часу на пошук винуватця, оскільки головне – це вчасно виправити помилку. Наведені якості, на наш погляд, є швидше винятком, ніж правилом у комплексному їх

поєднанні в особистості сучасного управлінця органів Національної поліції.

Продовжуючи розгляд анонсованих нами питань, слід зазначити, що окрему проблему становить і система взаємодії керівників служб та підрозділів Національної поліції різного рівня. Навіть попри деклароване переорієнтування роботи вітчизняних органів поліції на виконання превентивних функцій ("Kabmin skhvalyv Stratehiyu rozvytku"), все одно процвітає «палочна» система обліку розкриття злочинів (Okhrimenko, 2016), що не може не впливати на рівень та зміст організаційно-психологічних відносин поліцейських та управлінців насамперед середньої ланки. Як справедливо зазначають окремі експерт-аналітики (Martynenko, & Zakharov), поліція має використовувати процедури та механізми, які унеможливають здійснення маніпуляцій з показниками діяльності її працівників та органів загалом. Превалювання кількісних критеріїв роботи подекуди заважає реалізації саме якісної складової взаємодії у напрямі протидії злочинним проявам та забезпечення правопорядку.

Головним результатом роботи, на думку деяких дослідників (Осука), має бути впевненість більшості населення в тому, що керівники та персонал органів (підрозділів) поліції:

- кваліфіковано здійснює правоохоронну діяльність щодо запобігання злочинності, викриття вчинених злочинів та охорони публічного порядку;
- чесно виконує свої обов'язки та дотримується законів;
- допомагає пересічним людям; ставиться до всіх людей з повагою.

Результатом аналізу форм взаємодії керівників (зовнішніх та внутрішніх) має бути оцінка таких параметрів професійних показників, як: компетентність, коректність та доброзичливість управлінців Національної поліції; вміння працювати зі «складними» учасниками юрисдикційної діяльності, запобігати виникненню надзвичайних подій, конфліктів та/або максимально вдало їх вирішувати. Крім того, до системи параметрів об'єктивної оцінки роботи керівників можуть бути включені й похідні характеристики надання правоохоронних послуг, а саме: швидке реагування на виклики та повідомлення, виконання конкретних дій та заходів, аналітика, контроль тощо. Вищезазвані та інші параметри заслуговують на увагу, оскільки організація кількісного обліку даних чинників можлива лише при проведенні періодичного моніторингу якості надання правоохоронних послуг, а тому цілком закономірно здатна відобразитися у вигляді загального показника, у тому числі управлінської діяльності. Варто також зауважити, що на тлі постійного протистояння та

суперництва в пошуках кращого показника не завжди окреслені позиції витримуються та забезпечуються. Така стратегія, на думку окремих дослідників, часом негативно позначається на процесах управління персоналом поліцейської організації та знижує рівень довіри населення до Національної поліції та її керівників (Batrachenko, 2016, p. 62).

І, наостанок, приділимо увагу такій прикладній ознаці функціонування персоналу сучасної соціальної організації, як ступінь згуртованості команди та надійність персоналу. Проблемним моментом у системі органів Національної поліції, який здатен викликати певні ризики, є саме парадокс розбіжності мети діяльності людини (керівника, працівника тощо) й організації. Доволі часто, сформувавши кістяк конкретної структури, люди вимушені надалі виконувати її загальні завдання, діяти в напрямі цілей об'єднання, роблячи навіть те, що безпосередньо в їх інтереси і цілі не входить. Подібний парадокс є наслідком загальної ознаки або властивості складної системи – коли ефект, результат функціонування системи є більшим, ніж проста сума дій складових елементів (Barko, Irkhin, & Pidiukov, 2006, p. 34). Отже, вдосконалення системи управління персоналом поліції повинно базуватись на врахуванні об'єктивних ознак цих систем, до яких, окрім зазначених, слід також віднести цілеспрямованість, ієрархію функцій, самозбереження та самоуправління, інформаційний обмін, відкритість тощо. Саме тому особистість керівника має бути збалансованим механізмом консолідуючої дії. Критерієм ефективного управління персоналом поліції тут може бути досягнення кожним працівником максимального рівня продуктивності за умови, що цей рівень відповідає реальним внутрішнім та зовнішнім можливостям у системі відносин «керівник-підлеглий».

Дедалі частіше ефективність справедливо розглядається не тільки як якість, продуктивність, нововведення тощо, а й пов'язується з такими особистісними, психологічними критеріями, як задоволеність співробітників своєю працею, активність у громадському житті трудового колективу, високий рівень самооцінки фахівців, мотивація персоналу до успішної праці тощо (Barko, Irkhin, & Pidiukov, 2006).

Наукова новизна

За цілісного підходу важливо виділити три групи організаційно-психологічних засад управління персоналом: використання креативних

підходів щодо організації та здійснення управлінської діяльності керівником; урахування мотиваційних чинників для стимулювання діяльності персоналу; гнучкий контроль за ефективністю поліцейської діяльності. У кожній із наведених позицій відображається взаємодія управлінця та керованого персоналу, організуючий вплив керівника поєднується із самоорганізацією діяльності працівників поліцейської організації, стимулюючі дії управлінця ведуть до розвитку внутрішньої мотивації довіреного персоналу, контролюючі заходи обов'язково поєднуються із самоконтролем.

Водночас виникнення організаційно-психологічних проблем в управлінській діяльності керівників органів поліції детермінується й деякими об'єктивними факторами, притаманними самій системі управління: інформаційно-аналітичне забезпечення цілей, функцій і задач системи, прийняття рішень і планування роботи, виконання, контроль і результат. Невідповідність кожного з цих елементів сучасній дійсності у сфері поліцейської діяльності може призвести до суттєвих протиріч між фактичним станом справ і реальністю.

Висновки

Таким чином, розглянуто лише окремі проблемні питання управління персоналом органів Національної поліції, що в умовах сьогодення набувають значущості та постійно акцентуються в професійній діяльності працівників як перспективні напрями забезпечення стабільності організації.

Управлінська діяльність керівника органів Національної поліції першочергово має бути спрямована на оптимальне обрання психологічно обґрунтованого та практично виправданого інструментарію когнітивно-комунікативної взаємодії щодо реалізації службових завдань. Цей напрям прикладного впровадження технологій є складнішим, адже потребує відповідної підготовки управлінця (загальної (інформаційної, орієнтаційної), спеціальної (базової, цільової)), що, закономірно, й зумовлює періодичну актуалізацію окреслених питань.

Перспективні напрями їх вирішення лежать у вдосконаленні самої системи формування управлінської ланки, насамперед, її функціональної (пов'язаної з діяльністю, її цілями і задачами), організаційної (або технологічної) та психологічної складових. У центрі їх взаємодії перебуває кожний керівник органу поліції або окремо взятого підрозділу, що так чи інакше може призводити до появи проблем управлінського характеру.

REFERENCES

- Alexandrov, D., Okhrimenko, I., Luta, L., Zhukevych, I., Okhrimenko, S., & Pronenko, K. (2019). Formation of future policemen' nervous and mental stability by means of special physical training. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*, 7(78). Retrieved from [https://dilemascontemporaneoseduacionpoliticaayvalores.com/_files/200006254-24b7f24b81/EE%202019.11.78%20Formaci%C3%B3n%20de%20la%20estabilidad%20nerviosa%20y%20mental%20de...%20\(2\).pdf](https://dilemascontemporaneoseduacionpoliticaayvalores.com/_files/200006254-24b7f24b81/EE%202019.11.78%20Formaci%C3%B3n%20de%20la%20estabilidad%20nerviosa%20y%20mental%20de...%20(2).pdf).
- Avakov zvilnyv kerivnykiv politsii u chotyrok oblastyakh [Avakov fired police chiefs in four areas]. *Sait "Fakty Zaporizhzhii", Site "Facts of Zaporozhye"*. Retrieved from <https://zp-fakty.net.ua/politics/avakov-zvilnyv-kerivnykiv-policii-u-chotyroh-oblastyakh> [in Ukrainian].
- Bakhin, V.P., & Karpov, N.S. (2007). *Materialy k izucheniiu praktiki borby s prestupnostiu [Materials for studying the practice of combating crime]*. Kiev: Izd-vo Semenka Sergeia [in Russian].
- Barko, V.I., Irkhin, Yu.B., Nykyforchuk, D.Y., & Pidiukov, P.P. (2005). *Upravlinnia personalom orhaniv vnutrishnikh sprav (psykholoho-pedahohichniy aspekt) [Personnel management of law enforcement agencies (psychological and pedagogical aspect)]*. Kyiv: Kyiv. yuryd. in-t [in Ukrainian].
- Barko, V.I., Irkhin, Yu.B., & Pidiukov, P.P. (2006). *Psykhohihiia upravlinnia komandoiu militseiskoho pidrozdilu [Psychology of command of a police unit]*. Kyiv: Kyiv. yuryd. in-t [in Ukrainian].
- Batrachenko, O.V. (2016). Udoskonalennia systemy otsiniuvannia efektyvnosti zabezpechennia Natsionalnoi politsiieiu Ukrainy publichnoi bezpeky ta poriadku [Improving the system of assessing the effectiveness of public safety and order provision by the National Police of Ukraine]. *Pravo.ua, Law.ua*, 1, 58-63 [in Ukrainian].
- Gupton, H.M., Axelrod, E., Cornell, L., Curran, S.F., Hood, C.J., Kelly, J., & Moss, J. (2011). Support and sustain: psychological intervention for law enforcement personnel. *The Police Chief*, 78, 92-97.
- Kabmin skhvalyv Stratehiu rozvytku MVS do 2020 roku [The Cabinet of Ministers approved the MIA 2020 Strategy]. *Sait "Tsenzor.net", Site "Censor.net"*. Retrieved from https://censor.net.ua/ua/news/462847/kabmin_shvalyv_strategiyu_rozvytku_mvs_do_2020_roku_onovleno [in Ukrainian].
- Krushelnytska, O.V., & Melnychuk, D.P. (2013). *Upravlinnia personalom [Human Resources]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Kukhta, B., & Teploukhova, N. (1995). *Politychni elity i liderstvo [Political elites and leadership]*. Lviv [in Ukrainian].
- Lidery maibutnoho - yaki vony i yak yikh rozvyvaty? [Leaders of the future - what are they and how to develop them?]. (n.d.). www.google.com. Retrieved from <https://www.google.com/search?q=%D1%8E0YFpoFd3UIL9M> [in Ukrainian].
- Martynenko, O., & Zakharov, Ye. Stratehiia rozvytku orhaniv vnutrishnikh sprav [Strategy for the development of internal affairs bodies]. *Sait "Zakon I Biznes, Site "Law and Business"*. Retrieved from http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvytku_organiv_vnutrishnikh_sprav_tekst_proektu.html [in Ukrainian].
- Mishchysyn, V. (2011). Liderstvo na derzhavni sluzhbi [Leadership in the Civil Service]. *Visnyk derzhavnoi sluzhby Ukrainy, Bulletin of the Civil Service of Ukraine*, 3. Retrieved from <http://old.csi.org.ua/?p=2424> [in Ukrainian].
- Okhrimenko, I.M. (2016). Otsinka efektyvnosti diialnosti orhaniv i pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy: pohliad na problemu [Assessment of the effectiveness of the activities of bodies and units of the National Police of Ukraine: a look at the problem]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i parvo, Entrepreneurship, economy and law*, 11(249), 139-144 [in Ukrainian].
- Okhrimenko, I.M., Aleksandrov, D.O., & Drozd, O.Yu. (2017). Osoblyvosti profesiino-psykholohichnoi adaptatsii pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy do pravookhoronnoi diialnosti [Features of professional-psychological adaptation of employees of the National Police of Ukraine to law enforcement activities]. *Nauka i osvita, Science and education*, 11, 35-45 [in Ukrainian].
- Osyka, I.M. Kryterii otsinky efektyvnosti diialnosti pravookhoronnykh orhaniv: dosvid SShA i Velykobrytanii [Law Enforcement Performance Criteria: US and UK Experience]. *Natsionalna hromadska platforma "Reformuiemo MVS: prozorist ta vidpovidalnist", National Public Platform "Reforming the Interior Ministry: Transparency and Accountability"*. Retrieved from <http://police-reform.org/articles/index.php?do=print&id=1433232742> [in Ukrainian].
- Patterson, G.T., Chung, I.W., & Swan, P.W. (2014). Stress management interventions for police officers and recruits: a meta-analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 10, 487-513. doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s11292-014-9214-7>.
- Shliakhtun, P.P. (2002). *Politolohiia (teoriia ta istoriia politychnoi nauky) [Political Science (Theory and History of Political Science)]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- U politsii Odesy kadrove Perezavantazhennia [The Odessa police have a staff reboot.] *Sait "Ukrinform", Site "Ukrinform"*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2040463-u-policii-odesi-kadrove-perezavantazenna.html> [in Ukrainian].
- Voronko, O.A. (2000). *Kerivni kadry: derzhavna polityka ta systema upravlinnia [Leadership: public policy and governance]*. Kyiv: UADU [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "About the National Police" from July 2, 2015. No. 580-VIII]. (n.d.). www.golos.com.ua. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/257729> [in Ukrainian].
- Zavala, E. (2013). Examining the offender victim overlap among police officers: The role of social learning and job-related stress. *Violence and Victims*, 28, 731-748. doi: <http://dx.doi.org/10.1891/0886-6708.VV-D-12-00066>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Alexandrov D., Okhrimenko I., Luta L., Zhukevych I., Okhrimenko S., Prontenko K. Formation of future policemen' nervous and mental stability by means of special physical training. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. 2019. No. 7 (78). URL: [https://dilemascontemporaneoseducacionpoliticaayvalores.com/_files/200006254-24b7f24b81/EE%2019.11.78%20Formaci%C3%B3n%20de%20la%20estabilidad%20nerviosa%20y%20mental%20de...%20\(2\).pdf](https://dilemascontemporaneoseducacionpoliticaayvalores.com/_files/200006254-24b7f24b81/EE%2019.11.78%20Formaci%C3%B3n%20de%20la%20estabilidad%20nerviosa%20y%20mental%20de...%20(2).pdf).
- Аваков звільнив керівників поліції у чотирьох областях. *Факти Запоріжжя* : [сайт]. URL: <https://zpfakty.net.ua/politics/avakov-zvilniv-kerivnikov-policii-u-chotiroh-oblastyah>.
- Бахин В. П., Карпов Н. С. Материалы к изучению практики борьбы с преступностью. Киев : Изд-во Семенко Сергея, 2007. 489 с.
- Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Никифорчук Д. Й., Підюков П. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. Київ : Київ. юрид. ін-т, 2005. 210 с.
- Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Підюков П. П. Психологія управління командою міліцейського підрозділу : навч. посіб. Київ : Київ. юрид. ін-т, 2006. 200 с.
- Батраченко О. В. Удосконалення системи оцінювання ефективності забезпечення Національною поліцією України публічної безпеки та порядку. *Право.ua*. 2016. № 1. С. 58–63.
- Gupton H. M., Axelrod E., Cornell L., Curran S. F., Hood C. J., Kelly J., Moss J. Support and sustain: psychological intervention for law enforcement personnel. *The Police Chief*. 2011. No. 78. P. 92–97.
- Кабмін схвалив Стратегію розвитку МВС до 2020 року. *Цензор.нет* : [сайт]. URL: https://censor.net.ua/ua/news/462847/kabmin_shvalyv_strategiyu_rozvytku_mvs_do_2020_roku_onovleno.
- Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом : навч. посіб. Київ : Кондор, 2013. 358 с.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство : навч. посіб. Львів, 1995. 199 с.
- Лідери майбутнього – які вони і як їх розвивати? URL: <https://www.google.com/search?q=%D1%8E0YFpoFd3UIL9M>.
- Мартиненко О., Захаров Є. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ. *Закон і Бізнес*. URL: http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvitku_organiv_vnutrishnih_sprav_tekst_proektu.html.
- Мицишин В. Лідерство на державній службі. *Вісник державної служби України*. 2011. № 3. URL: <http://old.csi.org.ua/?p=2424>.
- Охрімченко І. М. Оцінка ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України: погляд на проблему. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11 (249). С. 139–144.
- Охрімченко І. М., Александров Д. О., Дрозд О. Ю. Особливості професійно-психологічної адаптації працівників Національної поліції України до правоохоронної діяльності. *Наука і освіта*. 2017. № 11. С. 35–45.
- Осика І. М. Критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: досвід США і Великобританії. *Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність»*. URL: <http://police-reform.org/articles/index.php?do=print&id=1433232742>.
- Patterson G. T., Chung I. W., Swan P. W. Stress management interventions for police officers and recruits: a meta-analysis. *Journal of Experimental Criminology*. 2014. No. 10. P. 487–513. doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s11292-014-9214-7>.
- Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Либідь, 2002. 574 с.
- У поліції Одеси кадрове перезавантаження. *Укрінформ* : [сайт]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2040463-u-policii-odesi-kadrove-perezavantazenna.html>.
- Воронько О. А. Керівні кадри: державна політика та система управління : навч. посіб. Київ : УАДУ, 2000. 156 с.
- Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://www.golos.com.ua/article/257729>.
- Zavala E. Examining the offender victim overlap among police officers: The role of social learning and job-related stress. *Violence and Victims*. 2013. No. 28. P. 731–748. doi: <http://dx.doi.org/10.1891/0886-6708.VV-D-12-00066>.

Стаття надійшла до редколегії 30.07.2019

Okhrimenko I. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>

Actual Psychological Problems of Staff Management of a Modern Police Organization

The purpose of the study is to update the aspects of the professional activities of police officers in the light of new approaches in the management of law enforcement personnel. The methodological basis of the article is a theoretical analysis of organizational and psychological problems of management activity of the heads of the National Police of Ukraine. In view of this, the examples of their solution in the bodies and units of the National Police are given. It is noted that the new activity conditions make new, increased requirements for heads, significantly changing the role of the head. In the present conditions, the professional competence of the staff in solving the problems of law enforcement and combating crime, understanding the essence of the tasks assigned, is of utmost importance. It is worth talking about such features of modern management of the police organization, which make it possible to organize and unite the staff of

the unit, to target everyone to achieve their goals. It is affirmed that in the most general sense, the concept of «personnel management» unites the entire set of organizational measures aimed at the optimal quantitative and qualitative formation of staff and the full use of its capabilities in the course of official activities (selection policy and employees selection, motivational aspects, career development, team leadership, training and retraining of employees, conflict management, etc.). **Scientific novelty.** The practical significance of the organization of the staff management process is determined, lies in the ideal design of staff management practices, the development of the theory, strategy, technology, methods and means of staff management; rationalization, deep critical reflection on the practical management of people and its orientation on the requirements of economic (business) and social efficiency; encouraging heads to change models, techniques, style, methods and means of managing workers on the basis of alternatives offered by the theoretical foundations of leading sciences and branches of knowledge. The current state of police organizations management is given, the reasons for the occurrence of certain miscalculations in the heads performance are analyzed. Taking into account the conditions of the modern police system, actual psychological problems of staff management of the organization are distinguished: professional competence of the modern head; the balance of management and leadership; miscalculations of interaction (external and internal); the degree of team cohesion and staff reliability etc. The requirements for the professional competence of the modern heads of bodies (units) of the National Police are outlined. A number of problematic positions are outlined in view of the modern staff of the management level, namely: not all appointed heads of territorial police bodies are able to unite the assigned staff around them; decisions are made irrationally or there is a deliberate evasion of this process, especially in difficult and atypical situations; public appearances, cooperation and partnerships with the public are isolated cases, which is often confirmed by media. **Conclusions.** It is noted that the list of psychological problems in the management activities of the heads of police forces is determined by some objective factors inherent in the management system itself. There are three groups of organizational and psychological foundations of modern staff management: the use of creative approaches to the organization and implementation of managerial activities by the manager; taking into account motivational factors to stimulate staff activity; flexible control over the effectiveness of police activity. It is emphasized that, in general, the managerial activity of the head of the National Police bodies should be first and foremost aimed at the optimal selection of psychologically based and practically justified tools of cognitive and communicative interaction for the fulfillment of official tasks.

Keywords: personnel management; management activity of the head; psychological problems; police organization; management system; competence.

Волошина О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4166-2847>

Сутність організаційно-управлінської компетентності у психологічній структурі професійної діяльності слідчого

*Дослідження проблеми компетентнісного підходу до підготовки фахівців, зокрема для правоохоронних органів, останнім часом викликає інтерес у вчених і практиків. Оскільки одним з важливих видів діяльності є організаційно-управлінська діяльність, критерієм професіоналізму її суб'єкта й метою його професійного становлення є організаційно-управлінська компетентність. Однак проблему формування та розвитку організаційно-управлінської компетентності слідчого не досліджено на належному рівні, насамперед, не визначено сутність організаційно-управлінської компетентності у психологічній структурі професійної діяльності слідчого та її основоположні компетенції. Тому метою роботи стало визначення психологічного змісту організаційно-управлінської діяльності в процесі досудового розслідування правопорушень та окреслення ключових організаційно-управлінських компетенцій слідчого як основи формування професійно важливих якостей особистості стосовно вдосконалення його організаційної та управлінської діяльності. **Методологічною основою** дослідження є теорія психології управління та психології слідчої діяльності, концепція формування професійної компетентності. Відповідно до мети і для виконання завдань використано такі методи: аналіз наукових досліджень із психології слідчої діяльності, психології управління та менеджменту; структурно-системний аналіз для забезпечення комплексності обґрунтування концепції розвитку організаційно-управлінської компетентності слідчого; формалізація, узагальнення – для обґрунтування понятійного апарату дослідження та формулювання висновків. **Наукова новизна.** Висвітлено сучасний зміст організаційно-управлінської компетентності в професійній діяльності слідчого на підставі поліцейського менеджменту, визначено його специфічні психологічні особливості. Сформульовано визначення поняття «слідчий-менеджер» як професіонала у сфері правознавства, що знає основи управління, має навички й уміння організації професійної діяльності під час досудового розслідування, це діловий лідер оперативно-слідчих та інших груп учасників досудового розслідування. **Висновки.** Організаційно-управлінська діяльність слідчого забезпечується як загальними параметрами професіоналізму особистості, так й окремими організаційними та лідерськими здібностями слідчого, високим рівнем його самоорганізації, системою психічних властивостей та якостей, що характеризують емоційно-вольову стійкість суб'єкта розслідування, і творчим підходом до виконання різноманітних професійних завдань. Тому генератором ефективної організаційно-управлінської діяльності слідчого є організаційно-управлінська компетентність, яка, з одного боку, складається з низки організаційних та управлінських компетенцій, а з іншого – є якісною особистісною характеристикою, до якої належать здібності та вміння самоорганізовуватися й організувати інших людей для спільної діяльності, впливати на процеси цієї діяльності, приймати організаційні та управлінські рішення стосовно досудового розслідування.*

Ключові слова: слідчий; досудове розслідування; організація; планування; організаційно-управлінська компетентність.

Вступ

На підставі результатів аналізу сучасного наукового доробку та міжнародної професійної практики можна констатувати, що поняття компетентності є фундаментальним поняттям, оскільки компетентність фахівця об'єднує інтелектуальне та навичкове новоутворення; має інтеграційну сутність, охоплюючи низку однорідних умінь і знань; відображає ідеологію інтерпретації змісту фахової кваліфікації, що формується від очікуваного результату (стандарту).

Оскільки одним із важливих видів діяльності є організаційно-управлінська, критерієм професіоналізму її суб'єкта і метою його професійного становлення є організаційно-управлінська компетентність. Сутність організаційно-управлінської компетентності в психологічній структурі профе-

сійної діяльності слідчого недостатньо досліджено, не визначено її ключові компетенції, що обумовлює актуальність статті.

Дослідження проблеми компетентнісного підходу до підготовки фахівців, зокрема для правоохоронних органів, нині викликає інтерес учених і практиків. Вітчизняні науковці досліджують широке коло питань стосовно цієї проблематики. Зазначимо таких авторів, як В. Андросюк, М. Городецька, Н. Демидишина, О. Діденко, О. Капліна, Н. Карпушина, О. Цільмак, В. Ягупов та ін. Зокрема, В. Андросюк розглядав ціннісні орієнтації особистості як критерій інформаційної компетентності слідчого Національної поліції України (Androsiuk, 2018); О. Капліна висвітлила проблеми визначення компетенції слідчого та прокурора на етапі закінчення досудового розслідування (Kaplina, 2018); Н. Карпушина

досліджувала характеристики інформаційної компетентності слідчого та її компонент (Karpushyna, 2017; Karpushyna, 2018); М. Городецька вивчала кримінально-процесуальну компетентність слідчих органів внутрішніх справ (Horodetska, 2010); комплексне дослідження психологічної структури слідчої діяльності та складових соціально-психологічної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України здійснила О. Цільмак (Tsilmak, 2017; Tsilmak, 2019).

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – визначити психологічний зміст організаційно-управлінської діяльності в процесі досудового розслідування правопорушень та виокремити ключові організаційно-управлінські компетенції слідчого як основи формування професійно-важливих якостей особистості стосовно вдосконалення його організаційної та управлінської діяльності.

Завдання дослідження:

1) розглянути сучасний зміст організаційно-управлінської компетентності слідчого Національної поліції України в контексті моделі поліцейського менеджменту;

2) сформулювати поняття «слідчий-менеджер»;

3) визначити компетенції організаційно-управлінської компетентності слідчого.

Виклад основного матеріалу

Під час кримінального провадження слідчий вступає в кримінальні процесуальні правовідносини з різними учасниками кримінального провадження. Деякі з них є потерпілими від злочину та прагнуть відшкодування шкоди, завданої злочинцем; інших навпаки – підозрюють у вчиненні злочину, вони намагаються уникнути кримінальної відповідальності; треті залучаються до участі в кримінальному провадженні для надання ініціативної допомоги, мають спеціальні знання, захищають у процесі свої майнові інтереси. Поділяючи погляд О. Капліної, саме тому для якісного та законного проведення досудового розслідування слідчому потрібні не тільки фундаментальні правові знання, а й знання в галузі психології, криміналістики, економіки, менеджменту, соціології, кримінології тощо (Karolina, 2016).

Таку комплексну освіту можна отримати лише на базі закладів вищої освіти, де є висококваліфіковані спеціалісти, які забезпечать системність і якість підготовки майбутніх слідчих, що сприятиме зміцненню законності в державі, дотриманню прав і законних інтересів її громадян. Зазначене стає можливим у межах організації фахової освіти, зокрема, реалізації

сучасних освітніх технологій, заснованих на компетентнісному та системному підходах.

Сучасний зміст організаційно-управлінської компетентності у професійній діяльності слідчого було розглянуто відповідно до вимог Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року ("Stratehiia rozvytku"), в якій визначено необхідні кроки ефективного врядування на підставі поліцейського менеджменту, а саме:

– поширення та вдосконалення практики міжвідомчого планування реалізації державної політики органами системи МВС і пріоритезація використання ресурсів за стратегічними напрямками;

– впровадження найкращих управлінських практик в органах системи МВС і підтримка пілотних проєктів.

Слід зазначити, що поліцейський менеджмент має специфічні психологічні особливості, зокрема:

1) опосередкованість операцій управління через наявність статутних відносин;

2) неалгоритмічний характер багатьох операцій;

3) жорстка детермінація операцій часовими параметрами, заданими організаційними установами;

4) значний обсяг і різноманітність оперативних задач та дій;

5) високий рівень психологічної напруженості діяльності;

6) значна залежність ефективності управлінських дій від індивідуально-психологічних якостей суб'єкта управління;

7) значна залежність результату діяльності суб'єкта управління від чинників, які перебувають поза межами регульовального впливу.

Відповідно, розглядати сутність організаційно-управлінської компетентності слідчого доречно крізь призму функцій психології менеджменту, а саме: теоретико-пізнавальної, інформаційної, соціально-психологічної, етнопсихологічної, соціокультурної, гуманістичної та прикладної (Motliakh, Voloshyna, Androsiuk, & Maloholova, 2019).

Теоретико-пізнавальна функція передбачає оцінку явищ з позицій інтересів людини. Вона полягає в тому, що слідчий накопичує знання з проблем управління під час досудового розслідування, систематизує та аналізує їх, прагне сформулювати нову, об'єктивну картину взаємовідносин в організованій спільноті, забезпечує надійну організацію різноманітних процесів слідчої діяльності.

Інформаційна функція покликана за допомогою систематизованої інформації відтворити реальну картину об'єкту й суб'єкту управління під час досудового розслідування, їхні дії, ділові контакти тощо. Метою соціокультурної та етнопсихологічної функції є вивчення та врахування слідчим соціальних

і психологічних особливостей управлінської культури в службовій діяльності Національної поліції. Соціально-психологічна функція допомагає систематизувати знання з проблем ділового спілкування та взаємодії учасників управлінського процесу, зокрема процесу досудового розслідування. Оскільки об'єкт психології менеджмент – це організована (індивідуальна та спільна) діяльність людей, об'єднаних загальними інтересами та цілями, нормами, правилами й вимогами, то важливою є її гуманістична функція, що полягає в дотриманні норм професійної етики та моралі поліцейського, зокрема стосовно індивіда в процесі управління та здійснення управлінської діяльності. Не менш значуща прогностична функція психології управління, яка передбачає формування психологічних прогнозів щодо розвитку слідчих підрозділів, слідчо-оперативних груп (СОГ), слідчого та його організаційно-управлінської діяльності. Прикладна функція психології управління полягає в тому, щоб на підставі теоретичного й емпіричного аналізу організаційно-управлінських процесів досудового розслідування розробити практичні рекомендації, спрямовані на оптимізацію роботи слідчих як керівників шляхом взаємодії під час досудового розслідування, усієї системи взаємодії між службами та підрозділами правоохоронних органів.

Ураховуючи, що поліцейський менеджмент – це сучасна психологізована доктрина ефективного соціального управління НПУ, організація діяльності поліцейських з метою надання їй ефективної продуктивної сили, використання людських можливостей для досягнення стратегічних цілей поліціювання, можемо визначити поняття «слідчий-менеджер» як професіонал у сфері правознавства, що знає основи управління, має навички й уміння організації професійної діяльності під час досудового розслідування, діловий лідер СОГ та інших груп учасників досудового розслідування.

У структурі професійної діяльності слідчого організаційно-управлінська діяльність посідає чільне місце та дає змогу забезпечувати ефективну взаємодію між працівниками різних служб і відомств для отримання доказової інформації, оптимізацію досудового розслідування й управління цим процесом. Діяльність щодо розкриття і розслідування правопорушень потребує чіткої організації та планування. Організація досудового розслідування має певні рівні діяльності стосовно розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм (Varfolomeieva, Honcharenko, & Voiarov, 2011). У цьому аспекті виокремлюють такі рівні:

1) організаційно-стратегічний – система заходів, яка забезпечує ефективність функціонування елементів системи та досягнення відповідної мети. Організація досудового

розслідування постає як специфічна форма діяльності всіх компетентних органів держави, тобто органів досудового розслідування всіх відомств;

2) управлінський – управління певним видом діяльності. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів досудового розслідування, необхідний рівень управління ними, ефективність їхньої діяльності, вдосконалення засобів і методів. Нагадаємо, що згідно зі ст. 38 КПК України, органами досудового розслідування (органами, які здійснюють дізнання та досудове слідство) є слідчі підрозділи: органів Національної поліції; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань; органів Державної кримінально-виконавчої служби України; підрозділ детективів і підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України ("Kriminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012). Організація досудового розслідування в цьому разі постає як основна функція слідчого апарату одного відомства;

3) методичний – організація досудового розслідування в конкретному кримінальному провадженні. Це комплекс заходів щодо створення оптимальних умов для визначення та застосування найбільш ефективних і доцільних криміналістичних та психологічних рекомендацій;

4) тактичний – організація проведення окремої слідчої (розшукової) дії або організаційно-технічного заходу.

Організаційно-управлінська компетентність слідчого найбільше впливає на ефективність третього рівня – організації розслідування конкретного кримінального правопорушення. Він охоплює такі заходи:

– отримання вихідної інформації та оцінка слідчої ситуації;

– конкретизація мети, завдань розслідування, створення уявної моделі майбутньої діяльності;

– визначення сил і засобів для виконання завдань розслідування;

– створення оптимальних умов для проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на з'ясування обставин кримінального провадження;

– налагодження належної взаємодії слідчих, оперативних, експертно-криміналістичних підрозділів;

– прийняття рішень організаційного характеру;

– забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативних груп і кожного слідчого;

– контроль за діяльністю з розслідування кримінальних правопорушень; аналіз її результатів;
– матеріальне, науково-технічне, кадрове та інше ресурсне забезпечення.

Організація досудового розслідування передбачає визначення та мобілізацію сил і засобів, створення оптимальних умов для проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, організаційно-технічних заходів. Керуючим суб'єктом організації розслідування є слідчий.

Організація досудового розслідування зазвичай охоплює такі заходи: розробка узгодженого плану заходів місцевих правоохоронних органів; налагодження взаємодії у процесі розслідування між слідчим, співробітниками оперативних підрозділів, спеціалістами тощо; забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою чи слідчою бригадою; проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативної групи та кожного слідчого; забезпечення необхідних умов праці; забезпечення своєчасної розробки та виконання планів розслідування щодо кожного кримінального провадження; здійснення інших організаційних заходів для успішного розкриття й розслідування кримінальних правопорушень.

Досудове розслідування кримінального правопорушення завжди супроводжується вирішенням слідчим низки організаційних питань, які постійно виникають за цієї процедури. До них можна віднести, зокрема: визначення організаційно-управлінської форми розслідування, яка буде найбільш раціональною та оптимальною для конкретної ситуації, що склалася під час розслідування справи; розподіл обов'язків між учасниками розслідування; забезпечення взаємодії з органами, які ведуть оперативно-розшукову діяльність.

Основними формами організаційно-управлінської структури розслідування є одноосібне розслідування (коли кримінальна справа не становить особливої складності або не потребує проведення значної кількості слідчих та інших процесуальних дій); провадження досудового розслідування у справі слідчою або слідчо-оперативною групою (коли до групи належать або лише кілька слідчих, або включено також і оперативних працівників правоохоронних органів – оперуповноважені відділів протидії наркозлочинності, злочинам у сфері інформаційної безпеки тощо).

Водночас важливим способом подолання управлінських та організаційних труднощів під час розслідування кримінальних справ є створення системи взаємодії слідчого із суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, а

також з експертами, спеціалістами, засобами масової інформації, громадськістю тощо.

Крім того, необхідною складовою організації розслідування кримінальних правопорушень є його планування – складна розумова діяльність, спрямована на забезпечення найоптимальніших шляхів досягнення завдань розслідування.

Планування розслідування можна визначити як процес встановлення шляхів, способів, засобів, сил і термінів успішного досягнення мети під час розслідування конкретної кримінальної справи. Результат цього процесу – план розслідування, що є своєрідною перспективною моделлю подальших дій і заходів суб'єктів розслідування, детальна програма реалізації тактичних завдань у кримінальній справі.

Уся діяльність із планування розслідування має відповідати принципам, які є специфічними для цього процесу. До них, зокрема, належать такі:

1) індивідуальність планування, тобто на підставі особливостей конкретної кримінальної справи, які відображено у змісті плану розслідування. Цей принцип пов'язаний із творчим підходом до планування з метою успішного подолання стереотипів і шаблонів, проте водночас не виключає доцільність загальних положень, типових форм та універсальних прийомів планування;

2) своєчасність планування означає прийняття планових рішень в оптимальний час, що дає змогу ефективно реалізувати дії та заходи й досягти мети;

3) динамічність планування – це обов'язковість урахування постійного розвитку слідчих ситуацій, які виникають у процесі розслідування справи. Вона передбачає насамперед постійні пошук, дослідження, аналіз нової інформації та оперативне врахування всіх змін, зокрема в конфліктних ситуаціях;

4) конкретність планування потребує складання детальних і чітких планів, виконання яких сприятиме успішному розслідуванню кримінальної справи. Водночас цілі та завдання, шляхи й засоби їх досягнення формулюються конкретно, лаконічно; вони мають бути максимально зрозумілими та зручними для виконання.

Важлива складова втілення цього принципу – деталізація плану, яка має бути раціональною та не обтяжувати виконавця нагромадженням різноманітних «дрібниць»;

5) принцип реальності відображає тісний зв'язок побудови слідчих версій, можливість їх ефективно перевірки шляхом висунення логічних наслідків та їх зіставлення з доказами;

6) системність планування означає координацію всіх запланованих дій і заходів, зокрема резервних варіантів тактичної поведінки,

проміжних завдань розслідування, узгодженість усіх розділів і пунктів плану.

Планування слідчої діяльності виконує кілька функцій, пов'язаних з упорядкуванням визначених дій. Зокрема, під час розслідування планування виконує такі функції: моделювання, організаційно-управлінська та впорядкування доказів (Androsiuk et al. 2009).

На рівні розслідування правопорушення загалом система елементів планування складається з: аналізу вхідної інформації; висунення слідчих версій і визначення завдань розслідування; вибору шляхів і способів виконання поставлених завдань; визначення тієї чи іншої форми плану; контролю виконання та корегування плану розслідування.

Процес планування розслідування, з огляду на характер організаційних і тактичних завдань, має кілька основних рівнів, які можна розглядати як види планування:

– складання плану окремої слідчої дії (допит підозрюваного, допит ключового свідка-очевидця тощо);

– планування тактичної комбінації (допит обвинуваченого – допит свідка – очна ставка між ними);

– формування плану тактичної операції («атрибуція особи невідомого трупа»; «виявлення зв'язків підозрюваного»; «захист учасників кримінального судочинства» тощо);

– планування на окремому етапі розслідування кримінального правопорушення (початковий, наступний, заключний);

– планування всього процесу досудового розслідування. На рівні, наприклад, планування окремої слідчої дії деталізуються конкретні завдання, визначаються місце, час, склад учасників дії та тактика її проведення.

У кримінальному правопорушенні, де розслідуються кілька епізодів злочинної діяльності, наприклад, правопорушень, учинених організованою злочинною групою, окремому плануванню може бути відведено кожний з виявлених епізодів.

План може мати різні форми: уявну, письмову або графічну. Основною його формою є письмовий план і його основний різновид – таблицний план.

Як додаток до основного плану, насамперед коли йдеться про справу, у яких розглядають багато епізодів злочинної діяльності обвинувачених, досить широко використовують такі допоміжні форми систематизації зібраних у справі матеріалів, як «особовий рахунок», або «картотека» (у спеціальній картці зазначають усі епізоди злочинів та отримані під час слідства докази); спеціальні відомості, або «шах матки» (поєднання графіка з описом – розгорнута на

одному або кількох аркушах упорядкована за часом і колом обвинувачених сукупність їхніх «особових рахунків»); схеми та графіки, які відображають кримінальні зв'язки між обвинуваченими та потерпілими, дані про рух матеріальних цінностей тощо.

Важливим методом оптимізації діяльності слідчого, коли в його провадженні перебувають кілька справ за кримінальними правопорушеннями, є так зване зведене календарне планування, яке дає змогу проводити всі намічені слідчі, оперативно-розшукові та інші дії (з визначенням часу їх проведення) в усіх справах, які перебувають у провадженні слідчого (на тиждень, місяць).

Отже, організаційна й управлінська діяльність однаково спрямовано на забезпечення найкращого виконання намічених завдань шляхом найбільш оптимального розподілу зусиль суб'єктів розслідування, використовуваних ними коштів у просторі та часі, а також на впорядкування структури цієї системи. Проте, якщо першу діяльність при цьому зведено до організаційних дій і рішень, то управлінська діяльність переважно має владний характер, використовуючи необхідні важелі процесуального підпорядкування та прийоми психологічного впливу.

Наукова новизна

1. Висвітлено сучасний зміст організаційно-управлінської компетентності в професійній діяльності слідчого на підставі поліцейського менеджменту, визначено його специфічні психологічні особливості.

2. Сформульовано поняття «слідчий-менеджер» як професіонал у сфері правознавства, що знає основи управління, має навички й уміння організації професійної діяльності під час досудового розслідування, діловий лідер СОГ та інших груп учасників досудового розслідування.

Висновки

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що організаційно-управлінська діяльність слідчого – планування й організація слідчих дій із досудового розслідування, координація заходів щодо інших учасників кримінального процесу та управлінський вплив, забезпечується як загальними параметрами професіоналізму особистості, так і окремими організаційними та лідерськими здібностями слідчого, високим рівнем його самоорганізації, системою психічних властивостей і якостей, що характеризують емоційно-вольову стійкість суб'єкта розслідування та творчим підходом до виконання різноманітних професійних завдань. Тому генератором ефективної організаційно-

управлінської діяльності слідчого є організаційно-управлінська компетентність, яка з одного боку складається з низки організаційних та управлінських компетенцій, а з іншого – є якісною особистісною характеристикою, до якої належать здібності та вміння самоорганізовуватися й організувати інших людей для спільної діяльності, впливати на процеси цієї діяльності,

приймати організаційні та управлінські рішення щодо досудового розслідування. Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі може бути емпіричне дослідження основоположних компетенцій організаційно-управлінської компетентності слідчого: організаційно-управлінські; комунікативні та соціально-психологічні.

REFERENCES

- Androsiuk, V.H. (2018) Tsinnisni orientatsii osobystosti yak kryterii informatsiinoi kompetentnosti slidchoho Natsionalnoi politzii Ukrainy [Personality value orientations as a criterion for information competence of the investigator of the National Police of Ukraine]. *The 6th International youth conference "Perspectives science and education"*. SLOVO/WORD, 465-475 [in Ukrainian].
- Androsiuk, V.H., Korniev, O.M., & Kudermyna, O.I. (et al.). (2009). *Psykhologhiia slidchoi diialnosti [Psychology of investigative activity]*. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].
- Basysta, I.V. (2011). *Pryiniattia i vykorystannia rishen slidchoho na stadii dosudovoho rozsliduvannia [Making and using investigator's decisions at the pre-trial stage]*. Ivano-Frankivsk [in in Ukrainian].
- Horodetska, M.S. (2013). *Kryminalno-protsesualna kompetentsiia slidchoho orhaniv vnutrishnikh sprav [Criminal procedural competence of the investigative police]*. L.M. Loboiko (Eds.). Dnipropetrovsk: Lira-LTD [in Ukrainian].
- Kaplina, O.V. (2016). Chy ye profesiiia slidchoho pravnychoiu? [Is the profession of investigator legal?]. *Dosudove rozsliduvannia: aktualni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia, Pre-trial investigation: current issues and ways to solve them: Proceedings of the Constantly Active Scientific and Practical Seminar*. V.V. Fiedosieiev, M.V. Chlenov (Eds.). (Vols. 8), (pp. 188-191). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Kaplina, O.V. (2018). Problemy zynachennia kompetentsii slidchoho ta prokurora na etapi zakinchennia dosudovoho rozsliduvannia [Problems of determining the competence of the investigator and the prosecutor at the stage of completion of the pre-trial investigation]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 8, 72-84*. doi: 10.33498/louu-2018-08-072 [in Ukrainian].
- Karpushyna, N.B. (2017). Emotsiino-tsinnisna komponenta informatsiinoi kompetentnosti slidchoho [Emotional value component of investigator's information competence]. *Psykhologichnyi chasopys, Psychological journal, 2(6)*, 28-37. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.2.6.3> [in Ukrainian].
- Karpushyna, N.B. (2018). Informatsiina kompetentnist v profesinii diialnosti slidchoho [Information competence in the professional activity of the investigator]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [The Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 9-10, 11-12, 13* [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I., Voloshyna, O.V., Androsiuk, V.H., & Maloholova, O.O. (2019). *Psykhologichni chynnyky formuvannia orhanizatsiino-upravlinskoj kompetentnosti slidchoho [Psychological factors of formation of organizational and managerial competence of the investigator]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro orhanizatsiiu diialnosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannia Natsionalnoi politzii Ukrainy": vid 6 lyp. 2017 r. No. 570 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On the organization of the activities of pre-trial investigation bodies of the National Police of Ukraine" from July 6, 2017, No. 570]. (n.d.). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhany dosudovoho rozsliduvannia Natsionalnoi politzii Ukrainy": vid 6 lyp. 2017 r. No. 570 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Regulation on Pre-trial Investigation Bodies of the National Police of Ukraine" from July 6, 2017, No. 570]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#n4> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii diialnosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannia Natsionalnoi politzii Ukrainy": vid 6 lyp. 2017 r. No. 570 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On Approval of the Instruction on Organizing the Activity of Pre-trial Investigation Bodies of the National Police of Ukraine" from July 6, 2017, No. 570]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#n4> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politzii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyavleni ta rozsliduvanni": vid 7 lyp. 2017 r. No. 575 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Instruction on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and units of the National Police in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation" from July 7, 2017, No. 575]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> [in Ukrainian].

- Stratehiiia rozvytku systemy Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy do 2020 roku [Strategy for the development of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine until 2020]. (n.d.). *mvs.gov.ua*. Retrieved from https://mvs.gov.ua/ua/pages/strategiya_2020.htm [in Ukrainian].
- Tsil'mak, O.M. (2017). Zmist skladovykh sotsialno-psykhologichnoi kompetentnosti slidchoho orhaniv dosudovoho rozsliduvannia Natsionalnoi politsii Ukrainy [Content of the components of social and psychological competence of the investigative bodies of pre-trial investigation of the National Police of Ukraine]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys, South Ukrainian Law Journal*, 2, 133-137 [in Ukrainian].
- Tsil'mak, O.M. (2019). Etalonnii psykhologichnyi profil volovykh yakosti slidchoho [Reference psychological profile of the will of the investigator]. *Sotsialno-pravovi studii, Social-law studios*, 2(4), 22-26. doi: 10.32518/2617-4162-2019-2-22-26 [in Ukrainian].
- Varfolomeieva, T.V., Honcharenko, V.H., & Boiarov, V.I. (2011). *Kryminalistyka. Akademichnyi kurs [Criminalistics. Academic course]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu Ukrainy": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "About the National Police of Ukraine" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40-41, 379 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андросюк В. Г. Ціннісні орієнтації особистості як критерій інформаційної компетентності слідчого Національної поліції України. *The 6th International youth conference «Perspectives science and education»*. 2018. December 14, 2018. SLOVO/WORD. P. 465–475.
- Психологія слідчої діяльності : навч. посіб. / [В. Г. Андросюк, О. М. Корнєв, О. І. Кудерміна та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко. Київ : Правова єдність, 2009. 200 с.
- Басиста І. В. Прийняття і використання рішень слідчого на стадії досудового розслідування : монографія. Івано-Франківськ, 2011. 532 с.
- Городецька М. С. Кримінально-процесуальна компетенція слідчого органів внутрішніх справ : монографія / за ред. Л. М. Лобойка. Дніпропетровськ : Ліра-ЛТД, 2010. 231 с.
- Капліна О. В. Чи є професія слідчого правничою? *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (Харків, 21 жовт. 2016 р.) / редкол.: В. В. Фєдосєєв (голов. ред.), М. В. Членов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. Вип. 8. С. 188–191.
- Капліна О. В. Проблеми визначення компетенції слідчого та прокурора на етапі закінчення досудового розслідування. *Право України*. 2018. № 8. С. 72–84. doi: 10.33498/ouuu-2018-08-072.
- Карпушина Н. Б. Емоційно-ціннісна компонента інформаційної компетентності слідчого. *Психологічний часопис*. 2017. № 2 (6). С. 28–37. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.2.6.3>.
- Карпушина Н. Б. Інформаційна компетентність в професійній діяльності слідчого : дис. ...канд. псих. наук : 19.00.06. Київ, 2018. 209 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13.
- Мотлях О. І., Волошина О. В., Андросюк В. Г., Малоголова О. О. Психологічні чинники формування організаційно-управлінської компетентності слідчого : метод. рек. Київ, 2019. 57 с.
- Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17>.
- Про затвердження Положення про органи досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#n4>.
- Про затвердження Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#n4>.
- Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.
- Стратегія розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року. URL: https://mvs.gov.ua/ua/pages/strategiya_2020.htm.
- Цільмак О. М. Зміст складових соціально-психологічної компетентності слідчого органів досудового розслідування Національної поліції України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 133–137.
- Цільмак О. М. Еталонний психологічний профіль вольових якостей слідчого. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 2 (4). С. 22–26. doi: 10.32518/2617-4162-2019-2-22-26.
- Варфоломєєва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. Криміналістика. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
- Про Національну поліцію України : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

Стаття надійшла до редколегії 14.08.2019

Voloshyna O. – Ph.D in Psychology, Associate Professor, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory of Psychological Support and Psychophysiological Studies of the Educational and Research Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4166-2847>

The Essence of Organizational and Managerial Competence in the Psychological Structure of the Investigator's Professional Activity

*The study of the problem of the competency-based approach to the training of specialists, including for law enforcement agencies, has recently been of interest to scientists and practitioners. Since one of the important types of activity is organizational and managerial activity, the criterion of professionalism of its subject and the purpose of its professional development is precisely organizational and managerial competence. However, the problem of the formation and development of organizational and managerial competence of the investigator has not been studied at the level of directed scientific work; first of all, the essence of organizational and managerial competence in the psychological structure of the investigator's professional activity and its fundamental competences have not been determined. That is why the **purpose** of the study was to determine the psychological content of organizational and managerial activities in the process of pre-trial investigation of offenses and to determine the key organizational and managerial competencies of the investigator as the basis for the formation of professionally important personality traits in the direction of improving his organizational and managerial activities. **Methodological basis** of the study is the theory of management psychology and the psychology of investigative activity, the concept of the formation of professional competence. According to the purpose and for solving problems the following methods were used: analysis of scientific researches in psychology of investigative activity, psychology of management and management; structural and system analysis to ensure the complexity of the substantiation of the concept of development of organizational and managerial competence of the investigator; formalization, generalization – to justify the conceptual apparatus of research and formulation of conclusions. **Scientific novelty.** The modern content of organizational and managerial competence in the professional activities of the investigator based on police management is revealed, its specific psychological features are determined. The notion of «investigator-manager» is formulated as a professional in the field of jurisprudence, who knows the basics of management, has the skills and organization of professional activities during the pre-trial investigation, the business leader of the SOG and other groups of participants in the pre-trial investigation. **Conclusions.** Organizational and managerial activities of the investigator are ensured by both the general parameters of the personality's professionalism, and the individual organizational and leadership abilities of the investigator, a high level of self-organization, a system of mental properties and qualities that characterize the emotional-volitional stability of the subject of investigation and a creative approach to solving various professional tasks. Therefore, the investigator's effective organizational and managerial activity is organizational and managerial competence, which on the one hand consists of a number of organizational and managerial competencies, and on the other, acts as a high-quality personal characteristic, which includes the ability and ability to organize and organize other people for joint activities, influence the processes of this activity, make organizational and managerial decisions regarding pre-trial been concerned.*

Keywords: investigator; pre-trial investigation; organization; planning; organizational and managerial competence.

Проценко О. О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-4194>

Верифікація показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного

Наукову статтю присвячено проблемним питанням, що виникають у практичних слідчих підрозділах Національної поліції України під час верифікації неправдивих показань у процесі допиту неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні. Верифікація неправдивих показань неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні може бути найважливішим й основним джерелом доказів під час судового розгляду. Нині бракує наукових робіт, присвячених тактичним прийомам верифікації неправдивих показань під час проведення допиту. **Метою** дослідження є отримання наукових висновків щодо верифікації неправдивих показань під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного на стадії досудового розслідування, а також надання обґрунтованих пропозицій з удосконалення тактичних прийомів верифікації неправдивих показань і практики їх застосування. **Методологічною основою** дослідження є діалектико-матеріалістичний метод, що сприяє розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки та практики, методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування), що дало змогу детальніше усвідомити тактику виявлення неправдивих показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного. У дослідженні використано спеціально-правові методи: порівняльно-правовий – під час аналізу норм матеріального й процесуального права, наукових категорій, визначень і підходів; історико-правовий – для висвітлення змісту основних понять: «неповнолітній підозрюваний», «тактика слідчих (розшукових) дій», «правовий статус» на підставі наукових поглядів і положень чинного законодавства; системно-структурний – для визначення завдань органів досудового розслідування України під час проведення слідчих (розшукових) дій та проблем правового статусу неповнолітнього підозрюваного; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення особливостей тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних. **Наукова новизна** полягає в тому, що в дослідженні теоретичних і практичних питань верифікації показань під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних сформульовано та обґрунтовано низку положень і **висновків**, зокрема вдосконалено розуміння структури верифікації показань і тактики слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного відповідно до стадій підготовки, робочої, фіксації ходу та результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні; правовий зміст спеціального статусу неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні; основні засади залучення до проведення слідчих (розшукових) дій законного представника, педагога, психолога, лікаря, захисника, понятих та інших учасників з метою забезпечення психологічного контакту й досягнення завдань слідчої (розшукової) дії; криміналістичні рекомендації щодо застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження за умов слідчих ситуацій, пов'язаних із наданням неповнолітнім підозрюваним неправдивих показань; набули подальшого розвитку тактичні прийоми, що застосовують на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного й полягають у психологічному вивченні особистості з метою подальшого використання отриманих даних для тактичних цілей; криміналістичні рекомендації щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту неповнолітнього підозрюваного.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; слідчі (розшукові) дії; тактика; виявлення; подолання; верифікація неправдивих показань; неповнолітній підозрюваний; допит.

Вступ

Неповнолітні підозрювані належать до особливої правової категорії, оскільки через віковий розвиток та соціальну незрілість вони не здатні повною мірою оцінювати характер і наслідки своїх вчинків, передусім з тяжких та особливо тяжких злочинів. Згідно з ч. 12 ст. 3 КПК України неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років ("Кримінальні процесуальні кодекси", 2012). Неповнолітні особи є повноправними членами суспільства України, і від того, яка увага привертатиметься їхнім потребам, залежить майбутнє України.

Завданням кримінального судочинства, передбаченого ст. 2 КПК України, є встановлення

істини у кримінальному провадженні, щоб «кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини» ("Кримінальні процесуальні кодекси", 2012). Встановлення істини у кримінальному провадженні здійснюється на підставі доказів, отриманих у порядку, передбаченому КПК України, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню ст. 84 КПК України ("Кримінальні процесуальні кодекси", 2012). Одним із найважливіших й основних завдань під час доказування є верифікація даних стосовно обставин кримінального правопорушення.

Теоретичним підґрунтям для вивчення проблеми тактики виявлення та подолання неправдивих показань становлять фундаментальні роботи, що розкривають концептуальні засади тактики слідчих (розшукових) дій, учених Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, В. К. Весельського, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, В. А. Журавля, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. А. Колесника, В. П. Колмакова, М. В. Костицького, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та ін. Процесуальним питанням участі неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні присвячено дисертаційні дослідження А. Є. Голубова, Г. В. Дідківської, М. О. Карпенка, О. О. Левендаренка, С. В. Пастушенка, А. Б. Романюка, Т. В. Фоміної, О. Ю. Хахуцяк, Р. С. Холод. Криміналістичні аспекти вказаної проблематики досліджували Л. Л. Каневський, В. К. Комарков, М. О. Пасєка, В. Ю. Шепітько. Як вказує І. В. Сіроух, серед тактичних прийомів, які застосовуються під час допиту, слід зазначити такі: психологічний контакт, спонукання до каяття шляхом формування внутрішнього протесту проти вчинених дій, деталізація показань із метою виявлення суперечностей, використання суперечностей у самих показаннях допитуваного або з іншими доказами, акцентування уваги на неправдивих відомостях, повідомлених допитуваним, переконання в необхідності повідомлення правдивих відомостей, несподіване пред'явлення допитуваному речових доказів (Siroukh, 2018, р. 275).

Водночас бракує наукових робіт, присвячених тактичним прийомам встановлення та подолання неправдивих показань під час проведення слідчих (розшукових) дій. Нині існує потреба в дослідженні тактичних прийомів верифікації неправди в показаннях неповнолітнього підозрюваного.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є отримання наукових висновків щодо верифікації неправдивих показань під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного на стадії досудового розслідування, а також надання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення тактичних прийомів верифікації неправдивих показань та практики їх застосування.

Завданням дослідження є виокремлення та аналіз способів верифікації неправдивих показань неповнолітнього підозрюваного під час проведення слідчої (розшукової) дії в кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення досудового розслідування щодо злочинів, учинених неповнолітніми, слідчий Національної поліції України здійснює провадження

з неухильним дотриманням процесуальних вимог. Причому проведення слідчих (розшукових) дій є головним засобом отримання (збирання) та верифікації даних щодо обставин кримінального правопорушення, а правильно обрана тактика їх проведення та своєчасне виявлення неправдивих даних забезпечує їх ефективність і досягнення поставлених завдань щодо встановлення істини по суті.

У главі 38 КПК України врегульовано низку питань, пов'язаних із дотриманням правового статусу неповнолітніх, особливостей кримінального провадження за їх участю та суб'єктів, що беруть участь під час проведення слідчих (розшукових) дій. Як відомо, проводити слідчі (розшукові) дії з неповнолітніми підозрюваними на досудовому розслідуванні має право слідчий, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Слідчий, плануючи та проводячи слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, повинен бути впевненим, що інформація в його показаннях є достовірною. Як відомо, першочерговою слідчою (розшуковою) дією є огляд, під час якого слідчому за особливими ознаками, а саме: відбитків слідів взуття, відбитків пальців рук, показань свідків, речових доказів, залишених злочинцем, – може встановити, що до злочину може бути причетна неповнолітня особа. З цього моменту починається збір повної інформації щодо можливої підозрюваної особи та її особистості. Зібравши достатньо доказів та інформації стосовно суб'єкта злочину, слідчий починає встановлювати об'єктивну істину шляхом верифікації даних стосовно обставин кримінального правопорушення з показань свідків, потерпілих та зібраних доказів щодо причетності неповнолітньої особи до злочину. Як результат він відповідно до вимог законодавства пред'являє підозру неповнолітньому та проводить його допит.

Під час допиту неповнолітнього підозрюваного для верифікації його показань слідчий повинен звернути увагу на такі моменти:

– особистість та обізнаність неповнолітнього підозрюваного (коли характер його показань, його особливості дозволяють дійти висновку про те, що він не здатний вигадати, перекрутити повідомлене);

– відсутність інформації (незнання неповнолітнім підозрюваним тих обставин, які мали бути відомі та не могли бути забутими, якщо його показання є вірними);

– рівень мовлення неповнолітнього підозрюваного (відповідність мовних особливостей показань його культурному рівню (нецензурна лайка, жаргонізми, професійна належність, лексичний запас);

– унікальність показань (якщо повідомлення має свою індивідуальність, то більш обґрунтовано вважати його правдивим);

– емоційна насиченість показань (правдиві показання мають порівняно більшу кількість суто особистих, емоційних моментів, посилянь і вказівок на переживання);

– критерій невідповідностей (сумлінний неповнолітній підозрюваний описує фрагменти та деталі події, не завжди й не в усьому узгоджує їх між собою; неповнолітній підозрюваний, який повідомляє неправду, робить спроби усунути невідповідності).

Також важливим для верифікації показань неповнолітніх є спостереження за поведінкою неповнолітнього підозрюваного та його психофізіологічними реакціями в процесі допиту. Воно не дає змоги виявити неправду у показаннях неповнолітнього підозрюваного, однак реєструє зовнішні прояви, які відображають динаміку стану неповнолітнього підозрюваного під час допиту, різне реагування на те чи інше запитання або на пред'явлений доказ. Усі ці зовнішні вияви не мають доказового значення, а виконують лише орієнтувальну функцію, щоб слідчий зміг спланувати подальші тактичні дії щодо встановлення об'єктивної істини.

Під час отримання від неповнолітнього підозрюваного даних щодо обставин кримінального правопорушення, слідчий їх аналізує та здійснює попередню їхню оцінку. Причому можливі такі варіанти:

1) відсутність у показаннях неповнолітнього підозрюваного даних, що зібрав слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій;

2) наявність у показаннях неповнолітнього підозрюваного даних, попередньо не встановлених (це може свідчити про неправдивість його показань або про недостатність обсягу зібраних даних стосовно обставин кримінального правопорушення).

Подолання встановленої неправди у показаннях неповнолітнього підозрюваного передбачає їх попереднє дослідження шляхом верифікації таких показань з різними даними, які є у розпорядженні слідчого (зіставлення окремих елементів у показаннях допитуваних, зіставлення з показаннями інших осіб тощо).

Також слідчий для встановлення неправди та з метою запобігання їй повинен знати можливі мотиви. Засобами усунення мотивів неправди при допиті є тактичні прийоми, розроблені на підставі методу переконання. Таким чином, неправда може бути відвернута на стадії встановлення психологічного контакту з допитуваним неповнолітнім підозрюваним. Використання тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту, сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту неповнолітнього підозрюваного й

одержанню правдивих показань. Проте усунути мотиви неправди й одержати об'єктивні показання за допомогою даної системи прийомів не завжди є можливість.

Викриття неправдивих даних у показаннях неповнолітнього підозрюваного передбачає необхідність урахування його процесуального становища та форми неправдивого повідомлення. На даному етапі слідчий під час допиту неповнолітнього підозрюваного повинен свої дії спрямовувати на:

– викриття неправди за повного заперечення неповнолітнім підозрюваним своєї вини та висуненні ним власної версії причетності до злочину;

– викриття неправди в ситуації часткового визнання підозри своєї вини;

– подолання замовчування неповнолітнім підозрюваним фактів, які цікавлять органи досудового розслідування;

– викриття неправдивої заяви про алібі, що виявляється під час проведення слідчих (розшукових) дій, полягає у постановці деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці; постановці контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у кримінальному провадженні; оголошенні фрагментів показань осіб, на яких посилався неповнолітній підозрюваний, стосовно суперечностей, що виникли; оголошенні показань осіб, які спростовують заяву про алібі; пред'явленні доказів, які підтверджують перебування неповнолітнього підозрюваного у місці вчинення злочину; оголошенні висновку експерта, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину;

– встановлення обмови (для подальшого викриття суб'єкта злочину);

– встановлення самообмови тощо.

Слідчий під час допиту повинен ставити відкриті, конкретні та деталізуючі запитання щодо обставин кримінального правопорушення. Якщо неповнолітній підозрюваний стверджує, що він ніколи не перебував на місці скоєння злочину, то слідчий повинен повідомити йому, наприклад, про виявлені в процесі огляду сліди його рук.

Визначити на основі ознак помилки та свідомої неправди, до якого виду належать неправдиві показання, – це не просте завдання, особливо тоді, коли у показаннях деяких осіб одна частина інформації може не відповідати об'єктивній дійсності у зв'язку з помилкою, а інша частина – у зв'язку зі свідомою неправдою суб'єкта.

Проблема полягає в доказуванні прямого наміру суб'єкта злочину на дачу неправдивих показань, оскільки жодна особа не скаже, що давала свідомо неправдиві свідчення навмисне, вона буде посилатися на те, що просто погано пам'ятає події, або на те, що на початковому

етапі слідчий неправильно записав або зрозумів показання.

З проблемою доведення свідомої неправдивості тих або інших показань пов'язано те, що практика притягнення осіб до кримінальної відповідальності за дачу свідомо неправдивих показань є незначною.

Особливості допиту неповнолітніх підозрюваних і тактика виявлення та подолання їх неправдивих показань обумовлюються такими чинниками:

- нормативно-правовим регулюванням, що здійснюється відповідно до глави 38 та норми КПК України;
- тактичними прийомами, міркуваннями та індивідуальними особливостями неповнолітніх;
- недостатнім обсягом знань та життєвого досвіду;
- слабкою здатністю до зосереджування уваги;
- підвищеною навіюваністю;
- меншим розвитком аналітичних навичок при сприйнятті й оцінці сприйнятого;
- тенденцією до змішування реально сприйнятого з уявлюваним;
- емоційністю суджень та дій тощо.

Неповнолітні також поступаються дорослим у здатності усвідомити подію в цілому, не завжди можуть виокремити головне. Вони частіше за дорослих помиляються, визначаючи відстані, інтервали часу, послідовності дій та подій. Неповнолітні швидше забувають сприйняті події, однак досить точно передають ті факти, які зацікавили їх. Вони мають підвищену збудливість, відрізняються неврівноваженістю характеру. Їм властиві швидкі зміни настрою та поведінкових реакцій, що помітно позначається на їх свідченнях.

Варто зауважити, що названі й деякі інші особливості психофізичного розвитку неповнолітніх, які проявляються також у процесі формування правдивих і неправдивих показань, та в поведінці неповнолітнього підозрюваного на допиті. Це підкреслює необхідність залучення відповідних учасників, якими, залежно від конкретної ситуації, можуть бути захисник, педагог, психолог, експерт-криміналіст (згідно зі ст. 490–491, 493 КПК України).

Допит неповнолітнього підозрюваного повинен здійснюватися відповідно до загальних засад тактики його проведення. Тактичні прийоми підготовки, здійснення, фіксації та оцінки результатів процесуальної дії у своїй системі складають його тактику.

Отже, якщо неповнолітній визнає себе винним, слідчий зобов'язаний ретельно перевірити достовірність такого визнання, оскільки в основі його може бути закладена самообмова з почуття помилкового товариства, «геройства», бажання

приховати дорослих організаторів. Оцінюючи показання неповнолітнього, треба мати на увазі, що якщо підліток дає правдиві показання, а слідчий в результаті неналежної їх оцінки застосовує прийоми для подолання брехні, це може призвести до порушення психологічного контакту між ними, допитуваний може замкнутися, що ускладнить проведення даної слідчої (розшукової) дії. Компетентний слідчий швидко виявляє ознаки, що свідчать про помилкові, заздалегідь підготовлені показання неповнолітнього (це можуть бути завчені розповіді, вживання висловів, не властивих даній віковій групі тощо). Верифікуючи інформацію в неправдивих показах неповнолітнього підозрюваного, слідчому потрібно з'ясувати, що стоїть за цим (слідування обраній «легенді», негативне ставлення до слідства, загроза, почуття неправильно зрозумілого товариства, солідарності).

Далі слідчому потрібно подолати неправдиві показання під час допиту, тому йому необхідно допомогти у формуванні правдивих показань, однак слідчий не повинен використовувати постановку запитань, що мають елементи навіювання (навідні питання). Слід вживати заходів щодо попередження дачі неправдивих показань та їх викриття (якщо такі будуть) під час допиту.

Варто наголосити на тому, що для верифікації показань неповнолітнього підозрюваного під час допиту вагомим значення набувають такі аспекти:

- процесуальний (дотримання вимог законності щодо всіх етапів допиту, а саме: залучення педагога, законного представника та захисника, які беруть участь у допиті, причому слідчому слід роз'яснити їхні права (ставити питання з дозволу слідчого; знайомитися з протоколом допиту й клопотати про внесення до нього доповнень і поправок) та обов'язок підтвердити після закінчення допиту своїм підписом правильність запису свідчень. За необхідності слідчий під час допиту може залучити спеціаліста або експерта. Вони відіграють активну роль – можуть давати пояснення з питань, що виникають у процесі допиту, ставити з дозволу слідчого питання неповнолітньому підозрюваному. Від правильного підбору учасників багато в чому залежить успіх допиту, а також виявлення та подолання неправдивих показань);

- психологічний (урахування психовікових особливостей, соціально-психологічної характеристики допитуваного, а саме: на початку допиту ставляться питання лише з позитивними відповідями, що не викликають хвилювання, поступово вони ускладнюються, наближуючись до суті розгляду ситуації, причому необхідно демонструвати спільні погляди, надається оцінка інтересів (гендерна рівність, місце проживання, земляцтво, захоплення – це заспокоює неповнолітнього підозрюваного, що надає

можливість слідчому з'ясувати показання із точно встановленими фактами, зміст фантазій, мрій неповнолітнього; встановлення інформації про участь неповнолітнього в учиненні злочину, пропонування допитуваному повторити розповідь в іншій послідовності);

– етичний (моральне ставлення слідчого до неповнолітнього підозрюваного), причому слідчий має певний психологічний вплив на неповнолітнього з метою отримання правдивих показань. Слідчий може використати метод переконання (повідомлення неповнолітньому відомостей з метою впливу на його емоції, інтелект, волю), метод викриття (передача неповнолітньому інформації з метою отримання більш повних відомостей), метод правомірного навіювання (шляхом вимоги, пропозиції, поради, прохання), метод емоційного експерименту (використання психологічного стану допитуваного), метод прикладу (особистий приклад з життя);

– виховний (ґрунтується на індивідуальному підході, вияві чуйності до особистості неповнолітнього; слідчий використовує образотворчі здібності неповнолітнього, посідає місце партнера в спілкуванні; виникає частота й стійкість візуального контакту, потреба природної, невимушеної міміки, жестів, схожості манери спілкування);

– тактичний (використання тактичних прийомів допиту залежно від слідчої ситуації).

Тактичними прийомами верифікації неправдивих показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного є:

1) акцент на помилкових відомостях, повідомлених неповнолітнім підозрюваним, з метою попередження дачі подібних надалі;

2) безперечно, пред'явлення доказів і надання правомірного психологічного впливу дозволяють зупинити спробу дачі неправдивих відомостей на початку допиту;

3) демонстрація поінформованості слідчого, який отримав інформацію, що становить дані про причетність до злочину неповнолітнього підозрюваного;

4) доказів, які дають змогу затримати й допитати як підозрюваного або зробити в нього обшук, слідчий не мав;

5) інформація, надана слідчому працівниками ювенальної превенції, дозволяє йому за короткий час вивчити особистість неповнолітнього, його зв'язки, звички, захоплення, інтереси;

6) з'ясування в процесі допиту основних моментів у показаннях для подальшої їх перевірки;

7) звернення до почуттів неповнолітнього, розуміння його прагнення до самостійності, вчиненню сміливих дій тощо;

8) постановка контрольних питань щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення;

9) пред'явлення доказів у зростальному порядку й аналіз їх спільно з неповнолітнім;

10) відтворення допитуваному фрагментів допиту інших осіб, які дали правдиві показання, не розкриваючи їх загального обсягу;

11) постановка підлітку співставних питань, коли виникають суперечності з раніше даними їм показаннями або показаннями інших осіб.

Наукова новизна

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дослідженні теоретичних і практичних питань верифікації показань під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних сформульовано та обґрунтовано низку положень і висновків, зокрема вдосконалено:

– розуміння структури верифікації показань і тактики слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного відповідно до стадій підготовки, робочої фіксації процесу та результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні;

– правовий зміст спеціального статусу неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні;

– основні засади залучення до проведення слідчих (розшукових) дій законного представника, педагога, психолога, лікаря, захисника, понятих та інших учасників, з метою забезпечення психологічного контакту та досягнення завдань слідчої (розшукової) дії;

– криміналістичні рекомендації щодо застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження за умов слідчих ситуацій, пов'язаних із наданням неповнолітнім підозрюваним неправдивих показань;

– тактичні прийоми, що застосовують на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного й полягають у психологічному вивченні особистості з метою подальшого використання отриманих даних щодо тактичних цілей;

– криміналістичні рекомендації щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту неповнолітнього підозрюваного.

Висновки

Таким чином, важливого значення для верифікації даних стосовно обставин кримінального правопорушення набувають знання слідчого щодо психологічних особливостей формування показань, вікових та індивідуальних характеристик неповнолітніх, вербальних та невербальних ознак нещирості, брехні, неправди тощо. Тому слідчий має бути компетентним у галузі психолого-криміналістичних основ виявлення та подолання неправдивих показань.

REFERENCES

- Babanoski, K. (2018). Techniques of conducting interrogation during police investigation of crimes. *Knowledge - International Journal*, 28, 2101-2107. doi: <https://doi.org/10.35120/kij28062101k>.
- Kolesnyk, I.A. (2010). Taktuka vuvlennia ta neutralizatsii dobrosovisnykh pomylk u pokazanniakh svidkiv [Tactics for detecting and neutralizing bona fide witness testimony]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Codex of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [The Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Konovalova, V.E. & Serbulov, A.M. (1983). *Sledstvennaia taktika: printsipy i funktsii* [Investigative tactics: principles and functions]. Kiev: RIO MVD USSR [in Russian].
- Konstitutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
- Pereverza, O.Ya. (2000). Formuvannia nepravdyvykh pokazan, sistema taktichnykh pruiomiv yikh vyavlennia i podolannia [Formation of false testimony, a system of tactical techniques for their detection and overcoming]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Ratinov, A.R. & Gavrilova, N.I. (1982). Logiko-psikhologicheskaia struktura lzni i oshibki v svidetelskikh pokazaniakh [The logical and psychological structure of lies and errors in testimony]. *Voprosu borby s prestupnostyu, The fight against crime*, 37, 48-54 [in Russian].
- Shabarovskyi, B. (2019). Perevirka pokazan svidka pid chas dopytu u kryminalnomu protsesi Ukrainy [Verification of witness testimony during interrogation in the criminal process of Ukraine]. *Pidpriumnytstvo, gospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law*, 6, 287-291. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.53> [in Ukrainian].
- Shynharov, D.O. (2017). Zabezpechennia prav ta zakonnykh interesiv osib pid chas provedennia dopytiv na stadii dosudovoho rozsliduvannia [Ensuring the rights and legitimate interests of individuals during pre-trial interrogations]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Siroukh, I.V. (2018). Zabezpechennia prav pidozriuvanoho pid chas dopytu pry rozsliduvanni zlochniv proty moralnosti [Securing the rights of the suspect during questioning in the investigation of crimes against morality]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 272-275. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-5-272-275> [in Ukrainian].
- Skichko, O.Iu. (2006). *Taktiko-psikhologicheskie osnovy doprosa nesovershennoletnikh svitatelei i poterpevshykh na predvaritelnom sledstvii* [The tactical and psychological basis of the interrogation of juvenile witnesses and victims at the preliminary investigation]. Moscow: Iurlitform [in Russian].
- Tsil'mak, O.M. (2011). Klyasifikatsiia definitsii sposobiv brekhni [Classification of definitions of methods of lying]. *Sotsialna psykholohiia, Social Psychology*, 2, 119-122 [in Ukrainian].
- Udalova, L.D. (2005). *Teoriia ta praktyka otrymannia verbalnoi informatsii u kryminalnomu protsesi Ukrainy* [Theory and practice of obtaining verbal information in the criminal process of Ukraine]. Kyiv: Palyvoda A.V. [in Ukrainian].
- Veselskyi, V.K. (1999). *Suchasni problemy dopytu (protsesualni, orhanizatsiini i taktichni aspekty)* [Modern problems of interrogation (procedural, organizational and tactical aspects)]. Kyiv: Pravnyk; NAVSU [in Ukrainian].
- Zhuravlev, Iu.G. (2011). Lozn i soputstvuiushchie kategorii kak obekt issledovaniia kriminalistiki [Lies and related categories as an object of investigation of forensics]. *Trudy Orenburhskogo instituta (filiala) Moskovskoy gosudarstvennoy iuridicheskoy akademii, Proceedings of the Orenburg Institute (branch) of the Moscow State Law Academy*, 13, 81 [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Babanoski K. Techniques of conducting interrogation during police investigation of crimes. *Knowledge – International Journal*. 2018. Vol. 28. P. 2101–2107. doi: <https://doi.org/10.35120/kij28062101k>.
- Колесник І. А. Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 9 с.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Коновалова В. Е., Сербулов А. М. Следственная тактика: принципы и функции. Киев : РИО МВД УССР, 1983. С. 25–26.
- Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
- Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 19 с.

- Ратинов А. Р., Гаврилова Н. И. Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1982. Вып. 37. С. 48–54.
- Шабаровський Б. Перевірка показань свідка під час допиту у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 287–291. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.53>.
- Шингарьов Д. О. Забезпечення прав та законних інтересів осіб під час проведення допитів на стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :12.00.09. Харків, 2017. 19 с.
- Сіроух І. В. Забезпечення прав підозрюваного під час допиту при розслідуванні злочинів проти моральності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 272–275. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-5-272-275>.
- Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии. М. : Юрлитформ, 2006. 183 с.
- Цільмак О. М. Класифікація дефініцій способів брехні. *Соціальна психологія*. 2011. № 2. С. 119–122.
- Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2005. 324 с.
- Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : Правник ; НАВСУ, 1999. 126 с.
- Журавлев Ю. Г. Ложь и сопутствующие категории как объект исследования криминалистики. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии*. 2011. № 13. С. 81.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2019

Protsenko O. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Forensics and Psychology of the Odessa State University of Internal Affairs, Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-4194>

Verification of Testimonies during the Interrogation of a Suspected Minor

*The scientific article is devoted to problematic issues arising in the practical investigative units of the National Police of Ukraine during the verification of false testimonies during the interrogation of a minor suspected of criminal proceedings. Verification of the false testimony of a minor suspected in a criminal proceeding may be the most important and the main source of evidence during the trial. Currently, there are not enough scientific works on tactics for verifying false testimonies during interrogation. The **purpose** of the article is to highlight problematic issues at the planning and interrogation stages of suspected minor, to identify and overcome false testimonies. The proposed algorithm of actions and tactics for verifying false testimonies for the investigator during investigative (search) actions, namely interrogation with the participation of a suspected minor. It is important to highlight for the investigator of the National Police of Ukraine that the information in the testimony of suspected minor is reliable and the testimony corresponds to the objective reality of the real course of events, due to mistake or deliberate lie, since to a certain extent it concerns the exposure and identification of lies, the most rational consequences of this in criminal proceedings. In Ukraine, there is currently a need for a comprehensive and comprehensive coverage of the tactics of verifying false testimonies during investigative (search) actions involving minor suspects, in accordance with the provisions of international treaties, consent to be binding by the Verkhovna Rada of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, European practice of human rights courts, in the formation of forensic recommendations. Therefore, the article highlights the structural components of the tactics of identifying and overcoming false testimonies. It is noted that the content of the interrogation of suspected minor highlights important aspects, namely: procedural, ethical, educational, tactical and the location of the interrogation. The main tactical methods for verifying false testimonies during interrogation are identified, one of the main tasks for the investigator is to establish psychological contact.*

Keywords: criminal proceedings; pre-trial investigation; investigative (search) actions; tactics; identification; overcoming; false testimony; suspected minor; interrogation.

Литвин В. В. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2029-0346>

Комунікація поліцейського патрульної поліції зі ЗМІ

Метою статті є розгляд комунікативних особливостей взаємодії поліцейських зі ЗМІ. **Методологія.** У статті використано комплекс наукових методів, а саме: термінологічний, системно-структурний та формально-логічний. **Наукова новизна** полягає у формуванні основних форм і напрямів взаємодії поліцейських патрульної поліції з представниками засобів масової інформації. Встановлено, що чіткий алгоритм взаємодії патрульної поліції із засобами масової інформації забезпечуватиме не тільки висвітлення засобами масової інформації правдивої інформації щодо результатів діяльності поліцейських, а й налагодження ведення відкритого діалогу між представниками медіа та правоохоронними органами під час забезпечення останніми публічної безпеки та порядку. **Висновки.** Проаналізувавши основні форми взаємодії поліції із засобами масової інформації, було визначено, що така взаємодія: 1) об'єднує сили для конкретної мети – інформування населення; 2) дає впевненість, що інформація, яка становитиме державну таємницю, не буде оприлюднена; 3) забезпечує надійне партнерство між сторонами; 4) сприяє тому, що поліція забезпечує доступ до власної публічної інформації в порядку та відповідно до вимог, визначених законом; 5) надає можливість поліції мати надійного партнера з представниками засобів масової інформації в налагодженні суспільних відносин з громадськістю. Узагальнено алгоритм дій поліцейського щодо взаємодії із представниками засобів масової інформації. Так, визначено, що кожна зі сторін цієї комунікації несе певні обов'язки щодо іншої: журналісти мають перебувати у визначених правоохоронцями місцях під час проведення на території масових зібрань, а поліція своєю чергою має прийти на допомогу пресі, якщо порушують її професійні права. Акцентовано увагу на тому, що вміння працівників патрульної поліції будувати відносини з представниками преси розглядають як важливий критерій оцінювання їхнього професійного рівня, політичної та правової культури.

Ключові слова: комунікація; поліцейський патрульної поліції; преса; Національна поліція України; засоби масової інформації; імідж поліції.

Вступ

В умовах реформування найвагомішої ланки правоохоронних органів, а саме Національної поліції України, практика співробітництва поліцейських із засобами масової інформації (далі – ЗМІ) позитивно впливає на правоохоронну діяльність і сприяє підвищенню позитивного іміджу та довіри населення до Національної поліції України загалом.

Національна поліція України та ЗМІ повинні однаково служити інтересам народу, адже функціонують вони в одному соціальному середовищі. Постійна взаємодія зі ЗМІ не лише сприяє поліпшенню рівня довіри населення, але й має профілактичний характер. Проте підвищений рівень криміногенності, спалахи насильства на вулицях, часті випадки непорозуміння між поліцейськими та представниками ЗМІ під час проведення масових заходів, недостовірна (компрометуюча) інформація, подана представниками преси щодо діяльності поліції, велика кількість вчинення правопорушень щодо працівників ЗМІ в зоні ООС змушують дещо переглянути форми та заходи співпраці поліції зі ЗМІ.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є окреслення комунікативних особливостей взаємодії поліцейських зі

ЗМІ. Для її досягнення було поставлено такі завдання:

- виокремити основні права й обов'язки журналістів та працівників патрульної поліції під час забезпечення публічної безпеки й порядку;
- висвітлити основні форми та методи взаємодії поліцейських патрульної поліції зі ЗМІ;
- узагальнити алгоритм дії поліцейського під час взаємодії з представниками ЗМІ.

Виклад основного матеріалу

Варто сказати, що необхідність налагоджувати діалог між журналістами та поліцейськими патрульної поліції не підлягає сумніву, адже тільки конструктивна співпраця допоможе кожній зі сторін якісно виконувати свої професійні обов'язки та не піддаватися стресам і негативним впливам через неякісне виконання однією зі сторін своїх обов'язків. Професійна діяльність як поліцейських, так журналістів, на яку припадає значна частина життя людини, належить до числа факторів, що глибоко впливають на формування й розвиток її індивідуально-психологічних особливостей і в майбутньому (Yareschenko, 2019). Крім цього, їх співпраця, перш за все, полягає в застосуванні різних методів і форм впливу засобів масової інформації на свідомість громадян, метою якого є спроба зменшення рівня злочинності серед

населення, зменшення кількості службових злочинів серед працівників патрульної поліції та сприяння налагодженню партнерських відносин між поліцією та населенням.

Для ведення відкритого діалогу поліцейських зі ЗМІ, в Україні постала необхідність упровадження практик побудови їхніх стосунків у межах партнерської моделі взаємодії, правові основи якої складають цілу систему із законів та підзаконних правових актів. Вивчення поліцейськими цих правових основ здійснюється під час навчання у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання МВС України, згідно з навчальними планами й програмами, якими передбачено вивчення психологічних дисциплін, пов'язаних з ефективною комунікацією, стресостійкістю поліцейських тощо (Barko, Ostapovych, & Barko, 2018).

У правовому полі регулювання взаємодії поліцейських патрульної поліції із засобами масової інформації важливу роль відіграють норми Конституції України, які передбачають право громадян на отримання інформації, пов'язаною з їхнім життям та безпекою.

Необхідно звернути увагу й на те, що частини 1 та 2 статті 34 Конституції України закріплюють гарантії права на свободу вираження поглядів, передбачаючи: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

Варто підкреслити, що свобода слова гарантована також і пунктом 1 статті 10 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який передбачає: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» (Orlyshko, 2014). Тобто, це означає, що право на свободу слова має кожен: і пересічний громадянин, і правоохоронець, і журналіст.

Слід звернути увагу й на те, що у реалізації права на свободу слова в кожній демократичній державі важливу роль відіграють журналісти та засоби масової інформації. Згідно з Конвенцією Європейського Суду преса є вартовим демократії. Преса має також обов'язок збирати й передавати суспільно-важливу інформацію та ідеї, оскільки громадськість має право їх отримувати.

Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 року на сесії Генеральної

Асамблеї ООН, прямо диктує (ст. 19) право на свободу переконань та їхнє вільне вираження, що включає в себе і свободу пошуку, одержання й поширення інформації та ідей будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів. Це положення Декларації має загальний характер і не дозволяє з достатньою чіткістю говорити про те, яка саме інформація є об'єктом конкретного права людини ("Vzaiemodiiia OVS", 2017).

Якщо ж говорити про законодавчу базу, яка прямо регулює взаємодію підрозділу Національної поліції та засобів масової інформації, то слід вказати на Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII «Про Національну поліцію». У статті 9 цього закону вказано, що поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості, забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

Поліція забезпечує доступ до публічної інформації, власником якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом. Поліція може оприлюднювати (поширювати) інформацію з обмеженим доступом лише у випадках та в порядку, визначених законом (Pavlyk, 2015).

Усі інші правові норми з врегулювання взаємодії поліцейських зі ЗМІ представлені законами України «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», які закріплюють право громадян України на інформацію, закладають правові основи інформаційної діяльності; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», який визначає порядок всебічного й об'єктивного висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування засобами масової інформації та захисту їх від монопольного впливу органів тієї чи іншої гілки державної влади або органів місцевого самоврядування; «Про Національну поліцію», який прямо вказує на взаємодію з населенням на засадах партнерства, відкритість і прозорість своєї діяльності визначає важливими принципами діяльності поліції; «Про телебачення і радіомовлення», який регулює діяльність телерадіоорганізацій на території України, визначає правові, економічні, соціальні, організаційні умови їх функціонування, спрямовані на реалізацію свободи слова, прав громадян на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите й вільне обговорення

суспільних питань; «Про суспільне телебачення і радіомовлення України», який визначає правові й організаційні умови функціонування системи суспільного телебачення та радіомовлення в Україні; «Про інформаційні агентства», який закріплює правові основи діяльності в Україні інформаційних агентств та їх міжнародного співробітництва; «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», який визначає правові, економічні, організаційні засади державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів.

Відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу)» представник ЗМІ має право здійснювати письмові, аудіо- та відеозаписи із застосуванням необхідних технічних засобів, за винятком випадків, передбачених законом ("Zakon Ukrainy", 1992), шукати, запитувати, одержувати та поширювати інформацію; у зв'язку із запитом інформації бути прийнятим посадовими особами; відвідувати державні органи та організації, прес-служби, підприємства та установи; отримувати доступ до документів і матеріалів, за винятком їх фрагментів, що містять відомості, які становлять державну, комерційну або іншу спеціально охоронювану законом таємницю; публікувати, копіювати, оголошувати чи іншим способом відтворювати документи та матеріали: записи, зокрема з використанням засобів аудіо- та відеотехніки, кіно- і фотозйомки, за винятком випадків, передбачених законом; матеріалів, призначених для розповсюдження висловлених власних думок й оцінок; перевіряти достовірність, наданої джерелами, інформації; відмовитися від підготовки за своїм підписом повідомлення або матеріалу, що суперечить його переконанням; зняти свій підпис під повідомленням або матеріалом, зміст якого, на його думку, було спотворено в процесі редакційної підготовки, чи заборонити або іншим чином домовитися про умови та характер використання цього повідомлення або матеріалу; поширювати підготовлені ним повідомлення та матеріали за власним підписом, під псевдонімом або без підпису (Pavly, 2015).

Крім цього, представники преси мають право відкрито проводити фото- та відеозйомку будівель підрозділів поліції, фое та інформаційних стендів у них. Спеціальний дозвіл для цього не потрібний.

З огляду на зазначені вище права преси, основними формами взаємодії поліцейських патрульної поліції з представниками ЗМІ мають бути:

– надання журналістам інформації щодо діяльності органів Національної поліції,

– акредитація журналістів при НПУ;
– укладання творчих договорів про співпрацю;
– спільне планування виступів у ЗМІ;
– проведення спільних благодійних акцій, випусків рубрик і теле- та радіопрограм;
– проведення «прямих ліній», «прямих ефірів» та «круглих столів»;
– організація роботи телефонів довіри, вивчення отриманої кореспонденції, відгуків на виступи ЗМІ та підтримка у судових позовах.

Варто зазначити, що і поліцейські, і представники ЗМІ мають бути толерантними один до одного, уважними до слів співбесідника, витриманими, емоційно врівноваженими та дипломатичними (Lobznanidze, 2017).

Аналіз форм взаємодії поліції зі ЗМІ дозволяє зосередити увагу на таких напрямках взаємодії, які в юридичній науковій літературі іноді збігаються з формами взаємодії:

1. Взаємообмін інформацією, що становить спільний інтерес.
2. Вивчення та аналіз оперативного стану.
3. Обмін позитивним досвідом.
4. Проведення спільних семінарів і конференцій.
5. Участь у правовій пропаганді.
6. Взаємодія у проведенні цільових заходів (рейдів, патрулювання тощо).
7. Взаємодія в підвищенні рівня професійної підготовки.
8. Розроблення та погодження планів взаємодії.
9. Технічна взаємодія.
10. Розроблення пропозицій з питань зміцнення правопорядку та вдосконалення законодавства.
11. Участь у профілактиці правопорушень.

Вищезазначені форми взаємодії надають можливість поліції:

– налагодити відносини зі ЗМІ;
– бути впевненим у тому, що до громадськості надходить лише компетентна інформація;
– знати щодо підтримки з боку ЗМІ у випадку офіційного оприлюднення інформації;
– бути надійними партнерами із представниками ЗМІ у налагодженні суспільних відносин з громадськістю;
– реалізовувати взаємодію на високому професійному рівні;
– знати, що інформація, яка становитиме державну таємницю, не буде оприлюднена.

Також, час від часу, між цими структурами може формуватися соціальний альянс, який короткостроково об'єднує сили для конкретної мети (Kostiuk, Lytvyn, & Mozol, 2017).

Забезпечуючи публічну безпеку і порядок, поліцейські патрульної поліції зі ЗМІ повинні з'ясувати:

– місце розташування журналістів та відеокамер;

– порядок пересування представників ЗМІ, які забезпечують відео- та фотозйомку;

– можливість роботи ЗМІ за «живим» ланцюгом правоохоронців;

– можливість організувати коментар уповноваженої особи «з місця забезпечення поліцейськими публічної безпеки і порядку».

Якщо ж під час виконання поліцейськими службових завдань виникла надзвичайна ситуація, то вони можуть сповістити журналісту:

– вичерпну інформацію щодо події без надмірної деталізації;

– інформацію про час, дату, місце затримання підозрюваного;

– інформацію чи був спротив з боку підозрюваної особи, застосування зброї;

– інформацію щодо характеру, суті та формулювання звинувачення (вказати статтю Кримінального кодексу, викласти, у чому полягає диспозиція статті та яка передбачена санкція);

– інформацію щодо необхідності допомоги з боку громадян та її вид;

– ім'я та прізвище особи, яка проводить слідчі дії (це стосується висвітлення діяльності органу, який проводить розслідування та сприяє інформуванню громадян) (Kostiuk, Lytvyn, & Mozol, 2017).

Причому журналісту слід пам'ятати, що законодавство обмежує доступ до наступної інформації:

– прізвище, ім'я та по батькові затриманого, підозрюваного, обвинуваченого до набрання чинності вироком суду (ст. 296 ЦК України);

– прізвище, ім'я та по батькові потерпілого без його згоди (ст. 296 ЦК України);

– будь-які фото- або відеоматеріали, які вказують на особу у випадках розшуку особи або для захисту прав та інтересів фізичної особи.

Однак така інформація може бути надана за наявності виняткових обставин:

– коли розголошення такої інформації допоможе розслідуванню, розшуку або в затриманні підозрюваного, або для захисту прав та інтересів фізичної особи;

– необхідна для громадян як попередження про можливу небезпеку;

– є загальновідомою для громадян через великий суспільний резонанс або стосується публічної особи.

Слід зазначити, що саме засоби масової інформації є найшвидшими та найпотужнішими комунікаційними каналами й можуть стати

у пригоді правоохоронцям при розв'язанні питань громадської безпеки, забезпечення правопорядку тощо.

Тому працівники патрульної поліції:

– мають приходити на допомогу журналістам, коли їх б'ють, виганяють, порушують їхні професійні права, заважають їм виконувати професійні обов'язки;

– не можуть удавати, що нічого не відбувається в конфліктній ситуації;

– мають виявляти повагу до журналістів як до співгромадян, не ставитися до них зверхньо, не принижувати їхню гідність;

– повинні пред'являти свої посвідчення;

– мають допускати журналістів до периметра, ближчого до місця подій, щоб вони мали змогу якісніше висвітлити події, якщо це не заважає виконувати свої обов'язки;

– повинні пропускати журналістів на виборчі дільниці, якщо їх кількість відповідає нормам закону ("Zakon Ukrainy", 1992).

Поліцейським важливо знати, що згідно зі ст. 171 Кримінального кодексу України такі дії, як:

– недопущення журналіста до участі у пресконференції;

– позбавлення журналіста чи засобу масової інформації можливості скористатися переважним правом на одержання інформації;

– необґрунтована відмова в задоволенні запиту щодо доступу до офіційних документів або наданні письмової чи усної інформації;

– незаконне вилучення тиражу друкованої продукції – можуть розцінюватись як перешкодження законній професійній діяльності журналіста (протиправне створення будь-яких перепон, обмежень, заборон щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації окремим журналістом (журналістами) чи засобом масової інформації) та тягнути за собою юридичну відповідальність.

Зі свого боку журналісти повинні:

– дотримуватися стандартів ввічливої поведінки та правил журналістської етики, бути ввічливими з поліцейськими патрульної поліції, виконувати прохання працівників поліції;

– виявляти повагу до правоохоронців як до співгромадян, не ставитися до них зверхньо, не принижувати їхню гідність;

– не вступати до словесної перепалки з правоохоронцями в місцях масового скупчення людей;

– не вчиняти провокаційних дій у зонах масових заходів, які контролюються поліцейськими патрульної поліції;

– не заважати фізичним втручанням роботі працівників виборчих комісій, не брати участь у

виборчих технологіях та маніпуляціях на виборчих дільницях;

– журналісти повинні відвідувати інструктажі для ознайомлення з тими, хто забезпечуватиме безпеку заходу, та з оперативною ситуацією ("Vzaiemodiiia OVS", 2017).

Необхідно зазначити, що ділове спілкування передбачає не стільки передачу емоційних станів, скільки передачу належної інформації (Tarnavskiy, 2015). Саме тому для змістовного ділового спілкування між поліцією та представниками преси необхідно, перш за все, вміти говорити й вміти слухати.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в окресленні основних форм і напрямів взаємодії поліцейських патрульної поліції з представниками ЗМІ. Установлено, що чіткий алгоритм взаємодії патрульної поліції зі ЗМІ, який забезпечуватиме не тільки висвітлення ЗМІ правдивої інформації щодо результатів діяльності поліцейських, а й налагодження ведення відкритого діалогу між представниками медіа та правоохоронними органами під час забезпечення останніми публічної безпеки та порядку.

Висновки

Проаналізувавши основні форми взаємодії поліції зі ЗМІ, було визначено, що така взаємодія: 1) об'єднує сили для конкретної мети – інформування населення; 2) дає впевненість, що інформація, як становитиме державну таємницю, не буде оприлюднена; 3) забезпечує надійне партнерство між сторонами; 4) сприяє тому, що поліція забезпечує доступ до публічної інформації, власником якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом; 5) дає право поліції мати надійного партнера із представниками ЗМІ у налагодженні суспільних відносин з громадськістю. Поміж цим, узагальнено алгоритм дії поліцейського щодо взаємодії із представниками ЗМІ. Так, визначено, що кожна зі сторін цієї комунікації несе певні обов'язки щодо іншої: журналісти мають перебувати у визначених правоохоронцями місцях під час проведення на території масових зібрань, а поліція, в свою чергу, повинна прийти на допомогу пресі, якщо порушують її професійні права. Наголошено, що уміння працівників патрульної поліції будувати стосунки з представниками преси розглядається як важливий критерій оцінки їхнього професійного рівня, політичної та правової культури.

REFERENCES

- Barko, V.I., Ostapovych, V.P., & Barko V.V. (2018). Napriamy vdoskonalennia profesiinoi psykhologichnoi pidgotovky politseiskyykh Natsionalnoi politzii Ukrainy [Areas of improvement of professional psychological training of police officers of the National Police of Ukraine]. *Psykhologichnyi zhurnal Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka Natsionalnoi Akademii pedagogichnykh nauk Ukrainy, Psychological journal of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 4(14). doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4> [in Ukrainian].
- Kostiuk, V.L., Lytvyn, V.V., & Mozol, V.V. (2017). *Vzaiemodiiia orhaniv natsionalnoi politzii iz ZMI shchodo zabezpechennia publicnogo poriadku [Interaction of National Police Bodies with the Media to Ensure Public Order]*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav [in Ukrainian].
- Lobznanidze, G.I. (2017). Cherty lichnosti, neobkhdimye dlia peregovornoy kompetentsii [Personality Requirements for Negotiation Competency]. *Psikhologo-pedagogicheskie osnovaniia kompleksnogo poznaniia sovremennogo cheloveka i obshchestva, Psychological and pedagogical foundations of a comprehensive knowledge of modern man and society*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/peregovornaya-kompetentnost-i-uchet-aktsentuatsii-lichnosti>. doi: <https://doi.org/10.25629/HC.2017.12.13> [in Russian].
- Opryshko, L. (2014). *Pravovi aspekty vzaiemovidnosyn mizh pravookhoronnyimi orhanami ta ZMI v Ukraini [Legal aspects of the relationship between law enforcement agencies and the media in Ukraine]*. Retrieved from <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1076201> [in Ukrainian].
- Pavlyk, Yu. (2015). *Prava ta oboviazky pratsivnykiv ZMI. Problema porushennia prav zhurnalistiv [Rights and duties of media workers. The problem of violation of journalists' rights]*. Retrieved from <http://h.ua/story/417214> [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, M.T. (2015). Neverbalni zasoby dilovoho spilkuvannia ta upravlinnia personalom [Non-verbal means of business communication and personnel management]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti, Economics of the food industry*, 26. Retrieved from <http://journals.uran.ua/fie/article/view/44036>. doi: <https://doi.org/10.15673/2312-847x.26/2015.44036> [in Ukrainian].

- Vzaimodiia OVS zi ZMI u formuvanni pozytyvnykh stereotypiv [Interaction of OBC with the media in forming positive stereotypes]. (2017). *Osoblyvosti vzaimodii zasobiv masovoi informatsii z pravoohoronnyu orhanamy, Features of interaction of mass media with law enforcement agencies: Proceedings of the International Round table* (p. 48). Kyiv: Nats. akad. prokuratury Ukrainy. Retrieved from http://semestr.com.ua/book_378_glava_149_3.html [in Ukrainian].
- Yareshchenko, O.V. (2019). Profesiine vyhorannia spivrobitynkiv Natsionalnoi politsii Ukrainy: psykholohichni peredumovy i ryzyky [Professional burnout of the National Police of Ukraine: psychological preconditions and risks]. *Psykholohichniy zhurnal Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostyuka Natsionalnoi Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, Psychological journal of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 5(9)*. Retrieved from <https://www.apsijournal.com>. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro drukovani zasoby masovoi informatsii (presu) v Ukraini": vid 16 lystop. 1992 r. No. 2782-XII [Law of Ukraine "About the print media in Ukraine" from November 16, 1992, No. 2782-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro informatsiiu": 2 zhovt. 1992 r. No. 2657-XII [Law of Ukraine "About information" from October 2, 1992, No. 2657-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "About the National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 40-41, 379* [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Барко В. І., Остапович В. П., Барко В. В. Напрями вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України. *Психологічний журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної Академії педагогічних наук України*. 2018. № 4 (14). doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4>.
- Костюк В. Л., Литвин В. В., Мозоль В. В. Взаємодія органів національної поліції із ЗМІ щодо забезпечення публічного порядку : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 40 с.
- Лобжанидзе Г. И. Черты личности, необходимые для переговорной компетенции. *Психолого-педагогические основания комплексного познания современного человека и общества*. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/peregovornaya-kompetentnost-i-uchet-aktsentsiatsii-lichnosti>. doi: <https://doi.org/10.25629/HC.2017.12.13>.
- Опришко Л. Правові аспекти взаємовідносин між правоохоронними органами та ЗМІ в Україні. 2014. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1076201>.
- Павлик Ю. Права та обов'язки працівників ЗМІ. Проблема порушення прав журналістів. 2015. URL: <http://h.ua/story/417214>.
- Тарнавський М. Т. Невербальні засоби ділового спілкування та управління персоналом. *Економіка харчової промисловості*. 2015. № 26. URL: <http://journals.uran.ua/fie/article/view/44036>. doi: <https://doi.org/10.15673/2312-847x.26/2015.44036>.
- Взаємодія ОВС зі ЗМІ у формуванні позитивних стереотипів. *Особливості взаємодії засобів масової інформації з правоохоронними органами: міжнародний та національний досвід* : матеріали Міжнар. круглого столу (Київ, 23 листоп. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. 48 с. URL: http://semestr.com.ua/book_378_glava_149_3.html.
- Ярещенко О. В. Професійне вигорання співробітників Національної поліції України: психологічні передумови і ризики. *Психологічний журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної Академії педагогічних наук України*. 2019. № 5 (9). URL: <https://www.apsijournal.com>. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9>.
- Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.
- Про інформацію : Закону України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
- Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

Стаття надійшла до редколегії 07.08.2019

Lytvyn V. – Ph.D in Law, Lecture of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2029-0346>

Communication of Patrol Police Officers with the Media

The purpose of the article is to consider the communicative peculiarities of the police interaction with the media. *The methodology.* The complex of scientific methods, namely: terminological, systematic-structural and formal-logical is used in the article. *The scientific novelty* lies in the formation of the main forms and directions of interaction between patrol police officers and media representatives. It is established that a clear algorithm of the patrol police interaction with the media will provide not only the media coverage of true information of police activity results but also will create an open dialogue between media representatives and law enforcement agencies while performing their duties of safeguarding public security and order. **Conclusions.** On the background of the main forms of the police interaction with the media's analysis it is stated, that such interaction: 1) unites forces for achieving a specific purpose - informing the population; 2) gives assurance that the state secret information will not be disclosed; 3) promotes reliable partnership between the parties; 4) facilitates the police provision of the access to the public information which belongs to it in the manner and in accordance with the requirements established by law; 5) gives to the police the hope to have a reliable media partner in establishing public relations with the community. Meanwhile, the algorithm of the police officer's action in the process of interaction with mass media representatives is generalized. It is determined that each of the parties of this communication has certain responsibilities as to the other: during mass meetings on the police territory journalists should be on the defined by law enforcement officers' places, and the police, in its turn, should give the assistance to the press if their professional rights are violated. Attention is drawn to the fact that the ability of patrol officers to build relationships with members of the press is regarded as an important criterion for assessing their professional level, political and legal culture.

Keywords: communication; patrol police officers; press; National Police of Ukraine; mass-media; the image of the police.

Євтушенко В. І. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-7662>

Характер у структурі детермінант індивідуального стилю діяльності поліцейського

Увагу в статті зосереджено на теоретичному аналізі наявних у психології підходів щодо сутності поняття «характер». Окреслено значення та засади формування характеру особистості як психологічної детермінанти індивідуального стилю професійної діяльності поліцейського. Розглянуто психологічні структури особистості у вітчизняній та іноземній психології, у яких суть особистості та її структуру розглядають по-різному за напрямками й теоріями. Зазначено, що найусталенішою у психології є структура особистості, розроблена О. Г. Ковальовим, психологічний зміст якої покладено в основу нашого дослідження, а також було проаналізовано компоненти цієї структури. Акцентовано увагу на специфічних умовах і психологічних особливостях діяльності поліцейських. Здійснено спробу проаналізувати професіографічне вивчення різних видів поліцейської діяльності (слідчого, оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції), дільничного офіцера поліції) з урахуванням їхніх головних професійно важливих якостей. Наголошено, що правоохоронна діяльність накладає відбиток на індивідуально-психологічні характеристики особистості поліцейського, що істотно впливає на процес, результат та індивідуальний стиль професійної діяльності, і, навпаки, саме формування особистості значною мірою відбувається в процесі професійної діяльності та під її впливом. Обґрунтовано значення і необхідність формування індивідуального стилю професійної діяльності поліцейських, удосконалення психодіагностичного інструментарію, створення узагальненої професійно-психологічної моделі особистості правоохоронців, що істотно впливає на важливість процесу професійно-психологічного добору кандидатів на службу в Національній поліції України.

Ключові слова: особистість; характер; особистісні якості; професійні якості; індивідуальний стиль; діяльність поліцейського.

Вступ

Діяльність працівників Національної поліції України здійснюється у специфічних умовах, важливим аспектом яких є об'єктивно виступаюча психологічна реальність, де ігнорування психологічного аспекту знижує ефективність дій співробітників. Слабка професійно-психологічна підготовка співробітників НПУ була й досі є хронічною вадою їхньої професійної майстерності та діяльності загалом.

Проблему нашого дослідження зумовило те, що зрозуміти формування характеру можна лише аналізуючи історію розвитку взаємодії особистості з її соціальним середовищем. Особливо гостро постає вона у зв'язку з переломними подіями в нашій країні, тому що характер особистості не є природженою властивістю, і змінюється внаслідок зміни суспільних відносин життя людини.

Специфічний характер правоохоронної діяльності відображається на індивідуально-психологічних характеристиках особистості поліцейського, що й визначає необхідність її постійного наукового дослідження. У зв'язку з цим дуже важливо, щоб поліцейські могли опанувати власну манеру діяння, яка б дозволила їм розвинути необхідні професійно важливі якості особистості, що і забезпечить ефективність та підвищать надійність їхньої професійної діяльності. Такою індивідуальною манерою стає власний стиль професійної

діяльності, що і розглядається нами як важлива умова ефективної діяльності поліцейського з урахуванням характерологічних особливостей. Адже відсутність або недостатній розвиток професійно важливих якостей особистості поліцейського можуть перешкоджати нормальному здійсненню ним своїх функціональних обов'язків, породжуючи помилки в професійній діяльності та викликаючи, при цьому, процеси професійної дезадаптації та деформації особистості.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що дослідниками нагромаджено багатий досвід щодо розуміння поняття, змісту, типології та передумов формування характеру особистості. За Б. Г. Ананьєвим, характер «...виражає основну життєву спрямованість і проявляється в своєрідному для даної особистості способі дій» (Anan'ev, 1941, p. 11).

У дослідженнях іноземних учених розроблено різні типології характеру, в основу яких було покладено біологічні й соціальні детермінанти. Однією з перших у західній психології була типологія характерів К. Г. Юнга, який виділяв екстравертний та інтровертний типи характеру (Jung, 1995).

Дослідниця Г. О. Литвинова (Lytyunova, 2008) акцентує увагу на розвитку в поліцейських необхідних психологічних рис, які сприяють ефективній професійній діяльності в умовах емоційного напруження.

Адлер А. вперше ввів поняття «стиль» і виділив поняття «стиль життя»; Клімов Е. А., Мерлін В. С. досліджували «індивідуальний стиль діяльності» й «індивідуальний стиль спілкування» (Danilov, 2018).

Стиль діяльності розглядають в поєднанні особистісного та діяльнісного підходів М. Р. Щукін (Shchukin, 1984, р. 26-32.), К. О. Абульханова-Славська (Abulkhanova-Slavskaja, 1999, р. 305-309), А. К. Маркова (Markova, 1996) та ін., де він є сукупністю різних індивідуальних якостей і системи способів реалізації професійної діяльності.

Виокремлення та вивчення стилів ведуть до висновку, що особистісні відмінності перестали вважатися випадковими в психологічних дослідженнях, і термін «стиль» констатував вже факт існування саме індивідуальних відмінностей (Danilov, 2018).

Теоретичними засадами вивчення психологічної структури особистості правоохоронця, яка має свою специфічну внутрішню будову детерміновану діяльністю, для нас стали підходи К. К. Платонова, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка та ін.

Виокремлюючи дослідження особливостей діяльності правоохоронців і проблем особистості різних фахових напрямів правоохорони, варто акцентувати увагу на здобутках сучасних дослідників, які зробили вагомий внесок у зазначену галузь. Серед них такі вчені: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, В. І. Барко, А. В. Гайдашук, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. І. Кондрюкова, О. М. Корнев, О. М. Кретчак, О. І. Кудерміна, Т. В. Матієнко, Л. І. Мороз, І. М. Охріменко та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу наявних у психології підходів щодо сутності поняття «характер» особистості; розгляд структур особистості у вітчизняних та іноземних психологічних дослідженнях; окреслення значення та сутності характеру особистості як психологічної детермінанти індивідуального стилю професійної діяльності поліцейського; визначення психологічних особливостей діяльності поліцейських, а також професійно важливих якостей успішного поліцейського.

Виклад основного матеріалу

Проблема особистості є центральною в сучасній та юридичній психології, а також акмеології. У системі «людина – право» насамперед реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеної у соціальні відносини, як носія свідомості й, зокрема, правосвідомості. Але людина – це не

тільки особистість, але й організм, вершина філогенезу живих істот. Необхідність оцінки різних психічних процесів, властивостей або станів саме з позицій права породжує цілий ряд питань, не властивих ніякій іншій галузі психології, крім юридичної (Vasilev, 2009, р. 60-61).

Динаміка трансформацій особистісної сфери поліцейських на різних рівнях й етапах професійної діяльності може виявлятися по-різному через те, що кожен співробітник Національної поліції наділений своїми унікальними та неповторними особливостями характеру, які, з однієї сторони є чинником становлення індивідуального стилю професійної діяльності поліцейських, а з іншої – формуються і розвиваються в індивідуальному стилі діяльності поліцейського в процесі професіогенезу.

У нашій роботі індивідуальний стиль професійної діяльності поліцейських розглядається як стратегія поведінки в трудовій діяльності, детермінована індивідуальними й типовими особливостями суб'єктів діяльності (Yevtushenko, 2018, р. 129-142).

У вітчизняній психології представлені різні теорії, у яких особистість та її структура розглядаються по-різному. Основні радянські психологічні школи особистості представлені концепціями С. Л. Рубінштейна, Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва, Б. Г. Ананьєва, В. М. Мясіщева, Д. Н. Узнадзе, Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина, В. С. Мерліна, Л. І. Божович, К. К. Платонова, О. Асмолова та іншими.

Особистість у психології – це, передусім, суспільно-психологічна сутність людини, яка формується внаслідок засвоєння нею суспільно-історичного досвіду людства (Khokhlina, 2014).

Аналізуючи особистість суб'єкта правоохоронної діяльності, А. В. Брушлінський (Brushlinskiy, 2000, р. 12, 36), розвиваючи позицію Б. Г. Ананьєва (Anan'ev, 1977, р. 206-207), констатує, що в сучасній психології одне з основних завдань поняття суб'єкта використовується для позначення специфічних якостей особистості, які вона реалізовує в кожній конкретній системі взаємин та відносин.

Особистість правоохоронця – продукт не тільки минулого, а й актуального сьогодення і навіть майбутнього. Тому, регулюючи актуальне сьогодення та передбачуване майбутнє, удосконалюючи соціально-психологічні, організаційні й матеріальні умови, орієнтуючи працівника на перспективи успішного самоствердження та саморозвитку, створюються сприятливі умови для професійного й особистісного росту (Medvediev, 2015, р. 53-61).

Цінність та унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури (Maksymenko, 2009, р. 3-13).

Наголосимо, що уявлення про особистість та її структуру в сучасній психології доволі різноманітні та суперечливі. Це пов'язане з тим, що категорія «структура» – це сукупність стійких зв'язків між різноманітними всіма складовими, що забезпечують її цілісність і самототожність. Тому уявлення про структуру передбачає розгляд особистості як складної системи, конфігурація і характер зв'язків усередині системи якої та становлять структуру, яка стабільна за змін системи (Aleksandrov, 2014, p. 58-66).

Різноманіття психологічних структур особистості широко представлене в історії іноземної психології різними напрямками й теоріями: психоаналітичною З. Фрейда; аналітичною К. Юнга, соціально-психологічною А. Адлера, «векторною» («теорія поля») К. Левина, конституційно-психологічною В. Шелдона і Е. Кречмера, факторно-аналітичною Г. Айзенка і Р. Кеттелла, поведінковою теорією Скінера тощо.

Основні радянські психологічні школи особистості представлені концепціями С. Л. Рубінштейна, Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва, Б. Г. Ананьєва, В. М. Мясіщева, Д. Н. Узнадзе, Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина, В. С. Мерліна, Л. І. Божович, К. К. Платонова, О. Асмолова та ін.

Однією з найусталеніших у психології є структура особистості, розроблена О. Г. Ковальовим (Kovalev, 1965). Саме її наводять у більшості підручників із загальної психології; на ній ґрунтується низка теоретичних й емпіричних досліджень із психології особистості; до неї адаптують усі особистісні властивості та на її підставі класифікують методичний апарат вивчення особистості (Khokhlina, 2016, p. 20-31).

Аналізуючи структуру особистості, О. Г. Ковальов зауважує, що вона складна, багатогранна й динамічна. Усі її компоненти взаємопов'язані та взаємозумовлені. З розвитком особистості відбуваються і зміни в її структурі. Водночас структура кожної особистості порівняно стійка. Вона містить типові для індивіда системи властивостей, що характеризують його як людину, від якої можна очікувати в тих або інших ситуаціях життя певних учинків і дій. (Kovalev, 1965). Психологічний зміст саме цієї структури буде покладено в основу нашого емпіричного дослідження, тому, розпочинаючи розгляд особистості поліцейського, зосередимось на базових її структурних компонентах.

На його думку, відволікаючись від індивідуальних особливостей психічного складу, можна визначити типову структуру особистості. З психічних процесів на тлі станів формуються властивості особистості (стійкі утворення, що забезпечують певний якісно-кількісний рівень психічної діяльності та поведінки, типовий для індивіда). У процесі діяльності властивості

певним чином пов'язуються одна з одною відповідно до вимог діяльності, утворюючи складні структури, до яких належать *темперамент* (система природних властивостей), *спрямованість* (система потреб, інтересів й ідеалів), *здібності* (комплекс інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей), *характер* (синтез ставлень і способів поведінки) (Kovalev, 1965).

Висвітлюючи згодом питання структури особистості, дослідник виокремлює вже такі її компоненти: спрямованість, здібності, характер і система управління («Я» – власне самосвідомість) (Kovalev, 1965), а темперамент виведено за її межі.

Отже, у структурі особистості О. Г. Ковальова розглянуто такі її складові, як самосвідомість, спрямованість, здібності, характер і темперамент. Ми вважаємо, що розвиток характеру нерозривний з розвитком інших компонентів особистості, а всі складові особистості розвиваються синхронно та в найтіснішому взаємозв'язку.

Надалі ми будемо свідомо обмежувати свою задачу і розглядати та акцентувати свою увагу саме на таких структурних компонентах, як характер та темперамент особистості. Адже включаючись у розвиток характеру, властивості темпераменту змінюються, унаслідок чого одні й ті самі вихідні властивості можуть призвести до різних властивостей характеру залежно від умов життя, а також суттєво впливають на оволодіння професійною діяльністю та індивідуальний стиль діяльності особистості загалом.

Темперамент – динамічна характеристика особистості в усіх її дієвих виявах і чуттєва основа характеру. Перетворюючись у процесі формування характеру, властивості темпераменту переходять у риси характеру (Gippenreyter, 2000, p. 40-69).

Поняття «характер» вчені часто ототожнювали з такими психічними процесами і явищами, як темперамент, здібності, воля. Так, поняття темпераменту й характеру в науці тривалий час розглядалися як тотожні, а класифікація типів темпераменту індивіда за Гіппократом була однією з перших спроб пояснити відмінності в людських характерах (Yevtushenko, 2018, p. 6-9). Згодом розвиток вчення І. П. Павлова та І. М. Сеченова про умовний рефлекс обумовив необхідність розмежування понять «характер» і «темперамент» в роботах вітчизняних вчених. Так, за І. П. Павловим, «...сила нервової системи (темперамент) – вроджена властивість, характер (форма поведінки) багато в чому складається з набутих навичок» (Pavlov, 1954, p. 618).

Слід зазначити, що загальним для характеру і темпераменту є залежність від фізіологічних особливостей людини, і, перш за все, від типу нервової системи. Формування характеру істотно залежить від властивостей темпераменту, однак темперамент не визначає характер, адже у людей з однаковими властивостями

темпераменту може бути абсолютно різний характер (Yevtushenko, 2018, p. 6-9).

Формування характеру індивіда також тісно пов'язано з волею. Тому в роботах радянських психологів волю часто називають «стрижнем» характеру, а у випадку слабого розвитку волі говорять про слабохарактерність людини загалом. Проте зведення характеру тільки до вольового компонента є неправомірним, тому що, крім вольових рис, у структурі характеру наявні також моральні, емоційні та інтелектуальні якості (Yevtushenko, 2018, p. 6-9).

На думку Н. Д. Левітова, характер – це «індивідуальні яскраво виражені та якісно своєрідні психологічні риси людини, які впливають на її діяльність і вчинки» (Levitov, 1969, p. 18).

Згідно з позицією С. Д. Максименка та В. О. Соловієнка, «...характер – це сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе» (Maksymenko, 2000, p. 241).

Характер – психічна властивість особистості, яку складає сукупність відносно сталих її рис, у яких відображається ставлення до навколишнього світу та які визначають стиль її поведінки з людьми в типових умовах (Khokhlina, 2014).

Характер людини не є природженою її властивістю і не визначається її фізичною організацією, він формується в процесі її індивідуального життя під провідним впливом його суспільних умов. У цій взаємодії ми повинні враховувати дві сторони: по-перше, характер впливу обставин життя на особистість, і, по-друге, активність самої особистості, яка діє на обставини з метою підпорядкування їх своїм потребам та інтересам (Kostiuk, 1968, p. 558-563).

Формування характеру особистості проходить довгий шлях. Воно пов'язане з формуванням її розуму, почуттів, волі й інших властивостей. Характер викарбовується в процесі активної діяльності людини, а з усіх видів діяльності людини вирішальне значення у формуванні характеру має її діяльність. У процесі праці формується самостійність особистості, стійкість характеру, скромність, сумлінність, організованість та ініціативність, тобто всі ті якості, які забезпечують людині можливість подолання труднощів і перешкод на життєвому шляху й досягнення високих показників у виробничій, суспільно корисній праці. Можна впевнено сказати, що школа праці є вищою школою формування характеру особистості (Kostiuk, 1968, p. 558-563).

Оскільки людина – істота суспільна, її особисте щастя теж залежить від цієї діяльності (Kon, 1967, p. 166). Саме тому неможливо

уникнути впливу професійних ролей на особистісні якості людини, адже представників деяких професій можна легко впізнати, навіть не знаючи їх роду занять, за манерою поведінки, спілкування і стилем мислення (Kon, 1967, p. 24). Тому, коли ми помічаємо у людей певної професії деякі загальні індивідуально-психологічні риси, завжди постає питання: чи обумовлена ця специфіка впливом професійної діяльності або навпаки, люди, що наділені певними якостями характеру, обирають собі відповідну професію, яка посилює і закріплює ці риси? (Kon, 1967, p. 33).

Психологічна специфіка діяльності поліцейського пов'язана із дією таких екстримальних чинників, як небезпека і надзвичайний динамізм розвитку подій; дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного, творчого підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень. Не слід також забувати, що на поліцію покладаються повноваження силового врегулювання найбільш небезпечних антисоціальних виявів порушення публічного порядку шляхом застосування різних засобів примусу, в тому числі фізичної сили, спеціальних технічних засобів і спеціальної техніки (Borets, 2017, p. 22-27).

Їх професійну діяльність супроводжує низка негативних чинників, а саме: значні фізичні й психічні навантаження, необхідність координації різних за змістом видів діяльності; порушення регламентованого режиму праці та відпочинку; порушення режиму харчування; часті стресові та конфліктні ситуації; необхідність професійних контактів із небезпечною та соціально занедбаною категорією правопорушників, вороже ставлення до себе, ризик зараження небезпечними захворюваннями (Barko, 2019, p. 22-40).

Аналіз структури особистості правоохоронця необхідно здійснювати на загальних психологічних засадах детермінізму у річизі особистісного підходу, з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності. Сам детермінізм передбачає два аспекти (Aleksandrov, 2014, p. 83).

1. Роль психологічних якостей (підструктура характеру).

2. Вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості.

Коли йдеться про структуру особистості поліцейського, слід відштовхуватися не просто від загальних типових структурних компонентів, а й від конкретних рис, які визначають спершу задатки потенційної готовності до служби, а надалі й формування професійно значущих якостей (Aleksandrov, 2014, p. 58-66). Таким чином, ми виходимо до питання професійно значущих якостей у структурі особистості поліцейського.

Риси характеру – це ті суттєві властивості людини, з яких з певною логікою і внутрішньою послідовністю випливає певна лінія та стратегія поведінки. Тому шлях до формування характеру особистості лежить через призму формування належних мотивів поведінки й спрямованих на їх закріплення вчинків (Gippenreyter, 2000, p. 40-69).

Для того щоб рису особистості можна було розглядати як рису характеру, вона повинна бути не тільки чітко виражена, а й більш міцно пов'язана з низкою інших рис характеру і, головне, закономірно та систематично виявлятися не в одній, а в різних видах діяльності особистості (Platonov, 1972).

Останнім часом дедалі більше актуалізуються дослідження окремих напрямів психологічного забезпечення правоохоронної діяльності на основі вивчення особистісних особливостей працівника та його професійно значущих якостей, про що свідчать розробки А. І. Жарова, В. О. Криволапчука, Д. О. Ніколенка, С. Б. Олексієнка, О. І. Тищенко та ін. (Aleksandrov, 2014, p. 60).

Важливою складовою якісного кадрового забезпечення підрозділів Національної поліції України кваліфікованим персоналом є добір на основі об'єктивного оцінювання наявності необхідних компетенцій та належних професійно важливих якостей (як ділових, так і морально-особистісних) (Ostapovych et al., 2018).

Професіограма є описом особливостей певної професії, де розкривається зміст трудової діяльності, а також вимоги, які пред'являються до працівника. Головною частиною професіограми є психограма, що включає повний опис власне психологічних характеристик та професійно важливих особистісних якостей спеціаліста (Ostapovych et al., 2018).

Розглядаючи проблеми конкретизованих психологічних характеристик особистості правоохоронця, слід сказати, що в сучасній спеціальній та загальній літературі пропонується широкий спектр переліків професійно значущих якостей. Таке розмаїття визначається принциповим підходом авторів при визначенні провідних значущих рис особистості.

Так, у структурі особистості правоохоронця Сундієв І. Ю. та Шульц В. К. до провідних рис відносять (Sudniev, & Shults, 1986, p. 221-230):

- 1) сталість світоглядних структур;
- 2) розвинені комунікативні здібності, вміння та навички встановлення психологічного контакту;
- 3) здатність до логічного мислення.

Своєю чергою О. М. Столяренко серед професійно значущих психологічних якостей правоохоронця виділяє спрямованість на людей; емоційно-вольову та професійно-психологічну

стійкість; високий ступінь розвитку пізнавальної сфери (уваги, пам'яті, спостережливості, уяви, інтуїції), а також професійний артистизм, гнучкість і здатність до рольової поведінки (Stoliarenko, 2001).

Усебічне глибоке професіографічне вивчення різних видів поліцейської діяльності (слідчого, оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції), дільничного офіцера поліції) є необхідною передумовою розв'язання проблем, пов'язаних з ефективністю використання кадрового потенціалу, оптимізацією процесів добору, підготовки та перепідготовки кадрів тощо.

Успішне оволодіння професією *слідчого* та ефективність подальшої діяльності значною мірою залежать від ступеня сформованості головних професійно важливих якостей, що визначається такими ознаками (Ostapovych et al., 2018): сформованість властивостей темпераменту (ергічності, темпу, пластичності); сформованість характерологічних рис (висока активність, тривала працездатність, стресостійкість, врівноваженість, екстравертованість, оптимістичність, адекватність, самоконтроль, відповідальність, самостійність, упевненість, наполегливість тощо); тип нервової системи середньої сили, високий рівень її лабільності; сформованість емоційно-вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях).

Опанування професії *оперуповноваженого карного розшуку* (кримінальної поліції) значною мірою залежить від ступеня сформованості головних професійно важливих якостей, що визначається такими ознаками, як (Ostapovych et al., 2018): сильний або середньо-сильний тип нервової системи, високий або середній рівень її лабільності; сформованість властивостей темпераменту (темпу, ергічності, пластичності); сформованість характерологічних рис (спонтанність, сміливість, екстравертованість, упевненість, оптимізм, наполегливість, самоконтроль, адекватна самооцінка тощо); сформованість емоційно-вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях).

Ефективність подальшої діяльності *дільничного офіцера поліції* також залежить від ступеня сформованості головних професійно важливих якостей, а саме (Ostapovych et al., 2018): середньо-сильний тип нервової системи, високий або середній рівень її лабільності; сформованість характерологічних рис (спонтанність, сміливість, екстравертованість, упевненість, оптимізм, наполегливість, самоконтроль тощо); сформованість властивостей темпераменту (темпу, ергічності, пластичності); сформованість емоційно-

вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях).

У ракурсі розгляду такої складної та психологічно насиченої діяльності, якою є правоохоронна діяльність, спеціально професійно важливою якістю правоохоронця є психологічна стійкість. На відміну від інших якостей, що належать до певного структурного компонента особистості, стійкість є складною інтегральною якістю, яка виявляється внаслідок взаємодії окремих якостей і компонентів особистості (Medvediev 2015, p. 53-61).

Отже, у сучасних умовах від працівників Національної поліції України вимагають психологічні та професійно важливі особистісні якості, які суттєво впливають на оволодіння професійною діяльністю та індивідуальний стиль діяльності особистості загалом, як:

I. *Емоційно-вольові якості* (емоційна стійкість у стресових ситуаціях, наполегливість, відповідальність, ініціативність, рішучість, високий рівень самоконтролю, стресостійкість, впевненість, високий рівень розвитку адаптаційних можливостей та самоконтролю, схильність до ризику та високої активності, витривалість, дисциплінованість тощо).

II. *Індивідуально-характерологічні якості* (екстравертованість, стенічний тип реагування, прагнення до лідерства, суперництва, домінування, самостійності в прийнятті рішень і дій, здатність до невимушеності в спілкуванні, організаційність, енергійність, професійний артистизм, гнучкість та здатність до рольової поведінки, достатній рівень розвитку інтуїції, комунікативність, відкритість у спілкуванні, тенденція до самореалізації та саморозвитку, спонтанність поведінки тощо).

Висновки

Теоретичний аналіз наявних у психології підходів до розуміння поняття «характер» особистості дає підстави для висновку, що характер – психічна властивість особистості, утворена сукупністю порівняно сталих її рис, у яких відображене ставлення до навколишнього світу та які визначають стиль її поведінки з людьми в типових умовах. Риси характеру розглянуто як властивості людини, що визначають її поведінку в типових умовах, а також є суттєвими та відносно стійкими.

Специфіка правоохоронної діяльності накладає відбиток на індивідуально-психологічні характеристики особистості поліцейського, у зв'язку з цим надзвичайно важливо, щоб поліцейські могли сформувати власну манеру діяння, яка дозволила б їм розвинути професійно важливі якості особистості. Такою манерою є індивідуальний стиль професійної діяльності, яку ми розглядаємо як важливу умову ефективної діяльності працівників Національної поліції України з урахуванням власних характерологічних особливостей.

Такі ракурси надають можливість обґрунтування та вдосконалення психодіагностичного інструментарію в процесі професійно-психологічного добору і створення узагальненої професійно-психологічної моделі особистості правоохоронців, що відкриває перспективи оптимізації організації професійно-психологічного добору кандидатів на службу в Національній поліції України, а також дає змогу запропонувати психокорекційні заходи характерологічних детермінант індивідуального стилю діяльності поліцейського в процесі професійно-психологічного супроводження.

REFERENCES

- Abulkhanova-Slavskaja, K.A. (1999). Lichnost v protsesse deiatelnosti i obshcheniia [Personality in the process of activity and communication]. *Psikhologiya lichnosti, Psychology of Personality*, 2, 305-309 [in Russian].
- Aleksandrov, D.O. (2014). Osoblyvosti doslidzhennia strukturnykh komponentiv osobystosti pratsivnyka OVS [Features of the study of structural components of the personality of a police officer] *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 58-66 [in Ukrainian].
- Aleksandrov, D.O. (2014). *Stanovlennia osobystosti pratsivnyka orhaniv vnutrishnikh sprav [Becoming a Person of the Internal Affairs Officer]*. Kyiv: VADEKS [in Ukrainian].
- Anan'ev, B.G. (1941). *Vospitanie kharaktera shkolnika [Education character schoolboy]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- Anan'ev, B.G. (1977). *O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiia [About the problems of modern human science]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Barko, V.I., Kryvolapchuk, V.O., & Ostapovych, V.P. (2019). Psykholoho-pravovi zasady vdoskonalennia profesiinoho vidboru personalu Natsionalnoi politsii Ukrainy [Psychological and legal principles for improving the professional selection of the National Police of Ukraine]. *Psykholohichni chasopysy, Psychological journal*, 1(21), 22-40. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.2> [in Ukrainian].
- Borets, T.O. (2017). Psykholohichni suprovid v diialnosti pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv [Psychological support in the activities of law enforcement officials]. *Psykholohichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti*

- pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv, Psychological bases of law enforcement service: Proceedings of the Round Table* (pp. 22-27). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Brushlinskiy, A.V. (2000). *Problema subekta v psikhologicheskoy nauke [The subject's problem in psychological science]*. A.V. Brushlinskiy, M.I. Volovikova, V.N. Druzhinin (Eds.). Moscow: Akad. proekt [in Russian].
- Danilov, A.Iu. (2018). *Stili uchebnoy deiatelnosti u rabotaiushchikh i nerabotaiushchikh studentov [Styles of educational activity for working and non-working students]*. SPb. doi: <http://doi.org/10.18720/SPBPU/2/v18-4139> [in Russian].
- Gippenreyter, Iu.B. (2000). *Psikhologiya individualnykh razlichiy [Psychology of individual differences]*. Iu.B. Gippenreyter, V.Ia. Romanov (Ed.). Moscow: CheRo [in Russian].
- Iung, K. (1995). *Psikhologicheskie tipy [Psychological types]*. Moscow: Progress; Univers [in Russian].
- Khokhlina, O.P. (2014). *Metodolohichni i teoretychni osnovy psykholohii [Methodological and theoretical foundations of psychology]*. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
- Khokhlina, O.P. (2016). Problema struktury osobystosti u psykholohii [The problem of personality structure in psychology]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(19), 20-31. Retrieved from <https://psychped.naiuu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/432> [in Ukrainian].
- Kon, I.S. (1967). *Sotsiologiya lichnosti [Sociology of personality]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- Kostiuk, H.S. (1968). *Psykholohiia [Psychology]*. Kyiv: Radianska shk. [in Ukrainian].
- Kovalev, A.G. (1965). *Psikhologiya lichnosti [Psychology of Personality]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Levitov, N.D. (1969). *Psikhologiya kharaktera [Psychology of character]*. Moscow: Izd-vo Z.-M. [in Russian].
- Lytvynova, H.O. (2008). Osoblyvosti funktsionuvannia emotsiinoi sfery pratsivnykiv PPSM v umovakh profesiinoi diialnosti [Features of functioning of the emotional sphere of PPSM employees in terms of professional activity]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Maksymenko, S.D., & Mul, S.A. (2009). Struktura osobystosti: teoretyko-metodolohichni aspekt [Personality structure: theoretical and methodological aspect]. *Problemy suchasnoi psykholohii, Problems of modern psychology*, 6(1), 3-13 [in Ukrainian].
- Maksymenko, S.D., & Soloviienko, V.O. (2000). *Zahalna psykholohiia [General Psychology]*. Kyiv: Refl-Buk [in Ukrainian].
- Markova, A.K. (1996). *Psikhologiya professionalizma [Psychology of Professionalism]*. Moscow [in Russian].
- Medvediev, V.S., & Levenets, O.A. (2015). Osobystist yak katehoriia yurydychnoi psykholohii [Personality as a category of legal psychology]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(17), 53-61. Retrieved from <https://psychped.naiuu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/465> [in Ukrainian].
- Ostapovych, V.P., Dubova, I.O., & Barko, V.I. (et al.). (2018). *Profesiohramy za osnovnymy vydamy politseiskoi diialnosti (slidchoho, operupovnovazhenoho karnoho rozshuku (kryminalnoi politsii), dilnychnoho ofitsera politsii) [Profesograms by main types of police activity (investigator, criminal investigation officer, police officer)]*. V.O. Kryvolapchuk (Eds.). Kyiv: DNDI MVS Ukrainy [in Ukrainian].
- Pavlov, I.P. (1954). Pisma I.P. Pavlova, M.N. Shaternikovu, I.S. Chechulinu, G. Kovanko [Letters to I.P. Pavlov, M.N. Shaternikov, I.S. Chechulin, G. Kovanko]. *Fiziologicheskii zhurnal SSSR, Physiological Journal of the USSR*, 5(40), 618-630 [in Russian].
- Platonov, K.K. (1972). *O sisteme psikhologii [About the psychology system]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Shchukin, M.R. (1984). Struktura individualnogo stilia trudovoy deiatelnosti [The structure of the individual style of work]. *Voprosy psikhologii, Psychology Issues*, 6, 26-32 [in Russian].
- Stoliarenko, A.M. (2001). *Prikladnaia iuridicheskaiia psikhologiya [Applied Legal Psychology]*. A.M. Stoliarenko (Ed.). Moscow: Iuniti-Dana [in Russian].
- Sudniev, I.Iu., & Shults, V.K. (1986). Ispolzovanie kompleksa psikhologo-pedagogicheskikh metodov pri obuchenii slushateley [The use of a complex of psychological and pedagogical methods in training students]. *Pravovye i takticheskie problemy operativno-rozysknoy deiatelnosti organov vnutrennikh del, Legal and tactical problems of the operational-search activity of the internal affairs bodies*, 221-230. Moscow: Izd-vo VNII MVD SSSR [in Russian].
- Vasilev, V.L. (2009). *Iuridicheskaiia psikhologiya [Legal psychology]* (6th ed.). SPb.: Piter [in Russian].
- Yevtushenko, V.I. (2018). Poniattia indyvidualnogo stiliu profesiinoi diialnosti politseiskyykh: sutnist i zmist [The concept of individual style of professional policing: the essence and content]. *Psykholohichni chasopys, Psychological journal*, 10(20), 129-142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.10.20.8> [in Ukrainian].
- Yevtushenko, V.I. (2018). Teoretychnyi analiz problemy kharakteru u psykholohii [Theoretical analysis of the problem of character in psychology]. *Liudyna ta sotsium: suchasni problemy vzaiemodii (psykholohichni ta pedahohichni aspekty), Man and society: contemporary problems of interaction (psychological and pedagogical aspects): Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (Vols. 1), (pp. 6-9). Lviv: Lviv. ped. spilnota [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абульханова-Славская К. А. Личность в процессе деятельности и общения. *Психология личности*. 1999. Т. 2. С. 305–309.
- Александров Д. О. Особливості дослідження структурних компонентів особистості працівника ОВС. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 1. С. 58–66. (Серія «Психологічна»).

- Александров Д. О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ : монографія. Київ : ВАДЕКС, 2014. 307 с.
- Ананьев Б. Г. Воспитание характера школьника. М. : Знание, 1941. 82 с.
- Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. М. : Наука, 1977. 380 с.
- Барко В. І., Криволапчук В. О., Остапович В. П. Психолого-правові засади вдосконалення професійного відбору персоналу Національної поліції України. *Психологічний часопис*. 2019. № 1. Вип. 21. С. 22–40. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.2>.
- Борець Т. О. Психологічний супровід в діяльності працівників правоохоронних органів. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали круглого столу (Кривий Ріг, 10 лют. 2017 р.). Кривий Ріг, 2017. С. 22–27.
- Брушлинський А. В. Проблема субъекта в психологической науке : монография / отв. ред. А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова, В. Н. Дружинин. М. : Акад. проект, 2000. 320с.
- Данилов А. Ю. Стили учебной деятельности у работающих и неработающих студентов : вып. работа бакалавра. СПб., 2018. doi: <http://doi.org/10.18720/SPBPU/2/v18-4139>.
- Гиппенрейтер Ю. Б. Психология индивидуальных различий : учеб. пособие / ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов. М. : ЧеРо, 2000. 776 с.
- Юнг К. Психологические типы. М. : Прогресс ; Универс, 1995. 680 с.
- Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології : навч. посіб. Київ : НАВС, 2014. 232 с.
- Хохліна О. П. Проблема структури особистості у психології. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 20–31. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/432>.
- Кон И. С. Социология личности. М. : Политиздат, 1967. 383 с.
- Костюк Г. С. Психология. Київ : Радянська шк., 1968. С. 558–563.
- Ковалев А. Г. Психология личности. М. : Просвещение, 1965. 289 с.
- Левитов Н. Д. Психология характера. М. : Изд-во З.-М., 1969. 424 с.
- Литвинова Г. О. Особливості функціонування емоційної сфери працівників ППСМ в умовах професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2008. 21 с.
- Максименко С. Д., Мул С. А. Структура особистості: теоретико-методологічний аспект. *Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 6. Ч. 1. С. 3–13.
- Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія. Київ : Рефл-Бук, 2000. 528 с.
- Маркова А. К. Психология профессионализма. М., 1996. 308 с.
- Медведев В. С., Левенець О. А. Особистість як категорія юридичної психології. *Юридична психологія*. 2015. № 2 (17). С. 53–61. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/465>.
- Професіограми за основними видами поліцейської діяльності (слідчого, оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції), дільничного офіцера поліції) : наук.-метод. посіб. / [В. П. Остапович, І. О. Дубова, В. І. Барко та ін.]. ; за ред. В. О. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2018. 162 с.
- Павлов И. П. Письма И. П. Павлова, М. Н. Шатерникову, И. С. Чечулину, Г. Кованько. *Физиологический журнал СССР*. 1954. № 5. Т. 40. С. 618–630.
- Платонов К. К. О системе психологии. М. : Мысль, 1972. 216 с.
- Щукин М. Р. Структура индивидуального стиля трудовой деятельности. *Вопросы психологии*. 1984. № 6. С. 26–32.
- Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология : учеб. пособие / под ред. А. М. Столяренко. М. : Юнити-Дана, 2001. 639 с.
- Судниев И. Ю., Шульц В. К. Использование комплекса психолого-педагогических методов при обучении слушателей. *Правовые и тактические проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел*. М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1986. С. 221–230.
- Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник. 6-е изд. СПб. : Питер, 2009. С. 60–61.
- Євтушенко В. І. Поняття індивідуального стилю професійної діяльності поліцейських: сутність і зміст. *Психологічний часопис*. 2018. № 10. Вип. 20. С. 129–142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.10.20.8>.
- Євтушенко В. І. Теоретичний аналіз проблеми характеру у психології. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 21–22 верес. 2018 р.). Львів : Львів. пед. спільнота, 2018. Ч. 1. С. 6–9.

Стаття надійшла до редколегії 10.07.2019

Yevtushenko V. – Researcher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-7662>

Character as a Structural Determinant of Personal Style of Police Officers' Activity

The main attention in the article is focused on the theoretical analysis of approaches already existing in psychology concerning the essence of the concept of «character». Questions are outlined regarding the meaning and formation of the character of the personality as a psychological determinant of personal style of police officers' activity. The psychological structures of the personality in domestic and foreign psychology are considered, in which the essence of the personality and its structure are understood differently by directions and theories. It is noted that personality structure developed by V. G. Kovalev is the most well-established in psychology, the psychological content of which is the basis of our study, and we also analyzed the components of this structure. The attention is focused on the specific conditions and psychological characteristics of the police officers. An attempt was made to analyze the professionographic study of various types of police activity: investigator, detective officer of the criminal investigation department (criminal police), local police officer, taking into account their main professionally important qualities. It is mentioned that law enforcement activity leaves its mark on the individual and psychological characteristics of the personality of the policeman, which significantly affects the process, the result, as well as the personal style of their professional activity. Conversely, the formation of personality to a large extent occurs in the course of professional activity and under its influence. It is indeed important and necessary to form the personal style of professional activity of police officers. As well as improving the psychodiagnostic tools and the creation of a generalized professional psychological model of law enforcement officers, which significantly affects the importance of the process of professional psychological selection of candidates for service in the National Police of Ukraine.

Keywords: personality; character; personal qualities; professional qualities; personal style; activity of policeman.

Рівчаченко О. А. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Формування комунікативної толерантності в поліцейських Національної поліції України за допомогою інтерактивних засобів навчання

Питання цілеспрямованого формування комунікативної толерантності поліцейських набуває особливого значення в сучасних реаліях перезавантаження правоохоронних органів і впровадження нових стандартів професійної діяльності. Метою статті є встановлення особливостей психологічного забезпечення формування комунікативної толерантності в поліцейських Національної поліції України за допомогою інтерактивних засобів навчання. Методологія. Методологічною основою дослідження стали принципи системного та гуманістичного підходів; єдності свідомості, поведінки та діяльності; діалектичного зв'язку біологічного й соціального, використано як окремі загальнонаукові, так і психодіагностичні методи: анкетування, бесіда, тестування. Наукова новизна. Дослідження проводили серед працівників Національної поліції України, які проходять навчання в інституті підготовки керівних кадрів та підвищення кваліфікації Національної академії внутрішніх справ, що передбачало психологічне діагностування та аналіз особистісних характеристик комунікативної толерантності, побудову та проведення навчальних занять за допомогою інтерактивних засобів навчання, визначення психологічних умов щодо підвищення ефективності цього процесу. Урахування результатів діагностування рівня розвитку загальної та комунікативної толерантності працівників Національної поліції України на початку вивчення спеціальної дисципліни «Толерантність і недискримінація в роботі поліцейських» надало можливість викладачам суттєво підвищити ефективність викладання та забезпечити формування професійно важливих якостей поліцейських, до яких насамперед належить комунікативна толерантність. Висновки. Комунікативна толерантність поліцейських Національної поліції є обов'язковою складовою спеціальної професійної підготовки, сприяє становленню особистості професіонала, є підґрунтям професійної майстерності та запорукою ефективної правоохоронної діяльності. Вважаємо за доцільне введення дисципліни «Толерантність і недискримінація в роботі поліцейських» до програми підготовки курсантів усіх спеціальностей у закладах вищої освіти МВС України. Реалізація завдання з формування комунікативної толерантності поліцейських потребує застосування сучасних педагогічних форм і методів, чому цілком відповідають інтерактивні засоби навчання. Надалі перспективними науковими пошуками стануть дослідження психолого-педагогічних особливостей активізації формування комунікативної толерантності поліцейських Національної поліції як у процесі базової професійної підготовки, так і в системі службової підготовки персоналу.

Ключові слова: комунікативна толерантність; особистість професіонала; права, свободи людини та громадянина; особистісний розвиток; тренінг; інтерактивні засоби навчання.

Вступ

Складні питання сьогодення українського суспільства, політична й економічна кризи, ведення військових дій на території держави, сепаратистські вияви, міграційні процеси на значних територіях країни є підґрунтям загострення конфліктних відносин серед різних верств населення. Слід зазначити, що за таких умов вимоги суспільства до працівників правоохоронних органів значно підвищуються. Першочергового значення набуває спрямованість поліцейських на ефективне спілкування з різними категоріями громадян у складних життєвих ситуаціях, готовність до діалогу, розуміння та співробітництво, пошук компромісу, орієнтованість на гуманістичні цінності свободи, права людини, застосування теорії ненасильства тощо. Загалом толерантність є підґрунтям поваги до прав і свобод іншої людини.

Актуальність теми дослідження підтверджується недостатністю наукових праць,

присвячених комплексному аналізу особливостей формування комунікативної толерантності у поліцейських Національної поліції України за допомогою інтерактивних засобів навчання.

Проблеми толерантності як соціально-психологічного феномену досліджувалися такими вітчизняними та іноземними дослідниками, як: О. Асмолов, Г. Балл, В. Бойко, Т. Болотіна, Б. Гершунський, О. Грива, І. Гриншпун, Н. Зіганшина, Л. Карамушка, Д. Леонт'єв, В. Лекторський, А. Орлов, А. Реан, О. Савченко, Г. Скрябіна, Г. Солдатова, В. Тишков, Л. Шайгерова, О. Шарова. Особливостям психолого-педагогічних умов виховання та формування толерантності особистості присвячені наукові праці Ю. Іщенко, О. Клепцова, В. Тишкова, П. Степанова, Н. Вязовець, В. Лаврової та ін. Аналізуючи питання застосування інтерактивних технологій навчання під час навчально-виховного процесу, зазначимо, що досить багато дослідників приділяли увагу цій проблематиці: Л. Ампілогова, Л. Артемова,

І. Войтова, К. Гря, Л. Годкевич, Т. Добриніна, Т. Дуткевич, І. Ігошина, І. Осадченко, І. Підласий, Л. Пироженко, О. Коберник, М. Кларін, Є. Козіна, Н. Коломієць, О. Комар, Т. Кравченко, Л. Павлова, О. Пометун, А. Смолкін, В. Скрипник, Н. Суворова, А. Хуторський, І. Якиманська та ін. І. Зозуля розглядає питання відповідності Національної поліції міжнародним стандартам діяльності, вказуючи на недоліки стану внутрішньої готовності української поліції відповідати стандартам організації та діяльності поліцейських органів Європейської Співдружності (Zozulia, 2018).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення особливостей психологічного забезпечення формування комунікативної толерантності в поліцейських Національної поліції України за допомогою активних засобів навчання.

Виклад основного матеріалу

У Декларації принципів толерантності, прийнятій ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, визначено, що толерантність – це, насамперед, «...правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження й способів вияву людської індивідуальності», проголошено основні принципи людського єднання в сучасному й майбутньому світі та вказано шляхи їхньої реалізації ("Promoting Tolerance", р. 1). С. Яланська толерантністю особистості вважає доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих і навколишніх подій, що не порушує прав людини й не завдає шкоди довкіллю (Yalanska, 2016, р. 101). Н. Семенів визначає толерантність як ступінь емоційного настрою та поведінки людини до інших людей, що не обмежується лише позитивним ставленням. Передусім це виявлення терпимості до виявів іншої поведінки або хоча б нейтральне ставлення до людей з іншими поглядами чи поведінкою (Semeniv, 2019, р. 275).

М. Черемський зауважує, що толерантність є важливою умовою самоактуалізації та соціалізації особистості. У колективі, де відсутнє толерантне ставлення один до одного, виникають суперечки та конфлікти, унаслідок чого колектив розпадається. Тому важливою умовою існування толерантності між людьми є взаємоповага та взаємодія, від чого виграють обидві сторони. Автор вказує, що важливу роль у розвитку толерантності відіграє творчість. Вона сприяє створенню дружньої атмосфери в колективі, активізації творчого самовираження особистості, підвищенню рівня її естетичної та морально-етичної культури (Cheremskiy, 2018, р. 81).

Пошук ефективних моделей формування комунікативної толерантності в поліцейських

Національної поліції містить використання засобів психологічної діагностики, застосування продуктивних засобів активного навчання та психотехнік, визначення умов оптимізації даного процесу. Як слушно зазначає М. Радченко, використання інтерактивних методів під час навчання у закладах вищої освіти сприяє формуванню комунікативної культури студентів, розвитку толерантності, емпатії, взаємоповаги; стає ефективним засобом формування комунікативних умінь і навичок (висловлювання та доведення своїх ідей, думок тощо) (Radchenko, 2014, р. 303).

Наше дослідження проводилось серед поліцейських Національної поліції України, що проходили навчання в Інституті підготовки керівних кадрів та підвищення кваліфікації НАВС, містило діагностування та аналіз особистісних характеристик толерантності (Rivchachenko, 2018), проведення тренінгових занять, визначення умов щодо підвищення ефективності навчання.

У процесі викладання навчальної дисципліни «Толерантність і недискримінація в роботі поліцейських» відбувалося цілеспрямоване створення умов щодо розвитку таких якостей особистості поліцейських, як відповідальність, упевненість у собі, своїх вчинках і стосунках з іншими, власне почуття свободи, рівності, справедливості, повага до «іншомислення», вміння зрозуміти іншу людину, а також усвідомлення норм власної поведінки, прийняття себе та інших, цілісність, інтегрованість «Я», усвідомлення значимості толерантних моделей поведінки, міжособистісного толерантного спілкування. Слід зазначити, що дана навчальна дисципліна сприяє поглибленню знань поліцейських з прав і свобод людини та громадянина, навичок та досвіду їх захисту, вихованню поваги до людської гідності, рівноправ'я, розуміння зв'язку між правами й обов'язками, правової та громадянської компетентності, загальнолюдських цінностей, підвищенню професійної майстерності фахівців. Крім того, тематика дисципліни передбачає розгляд особливостей уявлень щодо ролі жінок і чоловіків у поліції, родині та суспільстві, сприяє формуванню світогляду, вільному від гендерних упереджень, зменшенню гендерної нерівності, запобіганню гендерно-обумовлених злочинів.

Основними завданнями нашого дослідження стали: розвиток прагнення поліцейських до розуміння себе й інших; оволодіння техніками самоконтролю й ефективної комунікації, озброєння їх відповідними комунікативними техніками, здатністю до вибору власних виховних впливів, адекватних психологічним особливостям об'єкту спілкування; розвиток здатності до встановлення довірливих контактів; формування особистісних

якостей, якими забезпечується досягнення необхідного рівня комунікативної толерантності.

Дослідження ґрунтувалося на чотирьох принципах особистісно-центрованого підходу до вивчення комунікативної толерантності: індивідуально-психологічному, віковому, соціально-психологічному та системно-психологічному. Проаналізувавши результати дослідження, було встановлено, що основними психологічними складовими толерантності особистості поліцейського є: рівноваженість, стриманість у конфліктних ситуаціях, емоційна стійкість і витривалість до фрустраційних впливів, середній рівень тривожності, низький рівень агресивності, ворожості, високий рівень емпатії, комунікативності, прийняття себе та інших, готовність до контактів з іншими, товариськість, гнучкість у спілкуванні, відкритість, неконформізм, гнучкість мислення, готовність до перегляду власної точки зору та прийняття позиції іншого, позитивний смисл Я, внутрішній локус контролю, упевненість у собі, розвинуті якості самоконтролю та саморегуляції.

Проведене нами анкетування поліцейських показало, що комунікативна толерантність розглядається ними в таких аспектах: як особистісна якість особистості, як особливість взаємодії з іншими людьми, як професійно важлива якість фахівця, безпосередньо пов'язана зі службовою діяльністю.

Н. Вязовець і В. Лаврова виокремили такі домінуючі якості в толерантній особистості: терпіння, терпимість, вміння володіти собою, гуманізм, довіра, вміння слухати, альтруїзм, чуйність, почуття гумору, вміння не засуджувати інших (Viazovets, & Lavrova, 2003). Г. Кустова зазначає, що для розвитку толерантності особистості необхідно формувати чотири основні компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особистих і групових цінностей (Kustova, p. 4). І. Гриншпун виокремлює такі компоненти толерантності: когнітивний компонент, який включає можливість розуміння «чужої системи конструктивів» у змістовному та структурному плані; вольовий компонент, що визначається сформованістю засобів саморегуляції в ситуаціях фрустрації; поведінковий компонент, до якого належать вчинки, спрямовані на встановлення контакту, запобігання непродуктивних конфліктів або їх продуктивне вирішення; рефлексивний компонент, який означає здатність до перебудови неадекватних установок, стосунків та вчинків (Grinshpun, 2003).

Цілоком поділяємо думку Н. Цвіркун, яка слушно зауважує, що толерантність як особливість свідомості, особистісна риса не властива людині генетично й може у неї не з'явитися, якщо вона не буде спеціально вихованою. З огляду на гостроту цієї проблеми,

потрібно виховати майбутнього поліцейського із почуттями поваги, прийняттям і правильним розумінням багатоманітності культур нашого світу, форм самовираження та способів вияву людської індивідуальності, що передбачає толерантне ставлення до інших національностей, рас, кольору шкіри, статі, сексуальної орієнтації, віку, мови, релігії, національного походження тощо. Направленість освітнього й виховного процесів формування толерантності в освітніх закладах МВС України автор пропонує представити так: по-перше, виховання курсантів у дусі відкритості, прийняття інших народів, їхніх цінностей та культури; по-друге, прищеплення ідеї альтруїзму та поваги до інших, неупередженого ставлення до різних категорій осіб; по-третє, використання ненасильницьких засобів у вирішенні конфліктів та відмова від невиправданого насильства. Брак досвіду, культури спілкування, незнання людських розбіжностей породжують інтолерантність. Єдиний спосіб протистояти цьому – підвищувати культурно-освітній рівень підростаючого покоління (Tsvirkun, 2017, p. 295). На жаль, наразі викладання дисципліни «Толерантність та недискримінація в роботі поліцейських» передбачена тільки для слухачів курсів підвищення кваліфікації. Вважаємо за доцільне ввести дану дисципліну до програми підготовки курсантів усіх спеціальностей у вищих навчальних закладах МВС України.

Викладачам і тренерам потрібно враховувати, що основи толерантної поведінки особистості закладаються в ранньому дитинстві під час сімейного спілкування та виховання. І. Федосєєвою встановлено, що практика застосування батьками таких поєднань стилів взаємин із дітьми молодшого підліткового віку, як позитивний інтерес, директивність і ворожість призводить до виникнення в них афективної інтолерантності, що виявляється в агресивності, схильності до афективних нападів невмотивованої природи, лабільності настрою, підвищеного стану тривожності, збудженості й напруги, прояви яких відбуваються на тлі низької самоповаги, підозрливості, внутрішньої конфліктності, непевності в собі та власних вчинках, схильності до самозвинувачення, низького самоконтролю, водночас за наявності високої мотивації до успіху і цілком раціональної оцінки ними змісту й перебігу тих чи тих життєвих ситуацій. Виявлено, що чинником виникнення в осіб середнього підліткового віку комунікативної форми інтолерантності є поєднання таких виховних стилів батьків, як: автономність (відстороненість), непослідовність і директивність, наслідком яких є прояви в підлітків низької товариськості, замкнутості, низького рівня групового конформізму, дистанціювання від оточуючих, прагнення до усамітнення, пасивності та нерішучості, тенденції до індивідуалізму, незадоволеності власним Я

(позитивний смисл Я), поміркованості у виборі партнерів спілкування, а також щодо нечутливості до фрустраційних впливів та схильності до внутрішнього локусу контролю. Визначено, що таке поєднання стилів взаємин батьків з особами старшого підліткового віку, як непослідовність, ворожість, автономність і директивність – сприяють породженню в них ментальної форми інтолерантності, що виявляється в ригідності мислення, непоступливості власною та неприйнятті позиції іншого, некритичному ставленні до думки й поглядів інших, категоричності у судженнях, неготовності до групових дискусій, що супроводжується конфліктним смислом Я, самовпевненістю, радикалізмом і прагненням до домінування. Поза тематичного предмета спілкування виявляють водночас достатню відвертість, гнучкість і стабільність комунікативних актів, а також емоційну відгукуваність у широкому просторі міжперсональних та соціальних стосунків (Fedosieieva, 2011, p. 10).

Як зазначає І. Кривошарпа, виховання толерантності має здійснюватися на раціональному, емоційному та орієнтованому на завдання рівнях. Головними його компонентами є глибокі знання про толерантність, загальна спрямованість на толерантну поведінку, а також певні навички розв'язання конфліктів. Однак самі лише знання не є достатньо потужним стимулом до прояву толерантної поведінки в конфліктних ситуаціях. З цією метою необхідно розвивати певні здібності, які посилюють схильність до толерантного ставлення та здійснення відповідних дій. Такими здібностями автор вважає уміння вести діалог, спілкуватися, з розумінням вислуховувати іншого й формулювати власні погляди, права та потреби таким чином, щоб інший міг їх зрозуміти; уміння дивитися на проблему в реальному світлі й визнавати позицію іншого; уміння користуватися моделями конструктивного та демократичного розв'язання конфліктів; розуміння принципової обмеженості й суб'єктності будь-якої інтерпретаційної моделі, відчуття мовчазного вдавання чого-небудь, яке іноді є передумовою конфліктів (Kryvoscharka, 2013, p. 26).

Отже, ці психологічні особливості слід обов'язково враховувати, організовуючи педагогічну діяльність та плануючи зміст навчальних занять з метою формування та розвитку комунікативної толерантності поліцейських.

На підставі проведеного комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення базових особистісних характеристик особистості поліцейських і виявів основних характеристик толерантності, було визначено короткострокову програму формувальних впливів, виходячи із нормативної кількості годин, відведених на вивчення дисципліни. Програмою передбачено застосування, перш за все,

інтерактивних методів навчання (тренінгових технологій, навчальних ділових і рольових ігор тощо), оскільки такий підхід має найбільш ефективні та швидкі психолого-педагогічні засоби в процесі формування будь-яких особистісних та професійних компетентностей фахівців. Л. М. Семенова вказує, що специфіка тренінгової технології полягає у високій інтенсивності проведення занять та використанні різноманітних способів досягнення заявленого результату прямо в процесі самого тренінгу. Методи, прийоми й техніки тренінгу достатньо різноманітні. До них належать творчі завдання, вікторини, баскет-метод, аналіз кейса, рольові та ділові ігри, мозковий штурм, вправи, спрямовані на зближення людей, інтенсифікатори, імітаційне моделювання, ситуативні завдання тощо (Semenova, 2017, p. 107).

Методологічною основою нашого дослідження стали принципи системного та гуманістичного підходів; єдності свідомості, поведінки та діяльності; діалектичного зв'язку біологічного та соціального (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Н. Гришина, О. М. Леонтьєв, К. Роджерс та ін.).

Загалом програма спрямована на:
1) розуміння різноманіття культур сучасного світу, актуалізацію знань щодо психологічних особливостей стереотипів (етнічних, гендерних тощо) та їх вплив на формування толерантної поведінки особистості; 2) роботу із системою ціннісних орієнтацій особистості, що є підґрунтям толерантності; 3) формування активної соціальної, громадянської та професійної позиції поліцейських; 3) формування стійкої психологічної культури поліцейських, що полягає в адекватному розумінні як своїх внутрішніх процесів, станів і властивостей, так і в розумінні інших людей, вмінні налагоджувати й підтримувати доброзичливі ділові стосунки з людьми; 4) напрацювання навичок ефективної комунікації в міжособистісному професійному спілкуванні; 5) розвиток навичок рефлексії, зворотного зв'язку в професійних комунікаціях; 6) формування навичок саморегуляції та психологічної самопомоги, уміння володіти собою, конструктивним формам опанування вираження агресії; 7) формування навичок конструктивного міжкультурного діалогу в професійному середовищі.

Застосування авторської програми короткострокових тренінгів, спрямованих на формування комунікативної толерантності, дозволило досягти позитивних результатів, що підтверджується об'єктивними даними вихідного контролю (психодіагностичне тестування, спостереження за професійною комунікативною діяльністю слухачів) та суб'єктивними звітами учасників. Варто підкреслити дещо кращі результати формування та розвитку толерантності у молодших поліцейських, у порівнянні зі старшими за віком та вислугою років.

Хоча в цивільному українському суспільстві толерантність як особистісна якість частіше притаманна людям літнього віку. На нашу думку, це пояснюється специфікою професійного добору кандидатів на службу, який спрямований на виявлення та відповідність певних особистісних якостей вимогам професійної діяльності поліцейських.

Слід зазначити, що застосування засобів інтерактивних технологій забезпечило створення оптимального навчального середовища, розвиваючи такі психологічні якості у поліцейських, як відкритість до спілкування та інформації, асертивність, адекватне сприйняття себе та свого оточення, психологічна стійкість, самоконтроль, усвідомлення рівноцінності всіх людей, незалежність, соціокультурна адаптація, позитивні установки на взаємодію, опора на себе, досвід, прийняття відповідальності тощо. Це, зі свого боку, сприяло створенню толерантного середовища в навчальній групі, зменшенню напруги й тривожності слухачів, підвищенню позитивної мотивації до навчання, засвоєнню більшої кількості навчальної інформації, збільшенню пізнавальної активності. Погоджуємось з думкою Л. Залановської, яка зазначає, що впровадження моделі формування толерантності та її ефективність у вищому навчальному закладі може бути забезпечена за таких умов: формування толерантності є частиною загальної системи професійної підготовки студентів, спрямованої на розвиток професійно-особистісних новоутворень, яка реалізується в навчальній роботі зі студентами; створені психологічні та педагогічні умови, необхідні для найповнішої реалізації програми формування толерантності; організовані проблемні дискусії, під час яких набувається досвід з огляду на інші думки, що активізує розвиток механізму децентрації; організований процес рефлексії (Zalanovska, 2019, p. 180).

Як зазначає А. Остапенко, упровадження інноваційних педагогічних технологій у викладання професійно орієнтованих предметів уможливорює докорінно змінити позицію студентів, перетворивши їх на суб'єкти навчання, співавторів навчального процесу (Ostapenko, 2018, p. 123). Перевагами інтерактивного навчання Н. Полудонна вважає такі чинники: можливість реалізації значно більшої кількості дидактичних завдань на занятті; високу результативність у засвоєнні знань і формуванні вмінь; формування вміння ефективно взаємодіяти в колективі (що є професійно значимим з погляду вимог професійної діяльності); ефективний розвиток навчальної діяльності, тобто курсант (слухач) стає суб'єктом навчання, відчуває себе активним учасником квазіпрофесійної ситуації та власного розвитку

(це забезпечує внутрішню мотивацію до навчання і, як наслідок, – покращення якості результатів навчання) (Poludonna, 2019, p. 114).

Вважаємо, що найважливішу роль у формуванні комунікативної толерантності слухачів відіграє толерантний викладач. Таку думку обстоює і О. Канарова, яка зауважує, що толерантний педагог, який має особливу тактику побудови власної поведінки щодо вихованця, спроможний досягти більшої результативності у формуванні міжособистісних взаємин (Kanarova, 2015, p. 109).

Переконані, що дотримання діалогового вектору під час проведення навчальних занять стимулює слухачів до саморозвитку, самовдосконалення та є шляхом до діяльної самореалізації як особистості та фахівця. Саме толерантне середовище в процесі навчання у закладі вищої освіти сприятиме формуванню толерантного стилю життя загалом і комунікативної толерантності поліцейських Національної поліції України зокрема.

Наукова новизна

Дослідження проводили серед працівників Національної поліції України, які проходять навчання в інституті підготовки керівних кадрів та підвищення кваліфікації Національної академії внутрішніх справ, що передбачало психологічне діагностування та аналіз особистісних характеристик комунікативної толерантності, побудову й проведення навчальних занять за допомогою інтерактивних засобів навчання, визначення психологічних умов щодо підвищення ефективності цього процесу. Урахування результатів діагностування рівня розвитку загальної та комунікативної толерантності працівників Національної поліції України на початку вивчення спеціальної дисципліни «Толерантність і недискримінація в роботі поліцейських» надало можливість викладачам суттєво підвищити ефективність викладання та забезпечити формування необхідних професійно важливих якостей поліцейських, до яких передусім належить комунікативна толерантність.

Висновки

Отже, толерантність особистості розвивається протягом соціалізації та є набутою властивістю як результат виховання. Комунікативна толерантність поліцейських Національної поліції є обов'язковою складовою спеціальної професійної підготовки, сприяє становленню особистості професіонала, є підґрунтям професійної майстерності та запорукою ефективної правоохоронної діяльності. Вважаємо за доцільне введення дисципліни «Толерантність і недискримінація в роботі поліцейських» до програми підготовки курсантів усіх спеціальностей

у закладах вищої освіти МВС України. Реалізація завдання з формування комунікативної толерантності поліцейських вимагає застосування сучасних педагогічних форм і методів, чому цілком відповідають інтерактивні засоби навчання. Подальшого детального дослідження потребують

психолого-педагогічні особливості активізації формування комунікативної толерантності поліцейських Національної поліції як у процесі базової професійної підготовки, так і в системі службової підготовки персоналу.

REFERENCES

- Cheremskiy, M. (2018). Tolerantnist osvithnoho seredovyscha yak umova tvorchoho samovyrazhennia osobystosti [Educational tolerance as a condition for creative self-expression]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy, The theory and practice of social systems management*, 2, 75-82. doi: 10.20998/2078-7782.2018.2.08 [in Ukrainian].
- Fedosieieva, I.V. (2011). Sotsialno-psykholohichni chynnyky formuvannia tolerantnosti pidlitkiv u simi [Socio-psychological factors in the formation of adolescent tolerance in the family]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].
- Grinshpun, I.B. (2003). Poniatie i soderzhatelnye kharakteristiki tolerantnosti [The concept and meaningful characteristics of tolerance]. *Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnykh otnosheniy (teoriia i praktyka), Tolerant consciousness and the formation of tolerant relations (theory and practice)*: Proceedings of the Scientific and Methodical Conference. S.K. Bondyrev (Eds.). (pp. 31-40). Moscow [in Russian].
- Kanarova, O. (2015). Rol vykhovatel'ia u formuvanni tolerantnosti ditei doshkilnoho viku [The role of the educator in the formation of tolerance of preschool children]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu, Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University*, 1, 106-110. doi: 10.7905/nvmdpu.v0i14.1051 [in Ukrainian].
- Kryvoshapka, I.V. (2013). Aktualni problemy vykhovannia tolerantnosti maibutnikh vykladachiv [Actual problems of fostering tolerance of future teachers]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 3(29), 21-29 [in Ukrainian].
- Kustova, H. *Fenomen tolerantnosti i mekhanizmy formuvannia tolerantnosti v umovakh hlobalizatsii [The phenomenon of tolerance and mechanisms of formation of tolerance in the conditions of globalization]*. Retrieved from http://istok.ucoz.ua/publ/fenomen_tolerantnosti_i_mekhanizmi_formuvannja_to_lerantnosti_v_umovakh_globalizacii_kustova_ganna/1-1-0-3 [in Ukrainian].
- Ostapenko, A.K. (2018). Metodychni zasady vykorystannia interaktyvnykh tekhnolohii u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv z osvithnoho menezhmentu [Methodical principles of using interactive technologies in the training of future specialists in educational management]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu, Bulletin of Cherkasy University*, 8, 119-124 [in Ukrainian].
- Poludonna, N.S. (2019). Efektyvnist interaktyvnykh metodiv u zakladakh vyshchoi osvity zi spetsyfichnymy umovamy navchannia (kompetentnisnyi pidkhid) [Effectiveness of interactive methods in higher education institutions with specific learning conditions (competency approach)]. *Aktualni problemy vyshchoi profesiinnoi osvity, Topical problems of higher vocational education: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 114-115). Kyiv [in Ukrainian].
- Promoting Tolerance. (n.d.). www.unesco.org. Retrieved from <http://www.unesco.org>.
- Radchenko, M.A. (2014). Interaktyvni tekhnolohii navchannia v profesiinomu stanovleni maibutnikh spetsialistiv [Interactive learning technologies in the professional formation of future specialists]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, Pedagogy of formation of creative personality in higher and secondary schools*, 34, 299-306 [in Ukrainian].
- Rivchachenko, O.A. (2018). Psykholohichne zabezpechennia formuvannia komunikatyvnoi tolerantnosti u pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Psychological support for the formation of communicative tolerance in the National Police of Ukraine]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(23), 136-144. Retrieved from <https://psychped.naiou.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/895> [in Ukrainian].
- Semeniv, N.M. (2019). Doslidzhennia etnichnoi tolerantnosti v studentskomu seredovyschii [Research on ethnic tolerance in the student environment]. *Molodyi vchenyi, Young scientist*, 3, 275-280. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58> [in Ukrainian].
- Semenova, L.M. (2017). Potentsial treningovoy tekhnologii v formirovanii imidznelogicheskoy kompetentnosti budushchego spetsialista po reklame i sviaziam s obshchestvennostiu [The potential of training technology in building the image competence of a future specialist in advertising and public relations]. *Uchonye zapiski Zabayskogo gosudarstvennogo universiteta, Scientific notes of the Transbaikal State University*, 2(12), 105-111. doi: 10.21209/2542-0089-2017-12-2-105-111 [in Russian].
- Tsvirkun, N.Yu. (2017). Formuvannia tolerantnosti u politseyskykh [Formation of tolerance in police officers]. *Pidhotovka okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi (1917-2017 rr.), Training of law enforcement guards in Kharkov (1917-2017)*, 293-295 [in Ukrainian].
- Viazovets, N.V., & Lavrova, V.L. (2003). Problema psykholohicheskoy tolerantnosti v sisteme shkolnogo obrazovaniia [The problem of psychological tolerance in the school system]. *Zhurnal prikladnoy psikhologii, Journal of Applied Psychology*, 2, 38 [in Russian].

- Yalanska, S. (2016). Psykholohichni aspekty rozvytku tolerantnosti osobystosti v osvitnomu seredovyshchi [Psychological aspects of the development of personality tolerance in the educational environment]. *Psykholohiia osobystosti, Psychology of personality*, 1, 100-108. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58> [in Ukrainian].
- Zalanovska, L.I. (2019). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia tolerantnosti do roboty v umovakh inkluzyvnoi osvity [Psychological and pedagogical aspects of forming tolerance to work in inclusive education]. *Psychological journal*, 3, 180-193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.12> [in Ukrainian].
- Zozulia, I.V. (2018). Chy ye yevropeiskoiu Natsionalna politsiia Ukrainy? [Is the National Police of Ukraine European?]. *Forum prava, Forum of Law*, 3, 30-39. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_6.pdf. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1336836> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Черемський М. Толерантність освітнього середовища як умова творчого самовираження особистості. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2018. № 2. С. 75–82. doi: 10.20998/2078-7782.2018.2.08.
- Федосєєва І. В. Соціально-психологічні чинники формування толерантності підлітків у сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Луганськ, 2011. 21 с.
- Гриншпун І. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности. *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика)*: сб. науч.-метод. ст. / отв. ред. С. К. Бондырева. М., 2003. С. 31–40.
- Канарова О. Роль вихователя у формуванні толерантності дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2015. № 1. С. 106–110. doi: 10.7905/нвмдпу.v0i14.1051.
- Кривошапка І. В. Актуальні проблеми виховання толерантності майбутніх викладачів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 3 (29). С. 21–29.
- Кустова Г. Феномен толерантності і механізми формування толерантності в умовах глобалізації. URL: http://istok.ucoz.ua/publ/fenomen_tolerantnosti_i_mekhanizmi_formuvannja_tolerantnosti_v_umovakh_glob_alizaciji_kustova_ganna/1-1-0-3.
- Остапенко А. К. Методичні засади використання інтерактивних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців з освітнього менеджменту. *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 8. С. 119–124. (Серія «Педагогічні науки»).
- Полудьонна Н. С. Ефективність інтерактивних методів у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання (компетентнісний підхід). *Актуальні проблеми вищої професійної освіти*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ, 2019. С. 114–115.
- Promoting Tolerance. URL: <http://www.unesco.org>.
- Радченко М. А. Інтерактивні технології навчання в професійному становленні майбутніх спеціалістів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 34. С. 299–306.
- Рівчаченко О. А. Психологічне забезпечення формування комунікативної толерантності у працівників Національної поліції України. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 136–144. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/895>.
- Семенів Н. М. Дослідження етнічної толерантності в студентському середовищі. *Молодий вчений*. 2019. № 3. С. 275–280. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58>.
- Семенова Л. М. Потенциал тренинговой технологии в формировании имиджологической компетентности будущего специалиста по рекламе и связям с общественностью. *Учёные записки Забайкальского государственного университета*. 2017. № 2. Т. 12. С. 105–111. (Серия «Педагогические науки»). doi: 10.21209/2542-0089-2017-12-2-105-111.
- Цвіркун Н. Ю. Формування толерантності у поліцейських. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)*. 2017. С. 293–295.
- Вязовец Н. В., Лаврова В. Л. Проблема психологической толерантности в системе школьного образования. *Журнал прикладной психологии*. 2003. № 2. С. 38.
- Яланська С. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. № 1. С. 100–108. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58>.
- Залановська Л. І. Психолого-педагогічні аспекти формування толерантності до роботи в умовах інклюзивної освіти. *Psychological journal*. 2019. № 3. С. 180–193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.12>.
- Зозуля І. В. Чи є європейською Національна поліція України? *Форум права*. 2018. № 3. С. 30–39. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_6.pdf. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1336836>.

Стаття надійшла до редколегії 29.07.2019

Rivchachenko O. – Ph.D in Law, Senior Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Formation the Communicative Tolerance of the Policemen in the National Police of Ukraine through the Interactive Learning Tools

*The aspirations of the civil society are aimed at building the rule of law, establishing real democratic values of life, and understanding the importance of the focusing on a tolerance in various spheres of life. Creation the new police force as a service of the state requires to policemen to have a high moral and professional skills, strict discipline, teamwork skills, and to build the effective communications with a head office, colleagues and various categories of citizens. One of the most important professional qualities of a police officer is the general and communicative tolerance as the principle of the correctness and legality in the activity of the law enforcement system. The issue of the formation the communicative tolerance of police officers is a particular importance in the actual realities of a law enforcement rebooting and setting the new standards the professional activity. The **purpose** of the article is to identify the features of a psychological support the formation the communicative tolerance of the policemen of the National Police of Ukraine using an interactive training tools. **Methodology.** The methodological basis of our research was the principles of systematic and humanistic approaches; unity of consciousness, behavior and activity; dialectical connection of biological and social, used as separate general scientific and psychodiagnostic methods: questioning, conversation, testing. **Scientific novelty.** The researches were among the policemen of the National Police of Ukraine, who are trained at the Institute of command staff and advanced training of the National Academy of Internal Affairs. It included psychological diagnostics and analysis of a personal characteristics the communicative tolerance, to construct and conduct the educational classes through the interactive training tools, determining the psychological conditions for improving the effectiveness of the process. The results of diagnostics the level of development the general and communicative tolerance of the NPU's staff at the beginning the study the special discipline «Tolerance and non-discrimination of the police activity» enables lecturers to increase the effectiveness of studying and ensure the formation professionally important qualities of the police officers, in particular, the communicative tolerance. **Conclusions.** The communicative tolerance of the police officers of the National Police is an indispensable component of special professional training, contributes to the development of the personality of a professional, acts as a basis for professional skill and is the key to effective law enforcement activities. We consider appropriate introduction discipline «Tolerance and non-discrimination in the work of police officers» in the program of training of cadets of all specialties in higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Addressing the problem of forming the communicative tolerance of police officers requires the use of modern pedagogical forms and methods, which is why interactive teaching tools are fully appropriate. Then scientific researches is the study of psychological and pedagogical features for the activation the formation the communicative tolerance of the policemen of the National Police during the process the basic professional training and in the system of the professional training the staff.*

Keywords: communicative tolerance; personality of a professional; rights, freedoms of a man and citizen; personal development; training; interactive learning tools.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури й технічного оформлення статей

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Редколегія приймає до опублікування статті, які мають такі **структурні елементи**:

1. **Індекс УДК** – у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку (Times New Roman, кегль 12, накреслення напівжирне, вирівнювання по лівому краю).

2. **Відомості про автора (авторів)**: прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID**, посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Максимальна кількість співавторів – три особи. Зазначені відомості подають трьома мовами: українською, російською, англійською (додаток 1). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта) (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

3. **Заголовок (назва) статті**, поданий трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не має перевищувати 90 знаків з пробілами (Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5, накреслення напівжирне, вирівнювання по центру).

4. Розширена **анотація** (у формі реферату), подана трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше ніж 1800 знаків з пробілами, одним абзацом (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- **мета** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);
- **методологія** (методологічний інструментарій, теоретичний базис);
- **наукова новизна** (основні результати дослідження);
- **висновки** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англійський переклад покладається особисто на автора.

5. **Ключові слова** (6–10 окремих слів та/або у складі словосполучень, що складаються щонайбільше з двох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

6. **Текст статті** повинен бути структурованим та мати такі елементи:

• **вступ**: *актуальність* дослідження, *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. *Обґрунтування новизни* дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі *аналізу використаної літератури* з обов'язковим *розглядом останніх публікацій*, у яких започатковано або продовжено розв'язання проблеми, з виокремленням не вирішених раніше її частин;

• **мета і завдання дослідження**;

• **виклад основного матеріалу**: інтерпретація наявних позицій дослідників щодо висвітлення порушеної проблематики та обґрунтування нових отриманих наукових результатів;

• **наукова новизна**: теоретичні дані, обґрунтовані нові підходи в осмисленні матеріалу та нове розв'язання проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями;

• **висновки**: стисло викладені результати дослідження та перспективи подальших розвідок.

Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по центру.

Обсяг основного тексту статті має становити **від 12 до 25 сторінок** (формат А4, кегль 14, інтервал 1,5), або 21 600–45 000 знаків з пробілами, у роздрукованому й електронному варіантах (формат .rtf) українською, російською чи англійською мовами. До статті англійською мовою обов'язково додають її українськомовний переклад.

Посилання в тексті мають відповідати стилю APA (додаток 2).

7. **References** – транслітерований список літератури (латинськими літерами) **за алфавітом**, оформлений відповідно до **APA**-стилю (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

8. **Список використаних джерел** (бібліографічний опис джерел, використаних під час підготовки статті, мовою оригіналу), оформлений згідно зі стандартом «ДСТУ 8302:2015. «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

Порядок розміщення описів подається за порядком, представленим у **References** (без нумерації). Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, яке має вплив на розвиток певної галузі науки.

References та список використаних джерел мають відповідати **таким вимогам**:

- кількість: 15–30 (для оригінальних статей), 30–50 (для оглядових статей) джерел, оформлених згідно із зазначеними стандартами (додаток 3). Більшість мають відображати сучасний стан наукових досліджень і **бути опублікованими не пізніше, ніж протягом останніх п'яти років**;

- наявність **не менше ніж трьох джерел латиницею** (статей з іноземних журналів із високим індексом впливовості, опублікованих протягом останніх двох-трьох років, і базових монографій);

- **80 % джерел повинні мати DOI**, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – **10 %**), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела (додаток 3).

- самопосилань має бути не більше ніж 10 %.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;

- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiau.kiev.ua**;

- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: 097-851-72-96, 14-48.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua.

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком чотири рази на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- **«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком двічі на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, внутр. 12-82 (відповідальна особа – Павлишин Олег Володимирович);

- **«Юридична психологія»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, 561-18-74, внутр. 15-56 – кафедра юридичної психології (відповідальна особа – Казміренко Людмила Іванівна).

Додаток 1

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

Приклад оформлення посилань у тексті статті (відповідно до стилю APA)

Посилання в тексті мають виглядати таким чином: (Gundy, 2016) або (Malivskyi & Neill, 2016; Schukking, 2018), або за наявності цитати (Slobodian & Yakovyna, 2016, p. 58).

Приклад посилань у тексті статті українською мовою:

На переконання голландського судді Європейського суду з прав людини Ж. Шуккінга (Schukking, 2018) важливо, щоб «Сторони продемонстрували дотримання прав людини та верховенства права шляхом забезпечення дотримання мінімальних гарантій статті 6 Конвенції» (p. 155).

Приклад посилань у тексті статті англійською мовою:

According to the French philosopher Jean-Luc Marion (1999, p. 352) "Descartes remains one of our closest contemporaries".

Приклад блокової цитати:

Адаптація наявних та успішно апробованих рекомендацій криміналістичної техніки, тактики і методики до умов цивільного та інших видів судочинства є найбільш доцільним і одночасно економічним шляхом впровадження зазначених рекомендацій в інші види судочинства з урахуванням правових умов їх реалізації (Isaenko, 2018, p. 38).

Поради щодо оформлення References та списку використаних джерел

У **References**, який складається з описів оригінальних англійських та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайн-автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор – <http://ru.translit.net/?account=zagranpasport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі на англійську мову, використовуйте англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References та список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781134778423>.
- Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141> [in Ukrainian].
- Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehulivannia akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465 [in Ukrainian].
- Isaenko, V.N. (2018). *Ispolzovanie vozmojnostei kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy v prokurorskoj deiatelnosti [Using forensic and forensic capabilities in prosecution activities]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152> [in Russian].

- Kozeratska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannia kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoiily seksualni zlochyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14.
doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982 [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].
- Kryiminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8> [in Ukrainian].

Список використаних джерел

- Gundy A. V., Baumann-Grau A. Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate. London: Routledge, 2016. 156 p.
URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>.
doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158.
doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77.
doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні: монографія. Київ: Кондор, 2013. 464 с.
doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- Исаенко В. Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности. М.: Проспект, 2018. 192 с. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 4 листопа. 1950 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI.
URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

2
(25)
2019

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:

Відділ підготовки навчально-наукових
видань Національної академії
внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 23.12.2019
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 7,75
Ум. друк. арк. 7,21
Вид. № 29/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

2
(25)
2019

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**
Ya. Shumko

Publisher:
Unit of preparation of educational
and scientific publications
of the National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
December 23th, 2019
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 7,75
Simulated publisher's pages 7,21
Edition No. 29/II
Circulation 50